๒๔๗๓

ดำรงธรรม

คุณหญิงดำรงธรรมสาร

(ใหญ่ วิเศษศิริ)

Martin Seeger & นริศ จรัสจรรยาวงศ์
(บรรณาธิการ)

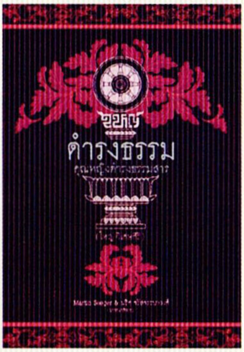
ดำรงธรรม ❋ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

ดำรงธรรม

โดย

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

ดำรงธรรม

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

ISBN : 978-616-03-0837-8

บรรณาธิการ : Martin Seeger & นริศ จรัสจรรยาวงศ์
รูปแบบปก : คุณนาตาลี ทรัพย์สาคร
คุณกมลชนก ชื่นเชาวกิจ
จัดวางรูปเล่ม : ฝ่าย Artwork ของธรรมสภา

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๑ มกราคม ๒๕๕๙
จำนวนพิมพ์ : ๓,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่...โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา
เลขที่ ๑-๑๒ ถนนบรมราชชนนี ๑๑๙ เขตทวีวัฒนา กทม. ๑๐๑๗๐
โทร.๐๘๙-๒๑๐๕๑๓๓ โทรสาร.๐๒-๔๔๑๑๔๖๔ www.thammasapa.com

"หนังสือปุจฉาวิสัชนาเล่มนี้ เป็นหนึ่งในบทความภาษาไทยชิ้นแรกที่อาตมาศึกษาในเชิงลึกเมื่อเกือบ ๓๐ ปีก่อน อาตมาพบว่าความชัดเจนและกระชับในนิยามศัพท์ธรรมะล้วนจับใจมาก หากแต่การเชื่อว่าหนังสือชุดดังกล่าวเป็นของหลวงปู่มั่นและเจ้าคุณจูมดูจะน่าสงสัย อาตมาอนุโมทนากับคุณมาร์ตินกับคุณนริศที่ค้นพบหลักฐานความเป็นเจ้าของผลงานชิ้นนี้ และยินดีที่งานวิชาการชิ้นดีเรื่องคุณหญิงใหญ่คงได้รับความสนใจจากผู้อ่านกลุ่มใหม่"

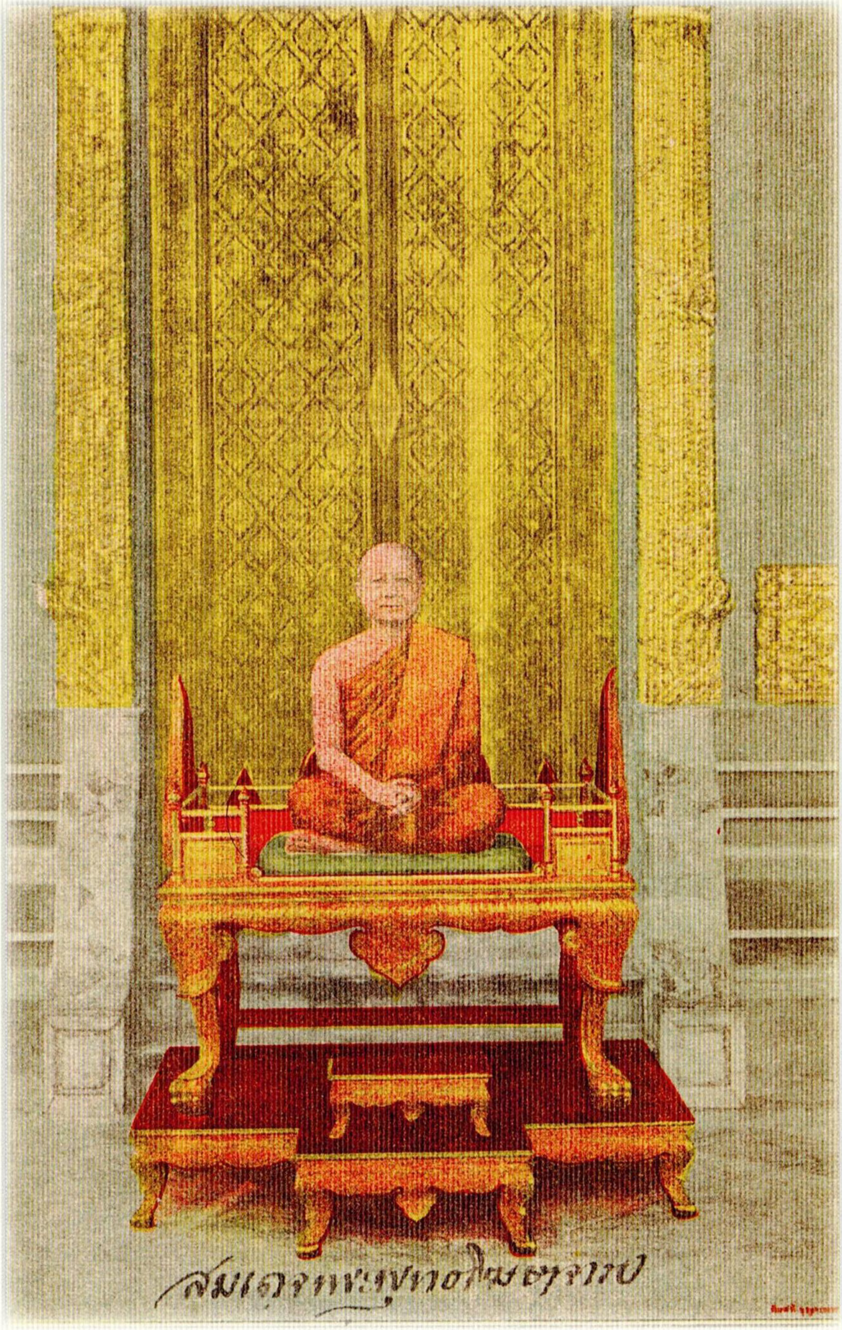
พระอาจารย์ชยสาโร ภิกขุ
๔ ตุลาคม ๒๕๕๖

"คุณหญิงใหญ่เป็นคนที่รู้เรื่องปริยัติในแนวปฏิบัติดีมาก
ท่านสนใจเรื่องปริยัติในแนวปฏิบัติ
แผนที่ที่ท่านรู้ สามารถนำไปปฏิบัติได้เลย โดยอ่านหนังสือของท่าน"

แม่ชี ดร. กฤษณา รักษาโฉม (อภิธรรมบัณฑิต, บาลีศึกษา ๙ ประโยค,
อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)
วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖

"คุณหญิงใหญ่ ท่านประสานระหว่าง
ปริยัติ คือ ความรู้ทางด้านพระไตรปิฎกทางพระพุทธศาสนา
กับทางด้านการปฏิบัติ อย่างลงตัวมาก และอย่างละเอียดและลึกซึ้งมาก...
มาเจองานของคุณหญิงใหญ่ อาจารย์ปลื้มมาก อ่านรวด พออ่านวางไม่ลง"

ท่านอาจารย์ แม่ชีวิมุตติยา (รศ. ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง)
วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖

สมเดจพระพุทธโฆษาจารย

คำนำ

โดย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร)

ในหนังสือ "ปฏิบัติวิภัชน์

เรียบเรียงโดย คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

นายประสบ วิเศษศิริ

พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในการฌาปนกิจศพคุณหญิงดำรงธรรมสาร

ซึ่งเป็นมารดาร่มเกล้า และเป็นผู้มีพระคุณอย่างยิ่ง

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๘๙"

ข้าพเจ้าทราบว่า คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแต่ในปฐมวัยจนถึงมรณะ ท่องมหาสติปัฏฐานสูตรในหนังสือสวดมนต์บาลี ๓๐ น่าครึ่ง แลท่องความแปลได้ตลอด แลจำโสฬสปัญหาได้ทั้ง ๑๖ ปัญหา ทั้งแปลด้วย แลธรรมอื่นอีก เวลาเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ บอกให้คนเขียนตามคำบอกตลอดเล่ม เสร็จแล้วนำมาให้ข้าพเจ้าช่วยตรวจ ข้าพเจ้าแก้นิดหน่อย เปนผู้มีศรัทธาเลื่อมใส ทนุบำรุงพระพุทธศาสนา

มาก เช่นสร้างวัดธรรมิการาม เมืองประจวบคีรีขันธ์ เกื้อกูลภิกษุสามเณร พิมพ์หนังสือธรรมแจกแก่ผู้ปฏิบัติ เปนต้นจนตลอดชีวิต

ข้าพเจ้าขออนุโมทนา ในการที่นายประสบ วิเศษศิริ ได้บำเพ็ญกุศลราศี เปนอนุสสรณียสนองคุณุปการคุณหญิงใหญ่ ด้วยความกตัญญูกตเวทีซึ่งเปนรากแก้วของคนดี บุญราศีนี้เปนประโยคสมบัติ คงอำนวยสิรสวัสดิ อายุ วัณณะ สุขะ พละ แก่คุณหญิงใหญ่ในสุคติสัมปรายภพ ทุกทิพาราตรี

สมเดจพระพุทธโฆษาจารย

วัดเทพศิรินทราวาส

๒๗ ก.ย. ๒๔๘๙

คำนิยม

โดย ครอบครัววิเศษศิริ

สรรพสิ่งล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงได้ เป็นความจริงดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมมาพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ทุกประการ สำคัญที่เมื่อมีโอกาสดำรงชีวิตอยู่นั้น เราได้กระทำสิ่งใดไว้เป็นเครื่องกำหนดกรรมของตนเองหรือไม่

หากกล่าวถึง คุณย่าทวด คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) และคุณปู่ประสพ วิเศษศิริ นั้น ท่านได้สร้างกุศลผลบุญค้ำจุนพระพุทธศาสนา เป็นประโยชน์แก่สังคม และครอบครัวอย่างอเนกอนันต์ อีกทั้งยังประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีลธรรมตลอดมา

ดังคำสอนของ พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร วัดป่าอุดมสมพร อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นพระอุปัชฌาจารย์ของคุณปู่ประสพที่ว่า *"ผู้ที่มั่งมีศรีสุข ผู้ร่ำรวย สวยงาม คือผู้ที่เขาได้บริจาค ได้สร้างคุณงามความดีไว้ มีทาน ศีล ภาวนา คือ ได้สร้าง ได้ทำไว้ ได้บริจาคไว้ ได้สร้างสมไว้แล้ว ตั้งแต่หลายภพหลายชาติมา ไม่ใช่แต่ชาตินี้ที่เรามาเกิดในชาตินี้"*

นับเป็นโอกาสอันดีของครอบครัววิเศษศิริที่ **Dr. Martin Seeger** และ **คุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์** ได้เข้ามาทำการศึกษาชีวประวัติของคุณย่าทวด คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) และรวบรวมนำเสนอผลงานของท่านเท่าที่หลงเหลืออยู่เสนอสู่สาธารณชน โดยได้รับความกรุณาถ่ายทอดเรื่องราวที่ล่วงเลยผ่านมากว่า ๘๐ จากคุณปู่ประสพ วิเศษศิริ อย่างครบถ้วน เป็นเหตุให้เกิดความระลึกถึงคุณูปการของท่านทั้งสองเป็นอย่างยิ่ง

แม้ทั้งคุณย่าทวดและคุณปู่จะล่วงลับดับลาไปแล้ว แต่คุณงามความดีที่ได้สร้างไว้นั้น จักเป็นประโยชน์มหาศาลแก่พระพุทธศาสนา ผู้สนใจ และเป็นเครื่องระลึกถึงท่านทั้งสองตลอดไป

ครอบครัววิเศษศิริ
กันยายน ๒๕๕๘

จาก สถานถิ่นทิ้ง ทั้งผอง
บ้าน สีไป่คิดปอง ปกป้อง
มา สร้างกุศลสนอง หนีหน่าย ทุกข์แฮ
วัด วิเวกเวิกวุ่นจ้อง จักพ้นมลทิน ฯ

บวช เรียนเพียรเพื่อพ้น ภัยมหันต์
ชี่ วิตจิตต์ใจหัน ห่างร้าย
หนี ภัยเพื่อพรหมจรรย์ จิตต์สงบ สุขเฮย
ทุกข์ โทษโหดหายได้ เพราะด้วยความเพียร ฯ

สารบัญในเล่ม

ดำรงธรรม

โดย คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

บรรณาธิการ Dr. Martin Seeger (University of Leeds, UK)

& นริศ จรัสจรรยาวงศ์

อัฏฐธรรมปัญหา

พุทธมามกะเป็นผู้ตอบ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ทรงตัดสิน

วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

ปัญหาธรรม ๘ ข้อ

ข้อ ๑. พระพุทธ เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระพุทธ)?

ข้อ ๒. พระธรรม เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระธรรม)?

ข้อ ๓. พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระสงฆ์)?

ข้อ ๔. จะปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นมรรคปฏิปทา?

ข้อ ๕. เชื่ออย่างไร จึงจะเป็นสัทธา?

ข้อ ๖. โลภะกับตัณหา เหมือนกัน หรือต่างกัน ถ้าต่างกัน จะต่างกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

ข้อ ๗. อกุสลากับอวิชชา เหมือนกันหรือต่างกัน ถ้าต่างกัน จะต่างกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

ข้อ ๘. ให้ทานกับทำทาน ต่างกันหรือเหมือนกัน ถ้าเหมือนกัน จะเหมือนกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

อัฏฐธรรมปัญหา

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่) พุทธมามิกา ตอบ
ดีที่ ๑ ชั้นเอกอุ
ได้รับรางวัลถ้วยเงิน ของท่านเจ้าพระยามุขมนตรี

ข้อ ๑ ถ. พระพุทธเป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระพุทธ) ?

ข้อ ๑ ต. พระพุทธท่านผู้ตรัสรู้เอง มีอริยสัจจ์ ๔ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น ท่านนั้นชื่อว่าพระพุทธเจ้า เพราะประกอบด้วยพระปัญญาคุณ และพระกรุณาคุณ ที่ทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายให้รู้ตาม เห็นตาม ถ้าพระองค์จะไม่ทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็จะไม่มีใครตรัสรู้ตามได้ และพระบริสุทธิคุณ เพราะพระองค์ไกลจากกิเลส กับทั้งวาสนา มีพระสันดานอันบริสุทธิ์ จึงควรถือว่าพระองค์เป็นสรณะที่พึ่ง

การถึงพระพุทธเจ้านั้น ถ้ากราบไหว้ก็ถึงด้วยกาย ถ้าพรรณนาพุทธคุณ ก็ถึงด้วยวาจา ถ้าระลึกพระพุทธคุณ เช่น

พระพุทธานุสสติเป็นต้น ก็เป็นอันถึงด้วยใจ แค่นี้เรียกว่า ถึงพระพุทธเจ้า แต่การเห็นคุณของพระพุทธเจ้านั้นไม่เท่ากัน เห็นตามชั้นของบุคคล ถ้าใครประพฤติปฏิบัติน้อย ก็เห็นคุณน้อย ถ้าประพฤติปฏิบัติมาก ก็เห็นคุณมาก สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ตถาคตดังนี้.

ข้อ ๒ ถ. พระธรรมเป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระธรรม)?

ข้อ ๒ ต. พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มี ๓ อย่าง

๑. คือปริยัตติธรรมที่ต้องศึกษาเล่าเรียน และเข้าใจได้ความในคำสั่งสอนทั้งหลาย ถูกต้องแบบแผนตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้

๒. ปฏิปัตติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

๓. ปฏิเวธธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน

๓ อย่างนี้ ชื่อว่า พระธรรม

แต่การถึงพระธรรม ก็ต้องพร้อมด้วย กาย วาจา ใจ เหมือนอย่างถึงพระพุทธ แต่จะให้เห็นคุณพระธรรมนั้น ก็ต้องปฏิบัติให้มีให้เป็นขึ้นในใจของตน ถ้าปฏิบัติอยู่ในแค่ศีล ก็ได้รับ

ความเย็นใจในชั้นศีล ถ้าปฏิบัติถึงสมาธิ ก็จะเห็นคุณได้ในชั้นสมาธิ ถ้าปฏิบัติให้ถึงปัญญา ก็เห็นคุณในชั้นปัญญา หรือบรรลุมรรคผลก็จะเห็นคุณได้ในชั้นมรรคผล เพราะตามแบบท่านก็ว่าเป็น ปจฺจตฺตํ รู้ได้ฉะเพาะตน.

ข้อ ๓ ถ. พระสงฆ์เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เราขอถึง จะถึงอย่างไร ถึงที่ตรงไหน (อะไรเป็นพระสงฆ์)?

ข้อ ๓ ต. พระสงฆ์มี ๒ อย่าง คือ ภิกษุที่บวชในพระศาสนาแต่ยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ชื่อว่า สมมติสงฆ์จำพวก ๑ ที่เป็นอริยบุคคลมีพระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เหล่านี้ แม้จะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต เทวดา และพรหมก็ดี เหล่านี้เป็นพระอริยสงฆ์ รู้จักพระสงฆ์ก็ต้องรู้จักพระเหล่านี้ การถึงพระสงฆ์ก็น้อมใจไหว้กราบและระลึกถึงพระอริยเจ้าเหล่านี้ชื่อว่า ถึงพระสงฆ์ แต่การที่จะรู้จักคุณของพระสงฆ์นั้น รู้ได้ยาก จะต้องปฏิบัติตนของตนให้บริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ หรือสังโยชน์ ๕ หรือสังโยชน์ ๑๐[๑] ให้หมดไปจากสันดาน ทำตนให้เป็นพระอริยบุคคลขึ้นมา จะรู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ชั้นนั้น ทรงคุณอย่างนั้น ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้น และพระอริยสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดี ให้ผู้ปฏิบัติประพฤติตามเพื่อจะเป็นเช่นท่านบ้าง.

ข้อ ๔ ถ. จะปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นมรรคปฏิปทา?

ข้อ ๔ ต. การปฏิบัติจะให้เป็นมรรคปฏิปทาก็ต้องดำเนิรในองค์มรรคทั้ง ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิ เปนที่สุด แต่การปฏิบัติถ้าเป็นโลกีย์ก็ต้องเจริญศีล และสมาธิปัญญา เป็นลำดับไป ถ้าเป็นโลกุตตร สัมมาทิฏฐิเกิดก่อนแล้ว องค์มรรคทั้ง ๗ ก็เกิดขึ้นพร้อมกัน และการปฏิบัติที่ไม่ค่อยเห็นผลในมรรคเพราะปฏิบัติไม่ครบสิกขา ๓ เช่น ผู้ปฏิบัติมีศีลเรียบร้อยแล้ว ก็ไม่ทำสมาธิให้เกิดขึ้น คงมีแต่ศีลอย่างเดียว หรือมีศีลกับสมาธิ ๒ อย่าง ก็ไม่ได้เจริญปัญญา เป็นอันไม่ครบสิกขาทั้ง ๓ จึงยังไม่เป็นปฏิปทาทางพระพุทธศาสนาเต็มที่ เพราะปัญญาที่เกิดขึ้นนั้น ไม่ใช่คิดหรือนึกเอา เป็นความเห็นที่เกิดขึ้น ต่อจากจิตต์ที่สงบแล้ว และพ้นเจตนาด้วย ถ้าทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ปัญญา เต็มที่แล้ว ก็คงพบผลที่ไพบูลย์ในศาสนา.

ข้อ ๕ ถ. เชื่ออย่างไร ถึงจะเป็นสัทธา?

ข้อ ๕ ต. สัทธาเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ คือ กรรมสัทธา เชื่อกรรม ๑ วิบากสัทธา เชื่อผลของกรรม ๑ กรรมสกตาสัทธา[๒] เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ๑ ตะถาคตะโพธิสัทธา[๓] เชื่อ

ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๑ สัทธาที่เป็นโลกีย์ ชื่อว่าจะละสัทธามีความหวั่นไหวได้ เช่น สัทธาของปุถุชน บางคราวเชื่อบางคราวก็ไม่เชื่อ เช่นได้ลาภ ยศ เกิดขึ้นหรือความสุขสำราญอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เห็นไปว่าคนอื่นทำให้ หรือเพราะสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ใช่เพราะกุศลกรรมที่ทำมา หรือบางคราวได้รับความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ หรือทุกข์ยากลำบากอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดีเห็นไปว่าคนอื่นทำให้ ไม่ใช่อกุศลกรรมที่ตนทำเอาไว้ ส่วนอะจะละสัทธาเป็นความเชื่อที่มั่นคง ไม่กำเริบไม่เห็นไปว่า สิ่งอื่นนอกจากกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลจะให้ดีให้ชั่วได้ ที่สุดจะให้ได้รับทุกข์ยากลำบากหรือจะได้รับความสุขสำราญประการใดก็ดีและมีบุคคลมาคิดร้ายให้ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ไม่โทษเหตุอื่นหรือบุคคลอื่นมาทำให้ คงเชื่อชัดว่าเพราะกรรมที่ทำมา จึงได้สงบภัยเวรไม่คิดโกรธเคืองตอบแทนประทุษร้ายใคร นี่เป็นอะจะละสัทธาเป็นโลกุตตระ ชี้ตัวอย่าง เช่น นางสามาวะดีถูกนางมาคัณฑีทำร้าย หรือลูกสาวเศรษฐีนำหญิงแพศยามาเป็นภรรยาน้อย ถูกน้ำมันในกะทะร้อน ๓ ราด หรือภรรยาพันธุลเสนาบดีถูกคนทำร้าย ผัวและลูกชายตายหมด ท่านก็ไม่คิดประทุษร้ายตอบสงบภัยและเวร เพราะฉะนั้นจึงเป็น ขีณนิรเย

มีนรกสิ้นแล้ว เพราะท่านทั้ง ๓ เป็นโสดาบันน์ ความเชื่อของท่านเป็นอะจะละสัทธา สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ว่า สทฺธาย ตรติ โอฆํ บุคคลข้ามโอฆะได้ด้วยสัทธาความเชื่อ.

ข้อ ๖ ถ. โลภะกับตัณหา เหมือนกันหรือต่างกัน ถ้าต่างกันจะต่างกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

ข้อ ๖ ต. โลภะกับตัณหานั้นต่างกัน เพราะโลภะความโลภอยากได้ เป็นส่วนอกุศลแท้ เช่นโลภะมูล ๘ อยู่ในอกุศลจิตต์ ๑๒ ดวง[๔] หรือโลโภอยู่ในบาปธรรม ๑๔ และอยู่ในอุปกิเลส ๑๖ ด้วย อยู่ในมโนกรรม อกุศลกรรมบถ ๑๐ ด้วย เป็นฝ่ายบาป ส่วนตัณหาความอยาก ความต้องการ ที่เรียกว่าตัณหา ๓ คือกามตัณหา ภะวะตัณหา วิภะวะตัณหา เกิดได้ทั้งฝ่ายบุญและฝ่ายบาป คือจิตต์ที่เป็นอกุศลก็เกิดได้ จิตต์ที่เป็นกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล ก็เกิดได้ แม้พระอริยบุคคลที่เป็นเสขภูมิก็ยังเกิดได้ เว้นไว้แต่พระอเสขบุคคลอรหัตต์ เป็นผู้ละตัณหาได้สิ้นเชิงจำพวกเดียว สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ว่า สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห[๕] ถอนขึ้นแล้วซึ่งตัณหาทั้งโคนนิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต มีความหิวออกแล้ว ดับรอบแล้ว เพราะฉะนั้นโลภะกับตัณหาจึงต่างกัน

ข้อ ๗ ถ. อกุศลากับอวิชชา เหมือนกันหรือต่างกัน ถ้าต่างกัน จะต่างกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

ข้อ ๗ ต. อกุศลากับอวิชชานั้นต่างกัน อกุศลานั้นประกอบด้วยเจตนาเป็นกรรมวัฏฏ์ ฝ่ายอกุศลเป็นกรรมดำ เป็นสัคคาวรณ์ห้ามสวรรค์ ส่วนอวิชชานั้นเป็นกิเลสวัฏฏ์ เช่นอนุสัยหรือสังโยชน์ ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นโมกขาวรณ์ ห้ามนิพพาน แต่สวรรค์ไปได้ ไม่ห้าม เพราะฉะนั้นจึงต่างกัน.

ข้อ ๘ ถ. ให้ทานกับทำทาน ต่างกันหรือเหมือนกัน ถ้าเหมือน จะเหมือนกันอย่างไร (จงอธิบาย) ?

ข้อ ๘ ต. ให้ทานกับทำทานนั้น ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่าอย่างไหนเป็นให้ทาน อย่างไหนเป็นทำทาน เพราะไม่เคยได้ยินได้ฟังมาในแบบแผน ส่วนทานคือการให้ จิตต์ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชื่อว่า ให้ด้วยสงเคราะห์[๖] ๑ จิตต์ประกอบด้วยความเลื่อมใสเคารพนับถือแล้วให้ ชื่อว่าให้ด้วยบูชาอย่าง ๑ ให้โดยเจาะจงจำเพาะบุคคลชื่อว่า ปาฏิบุคคลิกทาน อย่าง ๑ ให้ในหมู่สงฆ์ไม่เจาะจง เช่นสังฆทานเป็นต้น ชื่อว่า ทานเป็นสงฆ์อย่าง ๑[๗] คือธรรมทาน การให้ธรรมเป็นทาน ๑ แสดงเองหรือนิมนต์พระมาแสดงก็ดีเรียกว่าธรรมทาน การให้สิ่งของหรือปัจจัย

ทั้ง ๔ ก็ดี ชื่อว่า อามิสทาน รวมทานทั้งหลายเหล่านี้ ธรรมทานเป็นเลิศกว่าทานทั้งหลาย สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ว่า สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ การให้ธรรมเป็นทาน ย่อมชะนะเสียซึ่งการให้สิ่งของทั้งปวง บรรดาทานทั้งหลายเหล่านี้ ถ้าให้ด้วยความหวังความอยาก ความปรารถนา เป็นวัฏฏคามีกุศลแท้ ส่วนทานที่ให้ด้วยใจสละไม่มีความอยาก ความปรารถนา และตัดมัจฉริยะทานชะนิดนี้เป็นไปเพื่อวิวัฏฏคามีกุศล ข้าพเจ้าเข้าใจในเรื่องทานแต่เท่านี้.

ปฏิปัตตินิเทศ

ว่าด้วย

ความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๔๗๕

ปฏิปัตตินิเทศ

จ. ถามว่า ท่านนับถือ ศาสนาอะไร

ฉ. ตอบว่า นับถือพระพุทธศาสนา.

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าก็ถือพระพุทธศาสนา แต่ยังไม่ทราบละเอียดว่า อะไรเป็นพระพุทธ ขอท่านจงอธิบายในเรื่องราวของพระพุทธเจ้าให้ข้าพเจ้าเข้าใจ.

ฉ. ตอบว่า ท่านผู้ตรัสรู้ธรรมก่อนผู้อื่น ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์ ท่านนั้นชื่อว่าพระพุทธเจ้า.

จ. ถามว่า เมื่อตรัสรู้แล้ว ทรงคุณอย่างไรบ้างเล่า พวกเราจึงต้องนับถือ.

ฉ. ตอบว่า เมื่อท่านไม่รู้จักคุณของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ท่านนำเอาอะไรมาถือเล่า ข้าพเจ้าเกือบไม่อยากตอบกับท่าน หรือท่านแกล้งถาม.

จ. บอกว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบจริง ๆ เป็นแต่ได้ยินพระนามของพระพุทธเจ้า. และคนทั้งหลายเขาพากันเลื่อมใส ข้าพเจ้าก็พลอยเลื่อมใสไปด้วย ไม่ใช่แกล้งถาม ขอท่านจงกรุณาอธิบายพุทธคุณให้ข้าพเจ้าเข้าใจ ท่านก็จะได้บุญในส่วนธรรมทานด้วย.

ฉ. ตอบว่า เมื่อท่านไม่เข้าใจจริง ๆ ข้าพเจ้าจะพรรณนาคุณของพระพุทธเจ้าให้ท่านเข้าใจโดยย่อ เพราะว่าคุณของพระพุทธเจ้านั้นมากไม่มีที่สุด เหลือที่จะพรรณนา แต่ถ้าย่อเข้า ก็มี ๓ ประการ คือ

๑ พระปัญญาคุณ เพราะพระองค์ตรัสรู้ธรรมอย่างเยี่ยม มีอริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น จึงได้ทรงพระนามว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ ผู้ตรัสรู้เองชอบแล้ว.

๒ พระปริสุทธิคุณ เพราะพระองค์ไกลจากกิเลส มีพระสันดานบริสุทธิ เช่นลาภยศสรรเสริญสุขเกิดขึ้น ควรจะเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสส์ยินดี ก็ทรงทราบว่า โลกธรรมฝ่ายดี ๔ อย่างนั้นไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โสมนัสส์ยินดีเพราะโลกธรรมที่ดีทั้ง ๔ อย่างนั้น ไม่เกิดขึ้นครอบงำทำพระหฤทัยพระองค์ให้ผันแปรไปได้ หรือความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทาทุกข์ เกิดขึ้น ควรจะเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสส์เสียใจ ก็ทรงทราบว่าโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดีทั้ง ๔ อย่างนั้น ไม่เที่ยงเป็นทุกข์

มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โทมนัสส์เสียใจเพราะโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดีทั้ง ๔ อย่างนั้น ไม่เกิดขึ้นครอบงำทำพระหฤทัยพระองค์ให้ผันแปรไปได้.

และพระสารีบุตรได้เคยแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายให้ทราบพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น คือฉฬังคุอุเบกขา ๖[๑] ความสังเขปว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็มีอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหมือนอย่างเราทั้งหลายนี้แหละ พระองค์ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นรูปารมณ์ รู้จักรูปที่ดีและไม่ดี และได้ทรงสดับสัททารมณ์ รู้จักเสียงที่ดีและไม่ดี แลได้ทรงสูดดมคันธารมณ์ รู้จักกลิ่นที่ดีและไม่ดี และได้เสวยพระกระยาหาร รู้จักรสที่ดีและไม่ดี และได้ทรงกะทบโผฏฐัพพารมณ์ รู้จักกายสัมผัสส์ที่ดีและไม่ดี และได้ทรงทราบธัมมารมณ์ อารมณ์ของใจที่ดีและไม่ดี อารมณ์ ๖ ส่วนที่ดีควรจะเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี อารมณ์ ๖ ส่วนที่ไม่ดีควรจะเป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย พระองค์ก็ไม่ทรงยินดียินร้าย พระหฤทัยเฉยเป็นกลางด้วยฉฬังคุเบกขา จึ่งได้ทรงพระนามว่า อรหํ ผู้ไกลจากกิเลส ผู้ควรรับบูชาสักการะเคารพนับถือของโลก.

๓ พระกรุณาคุณที่พระองค์ทรงแสดงธรรมสั่งสอนโดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อย ยาก ลำบาก และไม่ได้ทรงมุ่งหวัง

ต่อลาภสักการะ ทรงสอนไม่เลือกหน้าว่า กษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐีคฤหบดี หรือคนยากจนเข็ญใจ ผู้ใหญ่และเด็ก ตลอดถึง เทวดา อินทร พรหม พระองค์มีพระหฤทัยประกอบด้วยพระ มหากรุณา แผ่ไปในหมู่สัตว์ไม่มีประมาณ แม้ที่สุดอยู่ในที่ไกล ๆ ก็อุตส่าห์เสด็จไปสอน พระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ อย่าง จนตลอดดับขันธปรินิพพาน พุทธกิจ ๕ อย่างนั้น คือ

๑	**ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาตญฺจ**	เวลาเช้าบิณฑบาต
๒	**สายณฺเห ธมฺมเทสนํ**	เวลาเย็นทรงแสดงธรรม.
๓	**ปโทเส ภิกฺขุโอวาทํ**	เวลาค่ำประทานโอวาทแก่ภิกษุ
๔	**อฑฺฒรตฺเต เทวปญฺหนํ**	เวลาเที่ยงคืนพยากรณ์ปัญหาแก่เทวดา
๕	**ปจฺจูเส ว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ เอเต ปญฺจวิเธ กิจฺเจ วิโสเธติ มุนิปุงฺคโว**	เวลาใกล้รุ่งทอดพระเนตรสัตว์ที่ควรตรัสรู้ และไม่ควรตรัสรู้ พระพุทธเจ้าเป็นมุนีผู้ประเสริฐ ได้ทรงยังกิจ ๕ อย่างนี้ให้หมดจด.[๒]

ดังนี้จึงได้ทรงพระนามว่า สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พระองค์เป็นครูสั่งสอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

จ. ชมว่า ข้าพเจ้าได้ฟังคำอธิบายพระคุณ ๓ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น รู้สึกปีติยินดีเลื่อมใส ควรไหว้ควรบูชา แต่เดิมข้าพเจ้าไม่เข้าใจในพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ถึงเวลาไหว้พระสวดมนต์ ก็ไม่ได้เกิดความเลื่อมใส เหมือนอย่างได้ฟังคำอธิบายในวันนี้.

ฉ. รับว่า ถูกแล้ว ผู้ที่ไม่รู้จักเรื่องราวของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น แม้ถึงจะกราบไหว้ไปก็ดำเนินใจไปตามพุทธคุณไม่ถูก จึงไม่เกิดความเลื่อมใส.

จ. ถามว่า เมื่อทราบพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว วิธีที่จะถึงพระองค์เป็นสรณะที่พึ่งนั้น จะถึงอย่างไร.

ฉ. ตอบว่า วิธีถึงนั้นมี ๓ ชั้น ถ้ากราบไหว้ก็ถึงด้วยกาย ถ้าพรรณนาพุทธคุณมีบทอิติปิโสเป็นต้น ก็ถึงด้วยวาจา ถ้าระลึกพระพุทธคุณตามบทอิติปิโส หรือพระคุณ ๓ ประการที่ได้อธิบายมาแล้วก็ถึงด้วยใจ นี่แลเรียกว่าถึงพระพุทธเจ้า.

จ. ถามว่า ผู้ที่ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึกนั้น ก็มีมากคนด้วยกัน แต่การเห็นคุณของพระพุทธเจ้านั้น จะเท่ากันหรือไม่เท่ากัน.

ฉ. ตอบว่า ไม่เท่ากัน ใครประพฤติปฏิบัติน้อยก็เห็นคุณน้อย ประพฤติปฏิบัติมากก็เห็นคุณมาก เพราะพระองค์ตรัสไว้ว่า โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเราดังนี้.[๓]

จ. ถามว่า วิธีบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีกี่อย่าง.

ฉ. ตอบว่า มี ๒ อย่าง คือ บูชาสักการะด้วยดอกไม้ธูปเทียนเป็นต้น ชื่อว่าอามิสบูชา การประพฤติปฏิบัติทำตนของตนให้เป็นผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่าปฏิบัติบูชา พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสรรเสริญปฏิบัติบูชาว่าประเสริฐกว่า อามิสบูชา

จ. ถามว่า เช่นนั้นพระพุทธประสงค์ ทรงมุ่งให้พุทธบริษัทตั้งใจประพฤติปฏิบัติในสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์อย่างนั้นหรือ.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว.

จ. ถามว่า พระธรรมนั้นมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง-

ฉ. ตอบว่า พระธรรมนั้นมี ๓ อย่างคือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ[๔] พระธรรมคือคำสอน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ประกาศข้อปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ต้องศึกษาเล่าเรียนและแนะนำวิธีให้ประพฤติปฏิบัติ นี่แหละเรียกว่าปริยัติธรรม เมื่อผู้ศึกษาปริยัติธรรมเข้าใจได้ความในคำสอนทั้งหลายชัดเจนดีแล้ว ก็นำคำสอนนั้นมาประพฤติปฏิบัติ ทำ ศีล สมาธิ ปัญญา

ให้มีขึ้นในตน เรียกว่าปฏิบัติธรรม เมื่อปฏิบัติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แก่กล้าบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ก็ถึงซึ่งมรรคและผล ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน นี่แหละชื่อว่าปฏิเวธธรรม เพราะฉะนั้น ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ๓ อย่างนี้ จึงชื่อว่าพระธรรมเพราะเกี่ยวเนื่องกัน.

จ. ถามว่า วิธีที่จะถึงพระธรรม และเห็นคุณพระธรรมนั้นจะทำในใจอย่างไรดี เพราะว่าพระธรรมนั้นเป็นธัมมาธิฏฐานส่วนเดียว ไม่เกี่ยวด้วยปุคคลาธิฏฐาน เหมือนอย่างพระพุทธหรือพระสงฆ์.

ฉ. ตอบว่า วิธีถึงพระธรรมนั้น คือ ถึงโดยปริยัติเพราะได้ฟังคำสอนทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้นั้น มีมากมายหลายประการ ล้วนแต่เป็นนิยยานิกธรรม นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากทุกข์ได้ เกิดความเลื่อมใสในคำสอนและเคารพนับถือ นี่เรียกว่าถึงชั้นปริยัติ เมื่อได้นำคำสอนมาประพฤติปฏิบัติ ก็ได้รับความสงบระงับร่มเย็นเป็นสุข นี่เรียกว่าถึงชั้นปฏิบัติ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น ฆ่าสังโยชนธรรมเบื้องต่ำเบื้องบนให้หมดไป. ตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ นี่เรียกว่าถึงชั้นปฏิเวธ ส่วนการเห็นคุณพระธรรมนั้น ถ้าศึกษาอยู่เพียงปริยัติก็เห็นคุณในชั้นปริยัติ. เมื่อมาประพฤติปฏิบัติอยู่ในชั้นศีล ก็จะเห็นคุณได้ในชั้นศีล ถ้า

ปฏิบัติให้ถึงสมาธิ ก็จะเห็นคุณได้ในชั้นสมาธิ หรือปฏิบัติให้ถึงปัญญา ก็จะเห็นคุณได้ในชั้นปัญญา เพราะฉะนั้นการเห็นคุณในศีล สมาธิ ปัญญา นี่เรียกว่าเห็นคุณในชั้นปฏิบัติ ส่วนปฏิเวธธรรมนั้น ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผล หรือสกทาคามิผล และอนาคามิผล หรือบรรลุอรหัตตผล ก็จะเห็นคุณในปฏิเวธธรรมตามผลที่ท่านได้บรรลุนั่นแหละ นี่เรียกว่าเห็นคุณในชั้นปฏิเวธ.

จ. พูดว่า ในส่วนพระธรรม และการถึงพระธรรม และเห็นคุณพระธรรม เป็น ๓ ชั้นด้วยกันนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจได้ความแจ่มแจ้งดีแล้ว. แต่ส่วนพระสงฆ์ยังไม่เข้าใจ ขอท่านจงอธิบายในส่วนสังฆคุณ ให้ข้าพเจ้าเข้าใจจะได้เกิดความเลื่อมใส ในพระรัตนตรัย.

ฉ. พูดว่า พระสงฆ์หมู่ผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าคือภิกษุที่บวชในพระศาสนา แต่ยังไม่ได้บรรลุมรรคและผล ชื่อว่าสมมติสงฆ์จำพวกหนึ่ง และพระอริยสาวกที่ได้บรรลุเสขคุณแล้ว คือ พระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี ๓ จำพวกนี้ เป็นพระเสขบุคคล และพระอเสขบุคคล พระอรหันต์จำพวกหนึ่ง รวมเป็น ๔ จำพวกด้วยกัน แม้เป็นคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต สตรี บุรุษ เทวดา อินทร พรหมก็ดี เหล่านี้เป็นพระอริยสงฆ์ สมมติสงฆ์ และพระอริยสงฆ์ หมู่ผู้ฟังคำสั่งสอน ๒ จำพวก

ชื่อว่าพระสงฆ์.

จ. ถามว่า เมื่อพระอริยสงฆ์ทรงคุณดั่งที่ท่านได้บรรยายมานี้ นั่นก็เป็นส่วนความดีของพระอริยสงฆ์ วิธีที่จะถึงพระอริยสงฆ์นั้น จะถึงได้อย่างไร เพราะว่าเราไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า หรือเห็นเข้าไม่รู้จัก และวิธีจะเห็นคุณของพระอริยนั้น[๕] จะเห็นได้อย่างไร เพราะว่าเราก็ไม่ได้เป็นพระอริยเจ้า จะได้มีเครื่องวัดให้เรารู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ทรงคุณอย่างนี้.

ฉ. ตอบว่า วิธีที่จะถึงพระสงฆ์ก็น้อมใจไหว้กราบ และระลึกถึงพระอริยเจ้าเหล่านี้ ชื่อว่าถึงพระสงฆ์ แต่การที่จะเห็นคุณหรือรู้จักคุณพระอริยสงฆ์นั้นรู้ได้ยาก จะต้องประพฤติปฏิบัติเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริบูรณ์ขึ้นในตน ละสังโยชนธรรมเบื้องต่ำหรือเบื้องบน เช่นสังโยชน์ ๓ หรือสังโยชน์ ๕ หรือสังโยชน์ ๑๐ ให้หมดไปจากสันดาน จะรู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้น ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้น และพระอริยสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีให้ผู้ปฏิบัติประพฤติตาม เพื่อจะเป็นเช่นท่านบ้าง.

จ. ถามว่า รวมความที่ท่านได้อธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง คือ พระพุทธ ท่านผู้ตรัสรู้ธรรมก่อนผู้อื่น และพระธรรม คือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้แล้ว และนำออกมาสั่งสอนพระสงฆ์คือหมู่ผู้ฟังคำสั่งสอน และประพฤติปฏิบัติ ทำตนให้

เป็นพระอริยบุคคล ตามผลที่ท่านได้บรรลุนั่นแหละ นี่เรียกว่ารัตนะทั้ง ๓ ใช่ไหม.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว

จ. ถามว่า วิธีถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ตามที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง นี่เรียกว่าถึงไตรสรณคมน์ใช่ไหม.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว

จ. ถามว่า การเห็นคุณ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์นั้น ต้องเห็นตามชั้นของผู้ปฏิบัติใช่ไหม.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว ท่านเข้าใจได้ความในเรื่องราวของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ รวดเร็วแจ่มแจ้งดีจริง ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความเชื่อความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ของท่านด้วย.

จ. ถามว่า วิธีบูชาด้วยดอกไม้ธูปเทียน และไหว้พระสวดมนต์ เช่นทำวัตต์เช้าค่ำ และสวดมนต์อื่น ๆ ที่เป็นพระสูตรพุทธภาสิต จะมิเป็นอามิสบูชาไปหมดหรือ เพราะไม่ใช่ ศีล สมาธิ ปัญญา.

ฉ. ตอบว่า อย่าเข้าใจให้ผิดว่าไม่ใช่สิกขา ๓ เช่นเวลาไหว้พระกราบพระ นั่นเป็น สมฺมากมฺมนฺโต ที่พรรณนา พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ นั่นเป็น สมฺมาวาจา ควรสงเคราะห์เข้าใน

กองศีล ส่วนใจที่ระลึกพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ควรสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ ส่วนทำวัตต์เช้า ที่พรรณนาด้วยเรื่องขันธ์ ๕ ว่า เป็น อนิจฺจํ หรือ อนตฺตา และสวดมนต์พระสูตรอื่น ๆ ที่มีไตรลักษณ์อยู่ในสูตรนั้น เวลาที่สวดไปใจก็กำหนดตาม เกิดความเห็นชัดว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือเป็นอนัตตา ในเวลาที่สวดอยู่นั้น ควรสงเคราะห์เข้าในกองปัญญา ก็พอครบสิกขา ๓ ตามแบบปฏิบัติบูชา ส่วนดอกไม้ธูปเทียน และภาชนะที่ใส่ดอกไม้วางอยู่หน้าพระพุทธรูป ก็เป็นอามิสบูชา ข้าพเจ้าแยกเป็น ๒ ส่วนให้ท่านฟังนี้ ขอท่านจงจำไว้ จะได้ไม่เห็นผิดว่าการไหว้พระสวดมนต์เป็นอามิสบูชา.

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าเคยฟังมาว่า สมฺมาวาจา เว้นจากวจีทุจจริต ๔[๖] สมฺมากมฺมนฺโต เว้นจากกายทุจจริต ๓ นี่ทำไมการไหว้พระสวดมนต์จึงเป็นสมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโตด้วยเล่า.

ฉ. ตอบว่า กิจในศาสนามี ๒ อย่าง คือ ปหานะ อย่างหนึ่ง ภาวนาอย่างหนึ่ง ส่วนการละวจีทุจจริต ๔ หรือกายทุจจริต ๓ นั้น เป็นส่วนปหานะ สมด้วยพระพุทธภาสิต ใน*พุทธวรรคธรรมบท*ว่า[๗] สพฺพปาปสฺส อกรณํ ความไม่ทำบาปทั้งปวง ฝ่ายการไหว้พระสวดมนต์ หรือการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และ เกิดความเห็นชอบในธรรมทั้งหลายที่สวดอยู่นั้น เป็นส่วน

ภาวนา สมด้วยพระพุทธภาสิตว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา ความทำกุศลให้สมบูรณ์

จ. ถามว่า ในพุทธกิจข้อที่ ๕ ที่ว่าเวลาใกล้รุ่ง ทอดพระเนตรสัตว์ที่ควรตรัสรู้แลไม่ควรตรัสรู้ ท่านทรงทราบด้วยพระญาณหรือ จึงได้ทรงแสดงธรรมตามควรแก่อัธยาศัยของสัตว์.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว พระพุทธเจ้าท่านบริบูรณ์ด้วยทศพลญาณ ๑๐ แลเวสารัชชญาณ ๔.

จ. ถามว่า ทศพลญาณ ๑๐ นั้น คืออะไรบ้าง.

ฉ. ตอบว่า คือ[๘]

๑ **ฐานาฐานญาณ** ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือ เหตุที่ควรเป็นได้ และอฐานะ คือมิใช่เหตุที่ควรเป็นได้ เช่นปุถุชนแม้ถึงสรณะแล้ว และกลับกลายไปอุทิศศาสดาอื่น หรือทำอนันตริยกรรม ๕[๙] ได้ ส่วนพระอริยสาวก ตั้งแต่พระโสดาบันน์แล้วไปไม่ใช่ฐานะที่จะอุทิศศาสดาอื่น และไม่ทำอนันตริยกรรม ๕ ได้

๒ **กัมมวิปากญาณ** ปรีชากำหนดรู้ผลแห่งกรรม เช่นฤษีทั้งหลายผู้บรรลุสมาบัติและทิพยจักษุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายทำบาปไปเกิดในสุคติ สัตว์ทั้งหลายที่ทำบุญไปเกิดในทุคคติ[๑๐] ก็สำคัญว่าผู้ที่ทำบาปก็ไปสุคติได้ ผู้ที่ทำบุญก็ไปทุคคติได้ เพราะ

ไม่มีกัมมวิปากญาณ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีกัมมวิปากญาณ ทรงทราบว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น แม้ประพฤติทุจจริต แต่ไม่ได้ทำอนันตริยกรรม ๕ เวลาตายมีใจเป็นกุศล หรือกุศลใดมาให้ช่อง ก็ไปสุคติได้ และสัตว์ทั้งหลายที่ประพฤติสุจริต เป็นแต่กามาวจรกุศล ไม่ได้บรรลุรูปฌานหรืออรูปฌาน และได้บรรลุโลกุตตรธรรม เวลาตายมีใจเศร้าหมอง ก็ต้องไปทุคคติ

๓ **สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ** ปรีชากำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง ทรงทราบว่าสัตว์ทั้งหลายประพฤติทุจจริตด้วยกายวาจาใจ เป็นทางไปอบาย และสัตว์ที่ประพฤติสุจริตด้วยกายวาจาใจ เป็นกามาวจรกุศล เป็นทางให้ไปสวรรค์ หรือบรรลุรูปฌานเป็นทางที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ และบรรลุอรูปฌานเป็นทางที่จะให้ไปเกิดในอรูปภพ หรือผู้ที่ดำเนินในองค์มรรค ๘ เป็นทางไปยังพระนิพพาน

๔ **นานาธาตุญาณ** ปรีชากำหนดรู้ธาตุต่าง ๆ

๕ **นานาธิมุตติญาณ** ปรีชากำหนดรู้อธิมุติ คืออัธยาศัยของสัตว์ ว่าพวกนี้เป็นหีนาธิมุติ พอใจทำบาปกรรมต่ำช้า สัตว์จำพวกนี้เป็นปณีตาธิมุติ พอใจในกัลยาณคุณการบุญที่ประณีต

๖ **อินทรียปโรปริยัตติญาณ** ปรีชากำหนดรู้ว่าสัตว์จำพวกนี้มีสัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แก่กล้าควรจะตรัสรู้

สัตว์จำพวกนี้อินทรีย์อ่อนยังไม่ควรจะตรัสรู้

๗ **ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ** ปรีชาทรงทราบธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองของฌานเป็นต้น

๘ **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ปรีชากำหนดรู้ระลึกชาติได้

๙ **จุตูปปาตญาณ** ปรีชากำหนดรู้จุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็นต่าง ๆ กันโดยกรรม

๑๐ **อาสวักขยญาณ** ปรีชารู้จักทำอาสวะให้สิ้น ด้วยเจโตวิมุติและปัญญาวิมุติ.

จ. ถามว่า เวสารัชชญาณ ๔๑๑ ประการนั้น คืออะไรบ้าง.

ฉ. ตอบว่า

๑ **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** พระผู้มีพระภาค ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์สั่งสอน และไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า พระองค์ไม่ได้ตรัสรู้

๒ **ขีณาสโว** พระองค์สิ้นอาสวะแล้ว คือละกิเลสกับวาสนาได้ไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า พระองค์ยังไม่สิ้นกิเลส

๓ พระองค์ทรงทราบด้วยพระญาณ แสดงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายแก่สวรรค์มรรคผลนิพพาน ไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า ไม่เป็นอันตราย

๔ ทรงแสดงธรรมเป็นนิยยานิกธรรมนำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์ได้ ไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า ไม่เป็นนิยยานิกธรรม เพราะฉะนั้นพระองค์ทรงพิจารณาไม่เห็นว่า ใครจะมาคัดค้านในความตรัสรู้และสิ้นกิเลส และทรงแสดงธรรมของพระองค์ได้ จึงเป็นผู้แกล้วกล้าในธรรมทั้งหลาย เช่น ทรงแสดงธรรมหรือตอบปัญหาในเวลามีผู้มาทูลถาม นี่แหละชื่อว่าเวสารัชชญาณ ๔ ประการ.

จ. พูดว่า น่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น สมควรเป็นศาสดา ไม่มีศาสดาอื่นจะยิ่งกว่า.

ฉ. รับว่า ถูกแล้ว เมื่อเรารู้ได้อย่างนี้ว่า เราได้ครูผู้ประเสริฐผิดกับครูของใคร ๆ ในโลก เราก็ควรจะประพฤติปฏิบัติให้เป็นศิษย์สาวกที่ดี จะได้สมกับคราวที่เราได้เกิดเป็นมนุษย์ พบพระพุทธศาสนา และได้ถึงสรณะว่าพระองค์เป็นที่พึ่งที่ระลึกนั้น แม้พระองค์ปรินิพพานนานแล้ว แต่คำสอนทั้งหลายยังมีอยู่ เมื่อเราได้สดับแล้วฝึกใจไปตามคำสอน ก็พอจะประพฤติปฏิบัติทำตนให้พ้นทุกข์ได้ ดังพระพุทธภาสิตที่ทรงแสดงไว้ว่า[๑๒]

กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ การได้อัตตภาพเป็นมนุษย์เป็นของยาก
กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นการยาก
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสฺสวนํ ความได้ฟังซึ่งพระสัทธรรมเป็นการยาก
กิจฺโฉ พุทฺธานมุปฺปาโท ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นการยาก

จ. ถามว่า ที่ว่าถึงพระธรรมชั้นปฏิเวธ คำที่ว่าอริยมรรคเกิดขึ้นฆ่าสังโยชนธรรมเบื้องต่ำหรือเบื้องบนให้หมดไปตามกำลังแห่งข้อปฏิบัตินั้น ข้าพเจ้ายังไม่เข้าใจว่า ใครเป็นคนฆ่ากิเลส เพราะวิธีเจริญวิปัสสนาก็ต้องแยกเป็นขันธ ๕ และอายตนะ ๖ ธาตุ ๖ หรือนามรูป ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่มีตัวตนคนสัตว์ เมื่อเป็นเช่นนี้ใครจะฆ่ากิเลส.

ฉ. ตอบว่า ถ้าเห็นเป็นตัวตนคนสัตว์ไปหมดก็ฆ่ากิเลสไม่ได้.

จ. ถามว่า ก็เช่นนั้นที่ว่าอริยมรรคเกิดขึ้น ฆ่าสังโยชนธรรมเบื้องต่ำ หรือ เบื้องบน นั้น ฆ่าอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ.

ฉ. ตอบว่า

สมฺมาทิฏฺฐิ		**มิจฉาทิฏฐิ**
ความเห็นชอบ	ก็ฆ่า	ความเห็นผิด
สมฺมาสงฺกปฺโป		**มิจฉาสังกัปปะ**
ความดำริชอบ	ก็ฆ่า	ความดำริผิด
สมฺมาวาจา		**มิจฉาวาจา**
เจรจาชอบ	ก็ฆ่า	เจรจาผิด
สมฺมากมฺมนฺโต		**มิจฉากัมมันตะ**
การงานชอบ	ก็ฆ่า	การงานผิด
สมฺมาอาชีโว		**มิจฉาอาชีวะ**
ความเลี้ยงชีวิตชอบ	ก็ฆ่า	ความเลี้ยงชีวิตผิด
สมฺมาวายาโม		**มิจฉาวายามะ**
ความพยายามชอบ	ก็ฆ่า	ความพยายามผิด

สมฺมาสติ **มิจฉาสติ**

ความระลึกชอบ ก็ฆ่า ความระลึกผิด

สมฺมาสมาธิ **มิจฉาสมาธิ**

ความตั้งใจชอบ ก็ฆ่า ความตั้งใจผิด

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าถามถึงอริยมรรคที่เกิดขึ้น ฆ่าสังโยชนธรรมเบื้องต่ำหรือเบื้องบน ให้หมดไปตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ ท่านกลับมาตอบว่า องค์มรรคทั้ง ๘ ซึ่งเป็นสัมมาปฏิปทา มาฆ่ามิจฉาปฏิปทา ๘ อย่างให้ข้าพเจ้าฟัง จึงไม่เข้าใจ เพราะไม่ใช่ฆ่าสังโยชน์ที่ข้าพเจ้าถาม ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจจะได้ตรงกับคำถาม.

ฉ. ตอบว่า ก็ท่านถามว่าใครเป็นคนฆ่ากิเลส ข้าพเจ้าหาคนฆ่ากิเลสให้ท่านไม่ได้ จึงต้องตอบไปอย่างนั้น เพราะว่าองค์มรรคทั้ง ๘ เป็นธัมมาธิฏฐานส่วนเดียว ไม่เกี่ยวด้วยบุคคลาธิฏฐาน.

จ. พูดว่า ข้าพเจ้าเข้าใจผิด เพราะเห็นว่าต้องมีคนปฏิบัติจึงฆ่ากิเลสได้ ก็ถามไปอย่างนั้น เพราะข้าพเจ้าเห็นเป็นตัวตนคนสัตว์อยู่เสมอ เวลาที่ทำความดี ก็นึกว่าเราเป็นคนดี เวลาที่ทำความชั่ว ก็เห็นว่าเราเป็นคนชั่ว ขอท่านจงอธิบายสังโยชน์ ๑๐ ให้ข้าพเจ้าเข้าใจ.

ฉ. ตอบว่า สังโยชน์ ๑๐ นั้น[๑๓] คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ พยาบาท นี่เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา นี่เป็นสังโยชน์เบื้องบน.

จ. ถามว่า สักกายทิฏฐิคืออะไร.

ฉ. ตอบว่า ก็ที่ท่านเห็นว่าเป็นตัวตนคนสัตว์หรือเที่ยงสุขนั่นแหละเป็นสักกายทิฏฐิ คือเห็นผิดจากความจริง.

จ. ถามว่า ความเห็นผิดนั้นจะมีสักกี่ชั้น.

ฉ. ตอบว่า มี ๓ ชั้น.

จ. ถามว่า ชั้นไหนบ้าง.

ฉ. ตอบว่า ความเห็นผิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นมโนกรรม ฝ่ายบาปนั้นอย่างหนึ่ง ต้องละด้วยสัมมาทิฏฐิ ในมโนกรรมกุศลกรรมบถ ๑๐ นี่เป็นส่วนโลกีย์ ส่วนสักกายทิฏฐินั้นเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำที่พระโสดาบันน์ละได้นี่เป็นโลกุตตระ ส่วนอัตตานุทิฏฐินั้นเป็นสังโยชน์เบื้องบนที่พระอรหันต์ละได้ เช่นพระโมฆราช มีมาใน*โสฬสปัญหาที่ ๑๕* แม้พระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านก็ละได้ทุก ๆ องค์.[๑๔]

จ. ถามว่า เช่นนั้นผู้ปฏิบัติที่ละความเห็นผิด ๓ ชั้นนั้นได้ ส่วนสังโยชน์อื่น ๆ ก็หมดไปด้วยหรือ เพราะเป็นพระ

อรหันต์แล้ว.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว ถ้าความเห็นผิด ๓ ชั้นนั้นหมด สังโยชนธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนก็เหลืออยู่ไม่ได้ ต้องหมดไปตามกัน.

จ. ถามว่า สักกายทิฏฐิกับอัตตานุทิฏฐินั้น จะต่างกันอย่างไร.

ฉ. ตอบว่า ความเห็นว่าปัญจขันธเป็นของเที่ยงสุขตัวตนแก่นสาร หรือเป็นสุภะสวยงาม ที่เรียกว่าทิฏฐิวิปลาศ นี่แหละเป็นสักกายทิฏฐิ ส่วนอัตตานุทิฏฐินั้น ความเห็นปัญจขันธว่า
เป็นเรา นี่แหละเป็นอัตตานุทิฏฐิ เพราะฉะนั้นจึงต่างกัน. ๑๕

จ. พูดว่า ความเห็นผิด ๓ ชั้น ดังที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ ดูเป็นของน่ากลัวน่าหนักใจในการที่จะละ.

ฉ. พูดว่า ไม่ควรกลัวไม่ควรหนักใจ เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นคู่ปรับสำหรับละกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้แล้ว.

จ. ถามว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้นั้นมีมากมายหลายอย่าง ข้าพเจ้าไม่เข้าใจ ไม่ทราบว่าจะได้ธรรมอย่างไหนมาเป็นคู่ปรับสำหรับละความเห็นผิด ๓ ชั้นดังที่ท่านได้บรรยายให้ข้าพเจ้าฟังนี้.

ฉ. ตอบว่า ความเห็นชอบว่า มารดาบิดาที่เป็นผู้ก่อเกิด

และได้เลี้ยงดูเรามา กว่าจะโตใหญ่ ท่านก็ได้รับความลำบากเป็นอันมาก และมีใจเป็นห่วงดูแลพิทักษ์รักษา ประกอบด้วยเมตตากรุณามุทิตาอุเบกขา เป็นพรหมของบุตร จึงเป็นผู้มีคุณอย่างยิ่ง และได้ความเห็นชอบตาม*พระพุทธภาสิต ที่ตรัสตอบสุภมาณพ*ที่มาทูลถาม ความสังเขปว่า สัตว์ทั้งหลายทำไมจึงต่างกัน บางพวกอายุยืน โรคน้อย ผิวพรรณผ่องใสงดงาม มีอำนาจวาสนามาก บริบูรณ์ด้วยสมบัติ เกิดในชาติสกุลสูง และมีปัญญาเฉลียวฉลาด ตรัสตอบว่า เหล่านี้ เป็นผลของกุศลกรรมส่งให้ และบางพวกอายุสั้น โรคมาก ผิวพรรณเลว ไม่งาม ไม่มีอำนาจวาสนา ยากจนไร้ทรัพย์ เกิดในชาติสกุลต่ำ โง่เขลาไม่มีปัญญา เหล่านี้เป็นผลของอกุศลกรรมส่งให้ และทรงแสดงกรรมที่สัตว์ทำ ทั้งดี และชั่ว ๑๔ อย่าง ให้ตรงกับผลที่ตนได้รับ[๑๖] ความเห็นชอบเหล่านี้เป็นสัมมาทิฏฐิในกุศลกรรมบถ ๑๐ จึงเป็นคู่ปรับสำหรับละความเห็นผิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ นี่เป็นส่วนโลกิยกุศล.

จ. ถามว่า ความเห็นชอบในกุศลกรรมบถ ๑๐ จะกลับไปเห็นผิดเป็นอย่างอื่นอีกได้ไหม.

ฉ. ตอบว่า ไปเห็นผิดอีกก็ได้ เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายโลกิยกุศล เป็นกุปปธรรมกำเริบได้ เพราะฉะนั้นสัทธาความเชื่อกรรม เชื่อผล และเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน หรือ

ความเชื่อความเลื่อมใสในพระตถาคต จึงเป็นจละสัทธา มีความกำเริบได้ คือ บางคราวก็เชื่อ บางคราวก็ไม่เชื่อ เพราะเนื่องจากสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกีย์นี่เอง จึงมีฐานะที่จะอุทิศศาสดาอื่น หรือทำกรรมอันหนักคือ อนันตริยกรรม ๕ ได้ เช่น ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ และทำโลหิตุบบาทคือทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ห้อพระโลหิต และสังฆเภทยังสงฆ์ให้แตกจากกัน สมัยใดที่เสพบัณฑิต ก็ทำกรรมเป็นบุญ สมัยใดที่เสพคนพาล ก็ทำกรรมเป็นบาป เช่น พญาอชาตศัตรูเสพเทวทัตต์ ก็ทำอนันตริยกรรมได้ ภายหลังมาได้ความเชื่อความเลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและถึงไตรสรณคมน์ แต่เพราะทำอนันตริยกรรม คือ ปิตุฆาตเสียแล้ว จึงปิดคุณสมบัติมรรคผลของตนเสีย.

จ. พูดว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่เป็นโลกิยกุศล ก็ยังดีกว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะเป็นฝ่ายกุศล เป็นทางไปสุคติ แต่ถึงเช่นนั้นก็ไม่น่าอุ่นใจที่กลับไปกลับมา เพราะเป็นกุปปธรรม.

ฉ. รับว่า ถูกแล้ว.

จ. พูดว่า ข้าพเจ้านึกถึงตัวแล้วน่าสลดใจ เข้าวัดทำบุญมานานแล้ว ข้อปฏิบัติก็ยังเป็นโลกีย์ อายุก็แก่ลงไป ความตายก็ใกล้เข้ามา ขอท่านจงแนะนำในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล

และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล ให้ข้าพเจ้าฟังบ้าง.

ฉ. พูดว่า ที่ท่านปรารภเช่นนี้ก็ดีแล้ว จะได้ไม่ประมาท ปรารภความเพียรให้มากขึ้น และท่านจงนึกถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล มาเทียบกันเข้ากับธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล ว่าอย่างไหนจะดีกว่ากัน และจงตั้งใจละธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล และตั้งใจเจริญกุศลให้มากขึ้น.

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจ จะนำธรรมอะไรมาเปรียบกัน และธรรมเหล่าใดที่เป็นฝ่ายอกุศลจะต้องละ และธรรมใดที่เป็นฝ่ายกุศลจะเจริญ ท่านจงชี้ตัวอย่างให้ข้าพเจ้าฟัง จะได้ทำในใจไปตามคำแนะนำของท่าน.

ฉ. ตอบว่า ข้าพเจ้าจะชี้ตัวอย่างในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล ท่านจงฟัง ทำในใจให้สำเร็จประโยชน์.

สัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ กับ **อัสสัทธา** ความไม่เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ...อย่างไหนจะดีกว่ากัน.

วิริยะ ความเพียรละบาปเจริญบุญ กับ **โกสัชชะ** ความเกียจคร้าน...อย่างไหนจะดีกว่ากัน

สติ ความระลึกรู้ตัวอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล กับ **ความประมาท** เลินเล่อปล่อยใจไปในอกุศล...อย่างไหนจะดีกว่ากัน

สมาธิ ความสงบระงับมีอารมณ์เป็นอันเดียว กับ **ความฟุ้งซ่าน** ปล่อยใจในอกุศลวิตก ๓...อย่างไหนจะดีกว่ากัน

ปัญญา ที่เห็นความเกิดขึ้นแลเสื่อมไปตามความเป็นจริงอย่างไร กับ **โมหะ** หลงไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง...อย่างไหนจะดีกว่ากัน

สัทธา	อัสสัทธา
วิริยะ	โกสัชชะ
สติ	ความประมาท
สมาธิ	ความฟุ้งซ่าน
ปัญญา	โมหะ
๕ อย่างนี้คืออินทรีย์ ๕ เป็นส่วนควรเจริญ	๕ อย่างนี้ คืออกุศล เป็นส่วนควรละ

ข้าพเจ้าชี้ตัวอย่างให้ท่านฟังพอเป็นสังเขป ขอท่านจงใคร่ครวญพิจารณาดูว่า อย่างไหนจะดีกว่ากัน แม้ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลส่วนอื่น ๆ ก็พึงเทียบเคียงอย่างนี้ จะได้ละธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจ และเจริญธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศลให้สมบูรณ์ขึ้น.

จ. พูดว่า น่าเลื่อมใสและน่าประพฤติปฏิบัติในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนจริง ๆ และน่าอายน่ากลัวในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล เพราะเกิดขึ้นแล้ว ทำความฉิบหายมิใช่ประโยชน์ให้แก่ตนจริง ๆ

ฉ. รับว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ใน*ปหานภาวนาสูตร* มีใจความว่า[๑๗]

อกุสลํ ภิกฺขเว ปชหถ ฯ

กุสลํ ภิกฺขเว ภาเวถ ฯ

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย เพราะอกุศลเป็นของละได้ เราจึงสอนให้ท่านละ ถ้าละไม่ได้หรือละแล้วเป็นไปเพื่อทุกข์ เราก็ไม่สอนให้ละ นี่ละแล้วเป็นไปเพื่อสุข ฯ

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงเจริญกุศล ๆ เป็นของเจริญได้ เราจึงสอนให้ท่านทั้งหลายเจริญ ถ้าเจริญไม่ได้หรือเจริญแล้วเป็นไปเพื่อทุกข์ เราก็ไม่สอนให้ท่านทั้งหลายเจริญกุศล นี่เจริญกุศลแล้วเป็นไปเพื่อสุข.

จ. ถามว่า ในทศพลญาณข้อที่ ๖ ที่ว่าทรงทราบว่าสัตว์จำพวกนี้มีอินทรีย์แก่ควรจะตรัสรู้ สัตว์จำพวกนี้มีอินทรีย์อ่อนยังไม่ควรจะตรัสรู้นั้น คืออินทรีย์ ๕ ที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าเทียบกันกับธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ๕ อย่างนี้หรือ.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว.

จ. ถามว่าวิธีเจริญอินทรีย์ ๕ นั้น คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ๔ อย่างนี้ ก็พอจะดำเนิรใจไปตามคำอธิบายของท่านได้ แต่ส่วนปัญญาข้อที่ ๕ ที่ว่ารู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อผู้ที่ยังไม่เคยรู้ความจริง ทำอย่างไรจึงจะรู้ได้ ขอท่านจงอธิบายในส่วนปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ.

ฉ. ตอบว่า วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ๓ อินทรีย์นี้ เป็นส่วนอธิจิตต์ประกอบด้วยเจตนา ส่วนปัญญินทรีย์นั้นไม่ประกอบด้วยเจตนา คือเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปของสังขารทั้งปวง ตามความเป็นจริงอย่างไร.

จ. ถามว่า ก็เมื่อไม่มีเจตนาแล้วจะเห็นความจริงอย่างไรได้ หรือความจริงมาปรากฏให้เรารู้ได้เอง.

ฉ. ตอบว่า เมื่อวิริยินทรีย์คือความเพียร หรือสตินทรีย์ความระลึกรู้ตัว และสมาธินทรีย์ เกิดขึ้นแล้วก็มีอารมณ์เป็นอันเดียว ในขณะนั้น ก็ต้องสังเกตอารมณ์ปัจจุบันที่เกิดขึ้นและเสื่อมไปนั้นตามความเป็นจริงอย่างไร เมื่อได้เห็นอารมณ์ปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นและดับไปฉะเพาะหน้า นี่แหละชื่อว่า ปัญญินทรีย์.

จ. ถามว่า อารมณ์ปัจจุบันนั้น เป็นพวกขันธ์ ๕ และอายตนะใช่ไหม.

ฉ. ตอบว่า ใช่ ถูกแล้ว.

จ. ถามว่า สัทธินทรีย์นั้น สงเคราะห์เข้าในสมาธิหรือปัญญา.

ฉ. ตอบว่า สัทธินทรีย์นั้น ควรสงเคราะห์เข้าในปัญญา เพราะความเชื่อนั้นเป็นคู่กับความเห็น เช่น สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกีย์ สัทธาก็เป็นโลกีย์ไปด้วย ที่เรียกว่า จลสัทธา ส่วนสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตระ ตั้งแต่พระโสดาบันน์แล้วไป สัทธาก็เป็นโลกุตตระที่เรียกว่า อจลสัทธา

จ. ถามว่า สักกายทิฏฐิที่ว่า เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำนั้นไม่ได้ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้. และไม่รู้ตัวด้วยว่าเป็นสักกายะทิฏฐิ เมื่อเป็นเช่นนี้ข้าพเจ้าอยากทราบว่า ธรรมอันใดจะเป็นคู่ปรับสำหรับละกัน ท่านได้บอกข้าพเจ้าว่าไม่ควรกลัว ไม่ควรหนักใจ เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นคู่ปรับสำหรับละกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้แล้ว.

ฉ. ตอบว่า ตามแบบที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า พระอริยสาวกได้เห็นความเกิดขึ้น เสื่อมไป ของสังขารทั้งปวง ตามความเป็นจริงอย่างไร ท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ละสักกายทิฏฐิเสียได้ ความเห็นชอบที่ละสักกายทิฏฐิได้นี้คือปัญญินทรีย์นี่เอง สมด้วยพระพุทธภาสิตใน*คาถาธรรมบทพราหมวรรคที่ ๒๖* ว่า[๑๘]

สงฺขารานํ ขยํ ญตฺวา **อกตญฺญูสิ พฺราหฺมณ**	ดูก่อนพราหมณ์ ท่านรู้จักความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้ว จะรู้ได้ซึ่งพระนิพพาน อันปัจจัยอะไร ๆ ทำไม่ได้แล้ว.

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าฟังแล้วยังไม่ได้ความโปร่งใจ เพราะสักกายทิฏฐิข้าพเจ้ายังละไม่ได้ การที่จะปฏิบัติไปเหมือนว่ายน้ำกลางคืนเป็นเวลาเดือนมืด ไม่เห็นฝั่งที่หมายคือพระนิพพานทีเดียว.

ฉ. ตอบว่า ต้องมืดไปก่อนเพราะความจริงยังไม่ปรากฏ แต่ก็ต้องอุตส่าห์ว่ายไป คือเจริญอินทรีย์ ๕ กว่าจะได้เห็นแสงจันทร์หรือแสงอาทิตย์สว่างขึ้นคือดวงตาเห็นธรรม ต่อนั้นไปก็ง่ายเข้าในการที่จะถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน).

จ. พูดว่า ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอุปมาเรื่องว่ายน้ำกลางคืนเวลาเดือนมืดไม่เห็นฝั่งที่หมาย คือพระนิพพาน ทำให้ข้าพเจ้านึกถึงพระพุทธภาษิต*คาถาธรรมบทบัณฑิตวรรคที่* ๖ ว่า.[๑๙]

อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ เย ชนา ปารคามิโน	ในมนุษย์ทั้งหลายชนผู้ถึงฝั่งฟากโน้น คือพระนิพพาน มีจำนวนน้อย
อถายํ อิตรา ปชา ตีรเมวานุธาวติ	ส่วนประชาชนนอกนี้มัวแต่วิ่งอยู่ตามริมตลิ่งฟากนี้ (คือสักกายะทิฏฐิ)
เย จ โข สมฺมทกฺขาเต ธมฺเม ธมฺมานุวตฺติโน	ฝ่ายชนทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ประพฤติตามธรรมที่พระตถาคตตรัสชอบแล้ว
เต ชนา ปารเมสฺสนฺติ มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรํ	จักถึงฝั่งฟากโน้น (คือพระนิพพาน) ชนทั้งหลายเหล่านั้น ข้ามแล้วซึ่งวัฏฏะ ๓ เป็นเขตต์แห่งมฤตยูอันบุคคลข้ามได้แสนยาก

จ. ถามว่า ท่านอุปมาการว่ายน้ำที่จะข้ามไปฝั่งพระนิพพานด้วยการเจริญอินทรีย์ ๕ เช่นนั้น ผู้ที่ไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ก็คงยังไม่ได้ลงน้ำ มัวแต่วิ่งอยู่ตามริมตลิ่งฟากนี้ (คือสักกายทิฏฐิ) อย่างนั้นหรือ.

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว ผู้ที่ยังไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ไม่ใช่ฐานะที่จะถึงฝั่งพระนิพพานได้ เพราะอินทรีย์ ๕ เป็นมรรค เป็นส่วนที่ควรเจริญ.

จ. ถามว่า ที่เห็นความเกิดขึ้นเสื่อมไปของสังขารทั้งปวงตามความเป็นจริง ดังพระพุทธภาสิตที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังนี่หรือเรียกว่าได้ดวงตาเห็นธรรม จึงละสักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดเสียได้ เรียกว่าพระโสดาบันน์ใช่ไหม

ฉ. ตอบว่า ถูกแล้ว.

จ. ถามว่า เมื่อละสักกายทิฏฐิได้แล้ว วิจิกิจฉา และสีลัพพัตก็หมดไปด้วยหรือ

ฉ. ตอบว่า ต้องหมดไปด้วย เพราะสังโยชน์ ๓ เป็นกิเลสประเภทเดียวกัน.

จ. ก็กามราคะสังโยชน์และปฏิฆะสังโยชน์อีก ๒ อย่างนั้นทำไมจึงไม่หมดไปด้วย.

ฉ. ตอบว่า เป็นสังโยชน์อย่างละประเภท ต้องละให้น้อยเบาบางด้วยสกทาคามิมรรค และละได้ขาดด้วยอนาคามิมรรค.

จ. ถามว่า เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ละสักกายทิฏฐิได้ เช่นนั้น เห็นอย่างไรจึงจะละกามราคะ และปฏิฆะสังโยชน์ได้.

ฉ. ตอบว่า ก็ต้องเห็นความจริงอีกนั่นแหละ เช่น เห็น

ทุกข์หรือเห็นอนัตตา เห็นอย่างอื่น ก็ละกามราคะและปฏิฆะสังโยชน์ทั้ง ๒ ไม่ได้.

จ. ถามว่า เห็นอะไรที่ว่าเห็นทุกข์หรือเห็นอนัตตา

ฉ. ตอบว่า เห็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ นามรูป เหล่านี้แหละ.

จ. ถามว่า เมื่อความเห็นทุกข์เห็นอนัตตายังไม่ปรากฏขึ้น จะทำในใจอย่างไรดีที่จะไม่ให้กามราคสังโยชน์เกิดขึ้นครอบงำใจได้.

ฉ. ตอบว่า ก็ต้องเจริญสมฺมาสงฺกปฺโปให้มากขึ้น คือ เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป ดำริออกจากกาม.

จ. ถามว่า วิธีเจริญ เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป จะทำในใจแยบคายอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง.

ฉ. ตอบว่า ต้องพิจารณาโทษของกามที่มีอยู่ตามความเป็นจริง ให้เกิดความเห็นชัดซึ่งโทษของกามทั้งหลายเหล่านั้นมีอัสสาทะความยินดีน้อย และมีอาทีนพโทษมาก สุขกับทุกข์ไม่พอกัน และเป็นปัญจธรรมที่ทำสัตว์ให้เนิ่นช้าและทุกข์ยากลำบาก เดือดร้อนคับแค้น เสร้าโศกหมกมุ่นขุ่นหมองเจ็บช้ำระกำใจ เพราะกามทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ เมื่อพิจารณาไป ก็เห็นโทษ ของความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลายชัดเจน จนเกิด

ความเบื่อหน่ายในกามทั้งหลายเหล่านั้น นี่แหละเป็นปฏิปทาเพื่อจะละกามราคสังโยชน์ ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป เมื่อความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลายไม่เกิดขึ้นในใจของผู้ปฏิบัติที่เห็นโทษแล้วก็จะเห็นอานิสงส์ของเนกขัมมะที่ปรากฏขึ้นในใจ ไม่ต้องถามใครว่าจะสุขสักเพียงไร เพราะเป็นของเฉพาะตัว และมีพระพุทธภาสิตใน*โสฬสปัญหาที่ ๑๑* ที่ตรัสตอบชตุกัณณิมาณพ ว่า[๒๐]

กาเมสุ วินย เคธํ	ท่านจงนำความกำหนัดในกามทั้งหลายเสียให้สิ้น
เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ เขมโต	เห็นความออกไปจากกามโดยความเกษมเถิด.

จ. พูดว่า ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอธิบายถึงโทษของความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย ข้าพเจ้ารู้สึกสลดใจว่า เวลาที่ยังไม่รู้ก็ไม่ทราบว่าเป็นโทษ กลับเห็นเป็นดีตรงกันข้ามกับคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่นความกำหนัดยินดีในทรัพย์สมบัติอัฐฬีสเงินทอง และตั้งใจทำมาหากิน แสวงหาลาภยศ เห็นเป็นทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ตลอด กระทั่งมีสามีภรรยาบุตรหลานกำหนัดยินดีหมกมุ่นพัวพัน และตั้งบ้านเรือนให้เป็นปึกแผ่นหลักฐาน สำคัญว่าเป็นสุข จึงได้พยายามทำไป ไม่เห็นแก่ความ

เหน็จเหนื่อย ก็ยิ่งได้รับความลำบากมากขึ้น เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข์ และน่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงสั่งสอนให้นำความกำหนัดในกามทั้งหลายเสียให้สิ้น เห็นความออกไปจากกามโดยความเกษม ข้าพเจ้าฟังแล้วเห็นชัด ดังพระพุทธภาสิตที่ตรัส และตั้งใจปฏิบัติตามให้เต็มความสามารถ.

ฉ. ตอบว่า สาธุ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความเห็นชอบเช่นนั้นของท่านด้วย.

จ. ถามว่า ส่วนกามราคสังโยชน์ ความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้ความทำในใจทำถูก และอุบายวิธีที่จะละแต่ส่วนปฏิฆสังโยชน์ จะได้อุบายแยบคายอย่างไรที่จะไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจ.

ฉ. ตอบว่า ก็ต้องเจริญสมฺมาสงฺกปฺโปอีกนั่นแหละ แต่ต่างอารมณ์กัน คือ อพฺยาปาทสงฺกปฺโป ดำริไม่พยาบาท อวิหึสาสงฺกปฺโป ดำริในความไม่เบียดเบียน คือ พิจารณาถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นในโลกนี้ต่าง ๆ กัน โดยกิเลสและกรรมและวิบาก จึงมีอัธยาศัยใจคอต่าง ๆ กัน ประพฤติดีบ้าง ประพฤติชั่วบ้าง โง่บ้างฉลาดบ้าง[๒๑] มิได้เหมือนกัน แต่คงเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือชอบสุข ไม่ชอบทุกข์ด้วยกันหมดทั้งสิ้น แล้วเทียบเข้ากับตัวเราว่าชอบสุขไม่ชอบทุกข์ฉันใด สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ชอบสุข

ไม่ชอบทุกข์ฉันนั้น ให้เห็นชัดว่าเป็นหัวอกอันเดียวกันทั้งโลก จึงไม่ควรโกรธเคืองประทุษร้ายให้ทุกข์ และเบียดเบียนกัน และคิดให้เป็นสุขหรือสงสาร เอ็นดูปราณีในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง นี่แหละเป็นปฏิปทาเพื่อจะละปฏิฆสังโยชน์ ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป เมื่อปฏิฆะสังโยชน์ไม่เกิดขึ้นครอบงำใจของผู้ปฏิบัติ แม้พยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตก ก็ไม่เกิดขึ้นได้ คงมีแต่เมตตากรุณา ซึ่งตรงกันข้ามกับปฏิฆสังโยชน์.

จ. ถามว่า อกุศลวิตก ๓ จะสงเคราะห์เข้าในจิตต์ที่เป็นอกุศล จะสงเคราะห์เข้าอย่างไร.

ฉ. ตอบว่า กามวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตต์ที่เป็นโลภะและราคะ พยาบาทวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตต์ที่เป็นโทสะ วิหิงสาวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตต์ที่เป็นโมหะ.

จ. ถามว่า วิหิงสาวิตกตรึกคิดในความเบียดเบียน ข้าพเจ้านึกว่าเป็นพวกโทสะ นี่ทำไมจึงเป็นโมหะ.

ฉ. ตอบว่า เช่น เห็นแก่สนุกนำเอาสัตว์มาเล่น และทรมานสัตว์ให้ลำบาก แต่ไม่มีความโกรธ แต่สัตว์นั้นต้องได้รับทุกข์ มูลมาจากความหลง เพราะฉะนั้นจิตต์ที่ประกอบด้วยกรุณา จะนำสัตว์มาทรมานให้ลำบากเล่นเช่นนั้นไม่ได้ เพราะมี

ความสงสาร จึงเป็นฆ่าสึก แก่วิหิงสา.

จ. ถามว่า กามราคะกับปฏิฆสังโยชน์ กับกามวิตก พยาบาทวิตก จะเหมือนกันหรือต่างกัน.

ฉ. ตอบว่า ต่างกัน ส่วนกามราคสังโยชน์กับปฏิฆสังโยชน์ ๒ อย่างนั้น คือไม่ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้ เช่น ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ดีก็ชอบ ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ไม่ดีก็ไม่ชอบ ไม่ถูกใจ ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกิเลสวัฏฏ์เป็นมัคคาวรณ์ห้ามนิพพาน แต่ไปสวรรค์ได้ไม่ห้าม ส่วนกามวิตก พยาบาทวิตกวิหิงสาวิตกนั้น เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวัฏฏ์ ฝ่ายบาป เป็นสัคคาวรณ์ห้ามสวรรค์ เพราะฉะนั้นจึงต่างกัน.

จ. ถามว่า ข้อปฏิบัติที่จะละ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก กับข้อปฏิบัติที่จะละกามราคสังโยชน์กับปฏิฆสังโยชน์ เหมือนกันหรือต่างกัน.

ฉ. ตอบว่า ต่างกัน สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ เป็นข้อปฏิบัติที่จะละอกุศลวิตก ๓ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป นั่นเป็นข้อปฏิบัติที่จะละกามราคสังโยชน์ กับปฏิฆสังโยชน์.

จ. ถามว่า สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ที่ว่าละอกุศลวิตก ๓ นั้น ละได้ขาดหรือละได้ชั่วคราว.

ฉ. ตอบว่า บันดาธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอธิจิตต์นั้น ละกิเลสได้ชั่วคราว แล้วก็เกิดขึ้นได้อีกไม่มีเวลาขาด เพราะเป็นกุปปธรรม ต้องปฏิบัติซ้ำ ๆ อยู่ร่ำไป ส่วนธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายปัญญา เช่น สมฺมาทิฏฺฐิ หรือสมฺมาสงฺกปฺโปที่เป็นอริยมรรค มีกำลังที่จะละสังโยชนธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้ขาดได้ แต่ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายปัญญา ก็ต้องอาศัยสมาธิจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มี วิริยะ สติ สมาธิ เป็นบาทก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น สมาธิและปัญญาจึงเป็นคู่กัน.

จ. ถามว่า ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอธิบายถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอธิจิตต์ และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอธิปัญญา ว่าเป็นข้อปฏิบัติที่จะละสังโยชน์ ไม่ได้ยินพูดถึงศีลคือ สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว.

ฉ. ตอบว่า ผู้ปฏิบัติที่มีธรรม คือ สมาธิ ปัญญา ก็ต้องมีศีลอยู่แล้ว จึงเป็นผู้มีธรรม เพราะศีลต่ำกว่าธรรม ส่วนผู้ที่ไม่มีศีล ประพฤติกายทุจจริต วจีทุจจริต จะเป็นผู้มีธรรมคือ สมาธิ ปัญญา ข้อนั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ เพราะความประพฤติทางกาย ทางวาจานั้น มาจากใจ เมื่อใจเป็นกุศล กายวาจาก็เป็นกุศล ใจเป็นอกุศล กายวาจาก็เป็นอกุศล ดังสาวกภาสิตที่พระสารีบุตรแสดงไว้ใน*ทสุตตรสูตร หมวด ๒* ใจความว่า[๒๒]

เทฺว ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา ธรรม ๒ ประการ
ควรกำหนดรู้ คือ
นาม ๑ รูป ๑

เทฺว ธมฺมา ปหาตพฺพา ธรรม ๒ ประการ
ควรละคือ อวิชชา ๑
ภวตัณหา ๑

เทฺว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา ธรรม ๒ ประการ
ควรทำให้แจ้ง คือ
วิชชา ๑ วิมุติ ๑

เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา ธรรม ๒ ประการ
ควรเจริญ คือ สมถะ ๑
วิปัสสนา ๑

ดังนี้ท่านก็ไม่ได้พูดถึงศีล ก็ต้องหมายความว่า ผู้ที่เจริญสมถะวิปัสสนาก็ต้องเป็นผู้มีศีลอยู่แล้ว.

จ. ถามว่า ธรรมอย่างละ ๒ ประการ ๔ คู่ที่พระสารีบุตรแสดงนี้ คืออริยสัจจ์ ๔ ใช่ไหม.

ฉ. ตอบว่า ใช่ ถูกแล้ว.

จ. ถามว่า สักกายทิฏฐิประกอบด้วยวิปลาส ๔ คือ

เห็นผิดไม่ตรงกับความจริง พระโสดาบันน์ท่านละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ทำไมอัตตานุทิฏฐิจึงยังอยู่ ข้าพเจ้าฉงนนัก.

ฉ. ตอบว่า เป็นความเห็นอย่างละชั้น ถ้าเป็นชั้นเดียวกันแล้ว สังโยชน์ก็คงหมดไปทั้ง ๑๐ ที่ไหนจะเหลืออีกถึง ๗ เพราะฉะนั้นความเห็นผิดจึงมีหลายชั้น ไม่ใช่ชั้นเดียว แต่ไม่มีใครกล้าพูดว่า เป็นความเห็นผิด เพราะกลัวจะไปถูกมิจฉาทิฏฐิในอกุศลกรรมบถ ๑๐ เข้า.

จ. ถามว่า ชั้นไหนบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้หายฉงน.

ฉ. ตอบว่า เช่นความเห็นผิดในมโนกรรมอกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้นชั้นหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าได้อธิบายให้ท่านฟังแล้ว และความเห็นผิดคือสักกายทิฏฐิชั้นหนึ่งที่พระโสดาบันน์ละได้ ด้วยการที่เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง และความเห็นผิดว่าสังขารทั้งหลายในโลก ส่วนที่ดีก็เห็นว่าเป็นดี ส่วนที่ไม่ดีก็เห็นว่าเป็นไม่ดี เพราะฉะนั้นความกำหนัดยินดีในสังขารที่ดีจึงเป็นกามราคสังโยชน์ และไม่ชอบใจในสังขารที่ไม่ดีเป็นปฏิฆสังโยชน์ นี่แหละต้องละด้วยความพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์แจ่มแจ้งชัดเจน จึงได้ละกามราคะ กับปฏิฆสังโยชน์ได้ แต่ถึงเช่นนั้นอัตตานุทิฏฐิความเห็นผิด คือเห็นว่าปัญจขันธ์เป็นเรา คือมาน

สังโยชน์ จึงมีความยินดี ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ไม่ได้เกี่ยวกับเมถุน คือ รูปราคะ และความยินดีในสมถะและวิปัสสนา หรือยินดีในเสขคุณที่ท่านได้บัลลุแล้ว นี่ชื่อว่าอรูปราคะ และอุทธัจจะความฟุ้งซ่านไปในธรรม อยากจะพากเพียรให้เสร็จกิจ เมื่อเจโตวิมุติและปัญญาวิมุติยังไม่เกิดขึ้น อวิชชาจึงยังอยู่ เพราะฉะนั้นอัตตานุทิฏฐิความเห็นผิดในส่วนละเอียดเช่นนี้นี่แหละ จึงเป็นประเภทของกิเลสที่ละเอียด คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่พระอรหันต์ละได้.[๒๓]

จ. ถามว่า ส่วนอัตตานุทิฏฐิ ความเห็นว่า ปัญจขันธเป็นเราที่พระอรหันต์ละได้ เช่น พระโมฆราชใน*โสฬสปัญหาที่* ๑๕ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจไม่ได้ความ ขอท่านจงอธิบายอัตตานุทิฏฐิใน*โสฬสปัญหาที่* ๑๕ ให้ข้าพเจ้าฟัง.

ฉ. ตอบว่า พระโมฆราชทูลถามมีเนื้อความว่า[๒๔]

กถํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ	ข้าพระองค์พิจารณาเห็นซึ่งโลกอย่างไร
มจฺจุราชา น ปสฺสติ	มจฺจุราช (คือความตาย) จึงจะไม่แลเห็น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า.

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ	ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นคนมีสติถอนอัตตานุทิฏฐิ (ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน) ออกเสีย พิจารณาเห็นซึ่งโลกโดยความเป็นของศูนย์ (คือเปล่าว่าง) จากเที่ยงตัวตน ทุกเมื่อเถิด
เอวํ มจฺจุตฺตโร สิยา	ท่านจะพึงข้ามพ้นมัจจุราชเสียได้ด้วยข้อปฏิบัติอย่างนี้
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ	พระยามจฺจุราชจะไม่แลเห็นซึ่งท่านผู้พิจารณาเห็นซึ่งโลก โดยอาการอย่างนี้.

จ. ถามว่า โลกนั้นคืออะไร ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่าอะไรเป็นโลก.

ฉ. ตอบว่า คือขันธโลก อายตนโลก ธาตุโลก เหล่านี้ชื่อว่าโลก.

จ. ถามว่า พิจารณาเห็นซึ่งโลกโดยความเป็นของศูนย์ คือว่างเปล่าจาก เที่ยง สุข ตัวตนนั้น จะพิจารณาอย่างไรจึงจะเห็นได้.

ฉ. ตอบว่า คือเห็นขันธ์หรืออายตนะธาตุ เป็นอนัตตา เช่น พระปัญจวัคคีย์เห็นตามใน *อนัตตลักขณสูตร* หรือเห็นว่าธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนแจ่มแจ้งแล้ว ก็เบื่อหน่ายในขันธ์อายตนะธาตุ ปราศจากความกำหนัดยินดีในขันธอายตนะธาตุเหล่านี้ ท่านผู้เห็นเช่นนี้ จิตต์ก็พ้นวิเศษจากอาสวะ และมีพระพุทธภาสิต ใน*ปุราเภทสูตร*ที่ทรงแสดงเรื่องอุปสันตบุคคลว่า[๓๕]

วิเวกทสฺสี ผสฺเสสุ มีปกติเห็นวิเวกเงียบสงัด (เปล่าว่าง) ในผัสสะทั้งหลาย

ทิฏฺฐีสุ จ น นิยฺยติ และอันกิเลสย่อมนำไปไม่ได้เพราะทิฏฐิทั้งปวง.

ปฏิปัตติวิภาค

ว่าด้วย

คำถามคำตอบธรรมปฏิบัติ

พ.ศ. ๒๔๗๕

ปฏิปัตติวิภาค

ถ. กับ **ต.** เป็นผู้ปฏิบัติเข้าวัดมานานแล้ว วันหนึ่งมาพบกันเข้า มีความยินดีด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย

ถ. ถามว่า ข้าพเจ้าไม่ได้พบท่านนานแล้ว ท่านเป็นสุขสบายดีหรือ

ต. ตอบว่า พูดตามสมมติก็ว่าเป็นสุข แต่ส่วนปัญจขันธ์เป็นทุกข์ จะตอบว่าสุขก็ขัดกับความจริง

ถ. ว่า ข้าพเจ้าถามตามสมมติของโลกที่เขาปราไสกันอยู่ในผู้ที่ได้จากกันไปนานๆ เมื่อตอบอย่างนี้ก็ไม่ได้ความในคำตอบของท่านว่า เป็นสุขหรือเป็นทุกข์

ต. ตอบว่า สุขเวทนาก็คือสังขาร ทุกขเวทนาก็คือสังขาร เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ด้วยกันทั้งคู่ ข้าพเจ้าไม่เห็นสังขารชะนิดใดที่จะเที่ยงหรือสุข เห็นมีแต่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ข้าพเจ้ากับท่านเป็นผู้ปฏิบัติเข้าวัดมานานแล้ว จึงตอบให้ตรงกับความจริง

ถ. ว่า ท่านไม่ชอบพูดเรื่องโลกเลยแม้แต่คำเดียว ต่อนี้ไปข้าพเจ้าจะถามท่านในทางสัมมาปฏิบัติ

ต. ว่า ข้าพเจ้ายินดีจะตอบกับท่าน ในทางสัมมาปฏิบัติ เรื่องโลกนั้นเราควรเบื่อกันเสียที ยิ่งเวลานี้เศรษฐกิจของโลกตกต่ำ ผู้ที่ยังกำหนัดยินดีหมกมุ่นพัวพันติดอยู่ในโลก จึงมีความร้อนใจไปทุกคน ส่วนผู้ปฏิบัติก็มีแต่สังเวชสลดใจ เพราะได้เห็นคนทั้งหลายทุกข์ยาก ลำบากเศร้าโศกเดือดร้อนอยู่ เพราะไม่รู้ความจริงของโลกธรรม ที่มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จึงตรงกันข้ามกับพระอริยสาวก ที่ท่านเห็นความจริงแล้ว กำหนดรู้โลกธรรมทั้ง ๘ ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ใจของพระอริยสาวกนั้น มีความจริงเป็นอารมณ์ จึงไม่ยินดียินร้ายไปตามโลกธรรมทั้ง ๘

ถ. ถามว่า อริยสาวกที่เป็นพระอเสขบุคคลท่านละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้ ส่วนพระเสขบุคคลท่านยังละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ไม่ได้ เมื่อเวลาโลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เสขบุคคลกับปุถุชนนั้นจะต่างกันอย่างไร

ต. ตอบว่า ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่า พระเสขบุคคลเวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ เกิดขึ้น สมัยที่ท่านมีสติสัมปชัญญะ กำหนด

รู้โลกธรรมตามความเป็นจริง ความยินดียินร้ายในโลกธรรม ๘ ก็ไม่เกิดขึ้นในใจได้ สมัยที่เผลอสติ เวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดียินร้าย แต่ว่าคงน้อยแล้วก็ละได้ง่าย ไม่ครอบงำใจเหมือนปุถุชน เพราะท่านได้เห็นความจริงแล้ว นี่เป็นส่วนความเข้าใจ ถ้าต้องการจะรู้ให้แน่ ก็จงประพฤติปฏิบัติ ทำตนให้เป็นพระเสขบุคคลจึงจะรู้ได้ว่า อัธยาศัยใจคอของท่านเป็นอย่างไร ส่วนปุถุชนนั้นมี ๓ จำพวก ที่เป็นกัลยาณชนมีศีลมีธรรมอันงาม ประพฤติปฏิบัติละเอียดมากขึ้น และทำในใจแยบคาย เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดียินร้ายน้อย ส่วนผู้ที่ถึงสรณะแล้ว แต่ประพฤติปฏิบัติน้อย เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดียินร้ายในโลกธรรมนั้นมาก ส่วนปุถุชนที่ยังไม่ถึงสรณะไม่มีศรัทธาและศีลนั้น เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ ฝ่ายข้างดี ๔ อย่างเกิดขึ้น ก็กำหนัดยินดีหมกมุ่นพัวพันไปตามโลกธรรมนั้น หรือโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดี ๔ อย่างเกิดขึ้น ก็ยินร้าย ไม่ชอบ เศร้าโศกเดือดร้อน เพราะปุถุชนที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติ ก็ทำใจไม่แยบคาย ความยินดียินร้ายจึงเกิดขึ้นครอบงำใจของปุถุชนนั้นได้

ถ. ถามว่า เสขบุคคลมีหลายจำพวกคือ พระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี เวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ความยินดียินร้ายของพระเสขบุคคลเหล่านั้นจะเท่ากันหรือไม่เท่ากัน

ต. ตอบว่า ก็ใครจะรู้ใจของท่าน

ถ. ถามว่า ข้าพเจ้านึกว่าท่านต่างชั้นกัน จึงคิดว่าความยินดียินร้ายคงจะไม่เท่ากัน

ต. ตอบว่า นั่นเป็นธรรมดา สังโยชน์ยังอยู่ทั้ง ๗ ความยินดียินร้ายก็มีมาก สังโยชน์เหลืออยู่ ๕ ความยินดียินร้ายก็มีน้อย ตามแบบที่เราได้ฟังมาว่า พระอเสขบุคคลละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ความยินดียินร้ายจึงไม่มี ใจของท่านนั้นเป็นฉฬังคุเบกขา[๑] เพราะความยินดียินร้ายนั้นเกิดมาจากปัจจัย คือ อวิชชาสังโยชน์

ถ. ถามว่า โลกธรรมฝ่ายดี เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ๔ อย่างนี้ เป็นกุศลวิบาก คือ ผลของกุศลกรรมส่งให้ ส่วนโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดี คือ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ๔ อย่างนี้เป็นอกุศลวิบาก คือผลของอกุศลกรรมส่งให้ใช่ไหม

ต. ตอบว่า ใช่ ถูกแล้ว

ถ. ถามว่า เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิด

ขึ้น ผู้ที่สดับแล้วเช่นข้าพเจ้า ก็จำไว้ได้ดีว่าโลกธรรมทั้ง ๘ นี้ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา แต่ทำไมในเวลาโลกธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ใจข้าพเจ้าจึงยินดียินร้ายไปตามโลกธรรมทั้ง ๘ นั้น

ต. ตอบว่า ผู้สดับฟังที่จำทรงปริยัติธรรมไว้ได้มากนั้น เป็นแต่จำเรื่องราวในพระพุทธศาสนาที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติ แต่ยังไม่ได้ตั้งใจประพฤติปฏิบัติอย่างพระอริยสาวก จึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ไม่ได้

ถ. ถามว่า ข้าพเจ้าก็ปฏิบัติอยู่ คือ เป็นผู้มีศีล มีธรรม และรู้เรื่องราวเข้าใจในคำสอนทั้งหลาย แต่ทำไมจึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมไม่ได้

ต. ตอบว่า ท่านรู้แต่ชั้นสัญญา ไม่ได้รู้เห็นในชั้นปัญญา แต่สำคัญตนว่ารู้แล้ว เพราะนึกถึงธรรมเหล่าใดที่ได้จำทรงไว้ ก็ได้ความแจ่มแจ้งในชั้นสัญญา ไม่ใช่รู้เห็นตามความเป็นจริงซึ่งเป็นชั้นปัญญา เหมือนอย่างพระอริยสาวกที่ท่านได้เห็นความจริง คือไตรลักษณ์หรืออริยสัจจ์ และได้ทำกิจตามหน้าที่ของอริยสัจจทั้ง ๔ ด้วย จึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้

ถ. ถามว่า ไตรลักษณ์และอริยสัจจ์นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจดี และอธิบายให้คนอื่นฟังอีกก็ได้ ทำไมจึงว่าข้าพเจ้าไม่รู้ หรือจะ

ให้ข้าพเจ้าเทศน์ไตรลักษณ์และอริยสัจจ์ ๔ ให้ท่านฟังสักกัณฑ์ใหญ่ก็ได้

ต. หัวเราะแล้วตอบว่า ข้าพเจ้าพูดถึงชั้นปัญญาของพระอริยสาวก ท่านก็พูดแต่ชั้นสัญญาอีกร่ำไป ท่านจงใคร่ครวญพิจารณาดูเองเถิด ถ้าความรู้ความเห็นของท่าน ไม่ใช่ชั้นสัญญาเป็นชั้นปัญญาแล้ว ก็คงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้ เหมือนพระอริยสาวก ที่ไหนจะเป็นปุถุชน

ถ. พูดว่า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่า ความรู้ชะนิดไหนเป็นชั้นปัญญา เพราะข้าพเจ้านึกถึงธรรมทั้งหลายที่จำทรงไว้นั้น ก็ได้ความในคำสอนทั้งหลายชัดเจนแจ่มแจ้ง จึงสำคัญว่าเป็นชั้นปัญญา

ต. พูดว่า ความจำทรงธรรมทั้งหลายไว้ได้มาก นี่เรียกว่าชั้นปริยัติ และนำคำสอนมาประพฤติปฏิบัติเจริญจรณะ ๑๕ จนแก่กล้าบริบูรณ์ขึ้นแล้ว นี่เรียกว่าชั้นปฏิบัติ เมื่อวิชชาและวิมุตติเกิดขึ้น นี่เรียกว่าชั้นปฏิเวธ

ถ. พูดว่า ข้าพเจ้าเข้าใจผิด และเป็นผู้ประมาทมาก ไม่ได้เจริญจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ขึ้นในตน จึงไม่ถึงซึ่งวิชชาและวิมุตติ ความศึกษาของข้าพเจ้านั้นคงเป็นหมันเสียแล้ว

ต. พูดว่า เมื่อท่านรู้ตัวได้เช่นนี้เป็นความดีสำคัญทีเดียว จะได้ตั้งใจเจริญจรณะ ๑๕ ให้แก่กล้าบริบูรณ์ จะได้ถึงซึ่งวิชชาและวิมุตติ

ถ. ถามว่า จะทำในใจแยบคายอย่างไรจึงจะไม่ประมาท และมีความเพียรตั้งใจเจริญจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ขึ้น

ต. ตอบว่า ความไม่ประมาทก็มีอยู่ในจรณะ ๑๕ คือ ศรัทธา ศีล วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ก็พอครบสิกขา ๓ อยู่แล้ว แต่ท่านไม่เจริญให้มากขึ้น จึงไม่มีบริบูรณ์ในตน

ถ. พูดว่า ข้อนั้นจริงอยู่ แต่ข้าพเจ้าคิดว่าจะต้องทำในใจแยบคายอย่างไรอีก เพื่อให้มีกำลังใจแข็งแรง และพากเพียรให้ยิ่งขึ้น ขอท่านจงแนะนำให้ข้าพเจ้ายินดีในความไม่ประมาท และเห็นภัยในความประมาท

ต. ตอบว่า ต้องพิจารณาให้เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ หรือพิจารณาเห็นภัยในทุคคติและกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานว่า ผู้ที่ประมาทแล้วนั้น ต้องเวียนเกิดในวัฏฏะ ๓ เป็นเขตต์แดนแห่งมัจจุราช คือเกิดแก่เจ็บตาย ๆ แล้วไปเกิด ๆ แล้วก็แก่เจ็บตาย ไม่มีที่สุด เวียนอยู่ใน ๓ ภพ ๆ นั้นลำบากมาก เพราะประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ สมัยใดเสพสัตบุรุษและฟังธรรมก็ทำกรรมเป็นบุญ จึงได้เกิดในสุคติ สมัยใดเสพอสัตบุรุษก็ทำกรรมเป็นบาป เพราะ

ผู้ที่ยังละอาสวะไม่ได้ ก็ทำกรรมเป็นบาป ต้องไปเกิดในทุคคติ และกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เสวยทุกขเวทนาหยาบกล้าเผ็ดร้อนเหลือที่จะพรรณนา เพราะยังไม่ปิดประตูอบาย คือ ยังไม่บรรลุโสดาปัตติผล เราจะประพฤติปฏิบัติได้ก็ในเวลายังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ถ้าความตายมาถึงเข้าก็ไม่มีโอกาสที่จะทำความดีได้ และลมหายใจก็ไม่ได้นัดกับเราว่าจะหยุดลงวันใด เพราะฉะนั้น เราจึงควรพากเพียรให้ถึงซึ่งมรรคและผล จะได้พ้นภัยในอบายและภัยในสังสารวัฏฏ์ ดังพระพุทธภาสิตใน *เทวตาสํยุตฺต วิตฺตสูตร* หน้า ๕๕[๒] ว่า :-

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ

ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว

โก ชญฺญา มรณํ สุเว

ใครเล่าจะรู้ว่าความตายจะมีมาในวันพรุ่งนี้

น หิ โน สงฺครนฺเตน มหาเสเนน มจฺจุนา

ความผัดเพี้ยนด้วยพญามัจจุราชผู้มีเสนาใหญ่นั้น ย่อมไม่ได้เลยทีเดียว

ถ. พูดว่า ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงภัยในสังสารวัฏฏ์ และภัยในอบาย ทำให้ข้าพเจ้าสะดุ้งกลัวและตั้งใจละความประมาท เจริญความไม่ประมาทให้สมบูรณ์ขึ้นในตน เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคและผล

ต. กล่าวว่า สาธุ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความตั้งใจชอบเช่นนั้นของท่านด้วย

ถ. ว่า ข้าพเจ้าเห็นว่า ความประมาทนั้นเป็นข้อสำคัญของผู้ปฏิบัติทีเดียว เพราะขาดสติในสมัยนั้นไม่มีโอกาสที่จะทำความดีได้ คงมีแต่ใจที่เป็นอัญญสมานา คือ เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่บาปแต่ก็ไม่เป็นบุญ ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ดี ก็เกิดความกำหนัดยินดีได้ง่าย ๆ หรือเห็นรูปฟังเสียงที่ไม่ดี ก็เกิดปฏิฆะหรือโทสะขึ้นได้ง่าย ๆ แล้วก็ดูเป็นคนโลเล และมีความหลับมาก เมื่อตื่นนอนขึ้นก็คิดฟุ้งซ่านไปในกามารมณ์ ข้อปฏิบัติที่จะตั้งอยู่ได้แต่เพียงชั้นศีล ก็ยากที่จะทำให้บริบูรณ์ ส่วนสมาธิและปัญญานั้นยากที่จะเกิดขึ้นได้ในใจของผู้ประมาท ส่วนมรรคผลนิพพานนั้น ไม่ต้องพูดถึงเสียเลย ต้องห่างไกลกันทีเดียว

ต. พูดว่า ถูกแล้ว ส่วนท่านผู้ไม่ประมาทและเห็นภัยในความประมาท จึงเป็นผู้ใกล้พระนิพพานทีเดียว ดังพระพุทธภาสิตใน *คาถาธรรมบทจิตตวรรค ที่ ๓* ว่า[๓] :-

อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท
ปมาเท ภยทสฺสิ วา หรือเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในความประมาท
อภพฺโพ ปริหานาย เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบ
นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก เป็นผู้ตั้งอยู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานนั่นเทียว

ถ. ถามว่า จรณะ ๑๕ นั้น คือ[๕]

๑ สีลสังวร สำรวมกายวาจาเรียบร้อย
๒ อินทริยสังวร สำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖
๓ โภชเนมัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
๔ ชาคริยานุโยค ประกอบตามซึ่งความเพียร ไม่เห็นแก่นอนมากนัก
๕ สัทธา เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ
๖ หิริ ละอายต่อบาปทุจจริต
๗ โอตตัปปะ สะดุ้งต่อบาปทุจจริต
๘ พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สดับมาก
๙ วิริยะ ความเพียรละบาปเจริญบุญ
๑๐ สติ ความระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล
๑๑ ปัญญา ที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไป

๑๒ ปฐมฌาน ละนิวรณ์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

๑๓ ทุติยฌาน ละวิตกวิจาร ประกอบด้วยปีติสุข เอกัคคตา

๑๔ ตติยฌาน ละปีติประกอบด้วยสุขเอกัคคตา

๑๕ จตุตถฌาน ละสุขประกอบด้วยเอกัคคตาอุเบกขา

ข้อปฏิบัติ ๑๕ อย่างนี้ต้องทำให้บริบูรณ์อย่างนั้นหรือ

ต. ตอบว่า ถ้าเจริญให้บริบูรณ์เต็มที่แล้ว ก็ถึงซึ่งวิชชาและวิมุตติ ดัง*เสขปฏิปทาสูตรที่ ๓ ในคหปติวรรคที่ ๑ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ หน้า ๒๕* ความสังเขปว่า ศากยราชชาวเมืองกบิลพัสดุ์ สร้างศาลาใหญ่ขึ้นใหม่ ยังไม่เคยมีใครบริโภคนั่งนอน จึงเชิญเสด็จพระผู้มีพระภาคให้ประทับก่อน เพื่อให้เป็นมงคล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และกษัตริย์ศากยราชทั้งหลาย มีท้าวมหานามเป็นประธาน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมสิ้นเวลาเป็นอันมาก จนเมื่อยพระปฤษฎางค์ จึงตรัสเรียกพระอานนท์ให้แสดงข้อปฏิบัติของเสขบุคคล พระองค์ทรงปูลาดสังฆาฏิ สำเร็จสีหไสยา มีพระสติสัมปชัญญะกำหนดหมายจะลุกขึ้น พระอานนท์จึงแสดงเสขปฏิบัติ ท้าวมหานามเป็นผู้รับธรรมเทศนา คือจรณะ ๑๕ อย่างนั้น เมื่อจบแล้วจึงอุปมาว่า เหมือนแม่ไก่ไข่

ออกมา ๘ ฟอง หรือ ๑๐ ฟอง ๑๒ ฟอง แม่ไก่นั้นกกไว้ให้อบอุ่น ไม่ต้องปรารถนาว่า ขอให้ลูกน้อยของเราจงเจาะกะเปาะฟองออกมา ลูกไก่ก็ต้องทำลายกะเปาะฟองด้วยปลายเล็บหรือจะงอยปากออกมาเป็นตัวได้ เพราะเหตุที่แม่ไก่กกไว้เสมอ ข้อนี้ฉันใด อริยสาวกในธรรมวินัยผู้บริบูรณ์ด้วยจรณะ ๑๕ นั้น ก็อาจทำลายกะเปาะฟองคืออวิชชาและบรรลุวิชชา ๓ คือ[๕]

๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติหนหลังของตนได้

๒ จุตูปปาตญาณ เห็นสัตว์จุติและปฏิสนธิ

๓ อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นแล้ว จึงประทานสาธุการแก่พระอานนท์

ถ. พูดว่า เรายังกังวลอยู่ด้วยกิจธุระการงานเป็นส่วนตัวและของผู้อื่นบ้าง การที่จะประพฤติปฏิบัติในจรณะ ๑๕ กลัวจะไม่บริบูรณ์ หรือจะต้องหลีกไปในที่สงัด แต่ในเวลานี้ก็ยังไม่มีโอกาสที่จะหลีกไปได้ ข้าพเจ้าตั้งใจปฏิบัติจริง ๆ ท่านจงช่วยบอกอุบายให้ข้าพเจ้าด้วย

ต. พูดว่า ที่หลีกไปในที่สงัดนั้นเป็นการสะดวกมาก แต่เมื่อยังไม่มีโอกาสที่จะหลีกไปได้ เราอยู่ที่ไหนก็ต้องตั้งใจปฏิบัติ

ที่นั่น ที่สงัดมี ๓ คือ ป่า ๑ โคนไม้ ๑ เรือนว่างเปล่า ๑ ตามสะดวก จะคอยให้ได้ที่สงัดเช่นป่านั้นก็ยังไปไม่ได้ ถ้าความตายมาถึงเข้า ก็จะเสียที

ถ. ถามว่า ข้าพเจ้ายังมีกังวลด้วยกิจการงาน และยังไม่มีโอกาสจะหลีกไปในที่สงัด เราจะประพฤติปฏิบัติในจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ได้ไหม

ต. ตอบว่า ได้ ตามกำลังใจของผู้ปฏิบัติ ส่วนกังวลที่จะต้องละนั้น คือ

ราคกิญฺจนํ กังวลเพราะความกำหนัดยินดี หรือหมกมุ่นติดอยู่ในกาม

โทสกิญฺจนํ กังวลเพราะความประทุษฐ์ร้ายหรือโกรธเคืองและริษยาพยาบาทเกลียดชัง ตลอดกระทั่งความเพ่งโทษใครๆ หรือปฏิฆะอรติ

โมหกิญฺจนํ กังวลเพราะความหลงหรืออุทธัจจะความฟุ้งซ่าน และวิจิกิจฉาความสงสัย[๖]

ความกังวลเพราะอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ นี่แหละเป็นส่วนควรละ

ถ. ถามว่า กังวลที่จะต้องละนั้นมีเท่านี้หรือๆ ยังมีอย่างอื่นอีก ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ต. ตอบว่า ไม่ใช่เท่านี้ ยังมีอีกมาก แต่ยากที่จะบรรยายให้สิ้นเชิง ข้าพเจ้าจะกล่าวโดยย่อ พอให้ท่านเข้าใจ คือ สังโยชน์ ๑๐ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อนุสัย ๗ อาสวะ ๓ ตัณหา ๓ อุปาทาน ๔ นิวรณ์ ๕ อุปกิเลส ๑๖ อกุศลวิตก ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐ กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ นี่แหละกังวลเป็นส่วนควรละ

ถ. ถามว่า กิเลสทั้งหลายที่ท่านบรรยายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ ต้องละให้หมดทั้งสิ้นหรือ ๆ เหลืออยู่บ้างนิดหน่อยก็ได้

ต. ตอบว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคสอนให้ละให้หมด มิให้มีส่วนเหลือไว้ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดภพชาติ ไม่ให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้นพระอรหันต์ละกิเลสอาสวะทั้งหลายเหล่านี้สิ้นเชิงไม่มีส่วนเหลือ จึงถึงซึ่งอนุปาทิเสสนิพพาน

ถ. ถามว่า ความทำในใจอย่างไร กิเลสทั้งหลายเหล่านี้จึงมีได้มาก ข้าพเจ้าอยากทราบ จะได้ตัดกำลังกิเลสเสียแต่ต้นทีเดียว

ต. ตอบว่า เช่น เวลาตาเห็นรูปที่ดี ก็ไม่มีสติสัมปชัญญะ ไม่รู้จักตาไม่รู้จักรูปไม่รู้จักจักขุวิญญาณตามความเป็นจริง เกิดความยินดีขึ้น แต่ไม่ประกอบด้วยเจตนา จึงเป็นกามราคสังโยชน์

ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มิได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ภายหลังมานึกคิดถึงรูปที่ได้เห็นไว้ จึงเป็นรูปสัญญาปรากฏขึ้นทางใจ ก็ไม่รู้จักใจ ไม่รู้จักธัมมารมณ์ ไม่รู้จักมโนวิญญาณตามความเป็นจริง จึงเกิดความยินดีทางใจขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา จึงเป็นกามราคสังโยชน์ ไม่รู้ว่าเป็นโทษ มิได้ละความยินดีทางใจ ปล่อยให้ดับไปเอง ภายหลังมานึกคิดถึงรูปที่เข้าไปชอบ ไปติดกำหนัดยินดีพัวพันอยู่นั้น และทำในใจไม่แยบคาย ประกอบด้วยเจตนา คิดยืดยาวออกไป จึงเป็นกามวิตก คือ มโนกรรมฝ่ายอกุศล

ถ. ถามว่า ส่วนกิเลสประเภทรัก ข้าพเจ้าเข้าใจ ได้ความชัดเจนดีแล้ว แต่กิเลสประเภทโกรธ เวลาที่เกิดขึ้นในใจก็อาศัยอายตนะ ๖ ใช่ไหม ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ต. ตอบว่า ใช่ เช่น หูได้ยินเสียงที่ไม่ดี ก็ไม่มีสติสัมปชัญญะ ไม่รู้จักหูไม่รู้จักเสียง ไม่รู้จักโสตวิญญาณตามความเป็นจริง เกิดความไม่ชอบไม่ถูกใจ เป็นโทมนัสหรือปฏิฆะขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา จึงเป็นปฏิฆสังโยชน์ ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มิได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ภายหลังมานึกคิดถึงเสียงที่ได้ยินไว้ จึงเป็นสัททสัญญาปรากฏขึ้นทางใจ ไม่รู้จักใจ ไม่รู้จักธัมมารมณ์ ไม่รู้จักมโนวิญญาณตามความเป็นจริง จึงเป็นโทมนัสหรือปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นทางใจ ไม่ประกอบด้วยเจตนา ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็

มิได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ภายหลังมานึกคิดถึงเสียงที่ไม่ชอบ ไม่ถูกใจ จึงเกิดโทมนัสหรือความโกรธประกอบด้วยเจตนา คิดยืดยาวออกไป จึงเป็นพยาบาทวิตก หรือมโนกรรมในอกุศลกรรมบถ ๑๐ แม้กิเลสอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในใจ ก็อาศัยอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ กระทบกันเข้า แล้วก็เกิดวิญญาณ ๖ ที่เรียกว่าผัสสะ ๖ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ผู้ที่ไม่มีสติ หรือไม่รู้ความจริง ไม่ประกอบด้วยเจตนา อาสวะหรืออนุสัยโอฆะโยคะตัณหาอุปาทานและสังโยชน์จึงเกิดขึ้นในใจได้ กิเลสวัฏฏ์เป็นมัคคาวรณ์ห้ามมรรค ถ้าประกอบด้วยเจตนา ก็เป็นนิวรณ์ ๕ อุปกิเลส ๑๖ อกุศลวิตก ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชะนิดนี้ประกอบด้วยเจตนา คือ กรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เป็นสัคคาวรณ์ห้ามสวรรค์

ถ. พูดว่า ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงกิเลสทั้งหลายแรกที่จะเกิดขึ้น คือความไม่รู้จักอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ ตามความเป็นจริง ดูอวิชชาช่างหนาแน่นมาก ปิดบังความจริงเสียหมดทีเดียว อ้อ เช่นนี้นี่เองจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ๓ ขึ้นทางอายตนะ ๖ ที่ได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจมูกลิ้นกาย และได้รู้ด้วยใจ สมุทัยจึงไม่ขาดสายลงได้

ต. พูดว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาทว่า อวิชชาเป็นหัวหน้าสมุทัย

ถ. พูดว่า น่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค ที่ทรงสั่งสอนไว้ใน*มหาสติปัฏฐานสูตร* ให้เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ อนึ่งสังโยชน์เครื่องผูกย่อมเกิดขึ้น อาศัยนัยน์ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธัมมารมณ์อันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่งความที่สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย อนึ่งความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย อนึ่งความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย นี่พระองค์ทรงแสดงเพื่อจะแก้ความไม่รู้ของผู้ปฏิบัติ

ต. พูดว่า ถูกแล้ว แต่เดิมมาข้าพเจ้าไม่เข้าใจ ยังเคยนึกว่า นี่ทำไมพระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนสาวกให้รู้จักตา ให้รู้จักรูป ให้รู้จักหู ให้รู้จักเสียง ราวกับสอนเด็ก ๆ ครั้นภายหลังมาได้ความในธรรมที่ละเอียดจึงทราบว่า เมื่อไม่ศึกษาก็ไม่รู้ความจริงของอายตนะ กิเลสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในใจได้

ถ. ถามว่า สังโยชน์เกิดขึ้นก็ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มิได้ละปล่อยให้ดับไปเอง นี่อย่างหนึ่ง สังโยชน์เกิดขึ้นก็รู้ว่าเป็นโทษ

และละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ นี่อย่างหนึ่ง ๒ อย่างนี้จะต่างกันอย่างไร

ต. ตอบว่า ต่างกันมาก ตรงกันข้ามทีเดียว สังโยชน์เกิดขึ้นก็ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มิได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ชะนิดนี้ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติ ไม่ได้มีส่วนปหานะ เหมือนพระจันทร์ในปักษ์ข้างแรม มีแต่จะมืดไปทุกที และเป็นปัจจัยให้เกิดมโนกรรมฝ่ายบาป หรือเลยไปถึง กายทุจจริต วจีทุจจริต ก็ยิ่งร้ายใหญ่ นรกจึงเป็นบ้านอยู่อู่นอนของคนเช่นนั้น สังโยชน์เกิดขึ้นก็รู้จึงละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ นี่เป็นผู้ปฏิบัติมีส่วนปหานะอย่างดีทีเดียว นับว่าควรสรรเสริญ เพราะไม่ปล่อยให้เลยไปถึงกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เหมือนพระจันทร์ในปักษ์ข้างขึ้น มีแต่จะแจ่มใสขึ้นทุกที แม้เป็นโลกีย์ก็ยังดี เมื่ออบรมให้เกิดขึ้น[๗] ก็เป็นปัจจัยให้ถึงโลกุตตระได้

ถ. ถามว่า ความละสังโยชน์มี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งว่าความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย อย่างหนึ่งว่าความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย ความละสังโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนี้เหมือนกันหรือต่างกัน

ต. ตอบว่า ต่างกัน การที่ละสังโยชน์เสียได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย นี่เป็นส่วนโลกีย์ คือมีสติสัมปชัญญะและรู้จักอาการของสังโยชน์ ๆ เกิดขึ้นก็รู้จัก จึงละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ แต่ละได้ชั่วคราวไม่ขาด แล้วก็เกิดขึ้นได้อีก อย่างหนึ่งว่า ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย นี่เป็นส่วนโลกุตตระ คือละได้ขาด ด้วยอำนาจอริยมรรค ไม่มีโอกาสจะเกิดต่อไปได้อีก เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ใน*มหาสติปัฏฐาน*เป็น ๒ ตอน

ถ. ถามว่า ความละสังโยชน์ที่เป็นส่วนโลกีย์นั้น ละไม่ได้ขาด แต่ส่วนความละสังโยชน์ด้วยอริยมรรค คือ ละได้ขาดเป็นโลกุตตระนั้น ทำไมการละสังโยชน์จึงได้ต่างกัน เหตุใดจึงเป็นโลกีย์ และโลกุตตระ มี ๒ อย่าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ต. ตอบว่า สังโยชน์เป็นกิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา ผู้ปฏิบัติเมื่อศึกษารู้จักสังโยชน์แล้วทราบว่าเป็นโทษ จึงตั้งใจละ ไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจ นี่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญ จึงละไม่ได้ขาด เมื่ออบรมในการละสังโยชน์อย่างนี้มากขึ้น พอสังโยชน์เกิดขึ้นก็ละได้ทุกคราวไป คือ ไม่เข้ากับตัว

ไม่เข้ากับกิเลส จึงชำนาญในส่วนปหานะ และเวลาสังโยชน์ยัง ไม่เกิด ก็มีสติสัมปชัญญะเจริญสมถะวิปัสสนาให้มากขึ้น เมื่อชำนาญในส่วนปหานะและบริบูรณ์ด้วยภาวนาเช่นนี้ อริยมรรคจึงเกิดขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา ละสังโยชน์ได้ขาดตามกำลังแห่งมรรค คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค

ถ. ถามว่า อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ กระทบกันเข้า เช่น เห็นรูปฟังเสียงที่ดีหรือที่ไม่ดี ก็มีสติระวังไว้ ไม่ให้ความยินดียินร้ายเกิดขึ้นครอบงำใจได้ แต่ไม่มีปัญญาที่รู้เห็นความจริงคือไตรลักษณ์ แต่ความยินดียินร้ายก็ไม่เกิดขึ้นในใจได้ เช่นนี้จะชื่อว่าเป็นการละกิเลสได้ไหม

ต. ตอบ ไม่ได้ละ เป็นแต่กั้นกิเลสเอาไว้ ด้วยอำนาจอธิจิตต์อย่างอ่อน ๆ ที่เรียกว่าอินทรียสังวร เป็นข้อปฏิบัติที่ต่อจากศีล ควรสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ แต่ก็เป็นข้อปฏิบัตินับเข้าในจรณะ ๑๕ ด้วย

ถ. ถามว่า เช่น เวลาตาเห็นรูปหูได้ยินเสียงที่ดี หรือที่ไม่ดี ก็รู้ว่าความยินดียินร้ายนั้นเป็นโทษ แต่ทำไมจึงคอยจะเข้าไปยินดียินร้ายได้บ่อย ๆ ต้องคอยระวังไว้เสมอ แต่ถึงเช่นนั้นเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงที่ดีหรือไม่ดี พอเผลอไปเวลาใด

ความยินดียินร้ายก็เกิดขึ้นในใจได้ทีเดียว ท่านจงบอกอุบายให้ข้าพเจ้าด้วย

ต. ตอบว่า เช่นเวลาตาเห็นรูปที่ดีควรทำในใจว่า รูปมาปรากฏกับตาแล้ว เราจะเข้าไปกำหนัดยินดีในรูปที่ดี รูปนี้ก็ได้เห็นแล้ว หรือจะไม่กำหนัดยินดีในรูปที่ดี รูปนี้ก็ได้เห็นแล้ว เพราะฉะนั้นความเข้าไปกำหนัดยินดีในรูปที่ดี จึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไปเปล่า ๆ หรือได้ฟังเสียงที่ไม่ดี ควรทำในใจว่าเสียงที่ไม่ดีซึ่งเราได้ฟังนี้ เราจะเข้าไปมีปฏิฆะหรือโทษะ เสียงที่ไม่ดีเราก็ได้ฟังแล้ว เราจะไม่ให้เกิดปฏิฆะหรือโทษะ เสียงที่ไม่ดีเราก็ได้ฟังแล้ว เพราะฉะนั้นการปล่อยให้ปฏิฆะหรือโทษะเกิดขึ้นจึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไปเปล่า ๆ อารมณ์ ๖ ส่วนที่ดี คือ อิฏฐารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี อารมณ์ ๖ ส่วนที่ไม่ดี คือ อนิฏฐารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย ไม่ชอบโกรธเคือง ควรทำในใจแยบคายเช่นนี้ทุก ๆ อารมณ์

ถ. ถามว่า ความทำในใจโดยวิธีที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ คือพิจารณาเห็นอารมณ์ ๖ ที่ดีหรือที่ไม่ดี ก็มากระทบเข้าแล้ว เราจะไปชอบหรือไม่ชอบ ก็มากระทบเข้าแล้ว เพราะฉะนั้นการที่เข้าไปชอบหรือไม่ชอบ จึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไปเปล่า ๆ ถ้าใจยังไม่เห็นด้วย เปนแต่แกล้งขืนใจพิจารณา ความยินดี

ยินร้ายก็ยังเกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จักทำในใจแยบคายอย่างไรต่อไป

ต. ตอบว่า ถ้าความยินดียินร้ายยังเกิดขึ้นได้ นั่นก็คืออัธยาศัยใจคอของเรายังหนักอยู่ข้างกิเลส คือ ความเข้าไปติดใจไว้ในอารมณ์ที่ดี หรือเข้าไปผูกใจไว้ในอารมณ์ที่ไม่ดี จึงหมกมุ่นพัวพันอยู่ในอารมณ์เหล่านั้น นี่แหละเรียกว่าสังโยชน์เครื่องผูกคือกิเลสที่เข้าไปขมวดเอาอารมณ์ที่ดีหรือที่ไม่ดีไว้ เพราะฉะนั้นจึงต้องพากเพียรเจริญสมถะและวิปัสสนาให้บริบูรณ์ขึ้น คือพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ที่มากระทบกันเข้าแล้วให้เกิดวิญญาณ ๖ จึงเกิดผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ ที่เกิดแต่ผัสสะ ๖ เช่นตากับรูปกระทบกันเข้าแล้วก็เกิดจักขุวิญญาณ ชื่อว่าจักขุสัมผัสส์ และเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสส์ คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑ ไม่ทุกข์ไม่สุข ๑ ท่านจงมีสติพิจารณาดูตามความเป็นจริงว่าตาก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน รูปก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน ความรู้ทางตาก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน จักขุสัมผัสส์ ความกระทบถูกต้องทางตาก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน และเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสส์ก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน ตลอดถึงหูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธัมมารมณ์ ให้เกิดความเห็นชัดตามความเป็นจริงอย่างไร และสังเกตอารมณ์ ๖

ว่าเหมือนขะบวนแห่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ๆ เช่น เวลาเราเคยดูขะบวนแห่ผ่านตาเรามาแล้ว ก็เดิรเลยไป ๆ จนหมดขะบวนฉันใด อารมณ์ ๖ ก็ฉันนั้นนั่นเทียว ตั้งแต่เราเกิดมาได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจมูกลิ้นกาย และรู้ด้วยใจมากครั้งเหลือที่จะนับ อารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ดับไปสิ้นไป ไม่ใช่ตัวตนไม่มีส่วนเหลืออยู่เลยแม้แต่อารมณ์เดียว ที่เราพูดกันอยู่เดี๋ยวนี้ นี่เป็นปัจจุบัน พูดออกไปคำหนึ่ง เสียงก็หมดไปสิ้นไปหูที่ได้ฟังเสียงก็หมดไปสิ้นไป ความรู้ทางหูก็หมดไปสิ้นไป ไม่มีส่วนเหลืออยู่เลยแม้แต่คำเดียว ดูเปล่าเงียบดับไปหมด ไม่มีอะไร ไม่ใช่ตัวตน เพราะฉะนั้นการที่เข้าไปกำหนัดยินดียึดถือในอารมณ์ ๖ ที่ดี จึงเป็นการกำหนัดยินดียึดถือในสิ่งที่เปล่า ๆ ไม่มีอะไร ไม่ใช่ตัวตน หรือเข้าไปยินร้ายไม่ชอบโกรธเคือง ยึดถือในอารมณ์ ๖ ที่ไม่ดี จึงเป็นการยินร้ายไม่ชอบโกรธเคือง ยึดถือในสิ่งที่เปล่า ๆ ไม่มีอะไรไม่ใช่ตัวตน เมื่อพิจารณาไปก็จะเห็นความจริงชัดเจนขึ้น ก็จะรู้ได้ด้วยใจว่า ตัวเรานี้เท่ากับบ้า ในเวลาที่เข้าไปยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖ เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงสั่งสอนให้พิจารณาขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ ให้เห็นเป็นอนัตตา ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างไร เพื่อให้ถ่ายถอนความเห็นผิด คืออัตตานุทิฏฐิ

ถ. พูดว่า สาธุ ข้าพเจ้าได้ฟังท่านบรรยายในส่วนอารมณ์ ๖ ว่า เป็นอนัตตาชัดเจนแจ่มแจ้งดีจริง เป็นการสะดวกแก่สัมมาปฏิบัติ ที่จะดำเนินใจไปตามคำแนะนำของท่าน และรู้สึกเห็นคุณของพระผู้มีพระภาคว่า เป็นอัศจรรย์ที่พระองค์ตรัสรู้เองชอบแล้ว และพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ เป็นนิยยานิกธรรม นำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์ได้จริง และพระอริยสงฆ์หมู่ผู้ฟังคำสั่งสอนของท่านปฏิบัติดีชอบแล้ว ทำตนให้พ้นทุกข์ได้จริง

ต. ตอบว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระรัตนตรัยจึงเป็นที่เลื่อมใสกราบไหว้ เคารพนับถือบูชาสักการะของโลก เพียงแต่เกิดความเชื่อความเลื่อมใส ในพระรัตนตรัยก็ยังเป็นทางไปสุคติ

ถ. พูดว่า ผู้ปฏิบัติที่ยังไม่ได้เจริญปัญญา ดูไม่สมกับที่ได้พบศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะการบำเพ็ญกุศลส่วนอื่น ๆ เช่นทานศีลภาวนาที่เป็นกามาวจรกุศล แม้นอกศาสนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้นในโลกเขาก็ทำกันได้ ตลอดกระทั่งรูปาวจรและอรูปาวจร เช่น ฤษีทั้งหลายได้บรรลุรูปฌานและอรูปฌานนอกพุทธกาลก็มีโดยมาก แต่ไม่มีปัญญาที่เป็นส่วนอริยมรรค เพื่อจะละสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้ขาดได้

ต. พูดว่า เพราะอย่างนั้นน่ะซี ผู้ที่ไม่ได้เจริญปัญญา จึงทำแต่กุศลที่วนอยู่ในโลก ไม่สามารถจะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ กรรมวัฏฏ์วิบากวัฏฏ์จึงไม่ขาดลงได้ เพราะการที่จะตัดกิเลสวัฏฏ์นั้นก็ต้องอาศัยอริยมรรค บันดากุศลส่วนอื่น ๓ ไม่มีอำนาจที่จะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ เพราะโลกิยกุศลทั้งหลายนั้นประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญ สำหรับละกิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งเป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป แล้วก็ละได้ชั่วคราวไม่ขาด เช่นกับตัดต้นไม้ที่ลิดใบหรือกิ่งลงเสียได้ แต่ส่วนลำต้น และรากแก้วนั้นยังอยู่ จึงงอกงามขึ้นอีกได้ฉันใด รากแก้วคือกิเลสวัฏฏ์ เช่นอนุสัยหรือสังโยชน์นั้นยังอยู่ เพราะกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญที่ประกอบด้วยเจตนา ไม่สามารถละและตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ขาดก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นแล้วในโลกนี้ ทรงแสดงธรรมในทางปัญญา ให้พิจารณาขันธ์อายตนะธาตุ ตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นปฏิปทาที่จะให้อริยมรรคเกิดขึ้น จึงได้ละกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดาน กรรมวัฏฏ์วิบากวัฏฏ์จึงดับไป เพราะไม่มีปัจจัยคือกิเลสวัฏฏ์ ที่เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน เพราะหมดปัจจัยทั้งหลายทั้งปวง

ถ. พูดว่า เป็นลาภมากที่เราได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา ได้ฟังธรรมซึ่งเป็นปฏิปทาให้เกิดปัญญาที่พระศาสดาสอนไว้ ถ้า

เราจะไม่ประพฤติปฏิบัติ เจริญศีลสมาธิปัญญาให้ครบสิกขา ๓ ก็จะไม่เป็นปฏิปทาให้ถึงซึ่งนิพพาน เพราะการปฏิบัติเพียงทาน ศีลภาวนา หรืออย่างดีเพียงศีลกับสมาธิ ก็ยังเป็นกุศลที่วนอยู่ในโลก ไม่สามารถจะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ เพราะอย่างนี้นี่เอง พระอริยสาวกผู้ดำเนินครบสิกขา ๓ ตามคำสอนของพระศาสดา จึงตัดกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดานได้ จึงบริบูรณ์ด้วยความเชื่อความเลื่อมใสจนเป็นอจลศรัทธา ไม่มีฐานะที่จะอุททิศศาสดาอื่นได้ เพราะคำสอนของครูและอาจารย์เหล่าอื่นในโลก ไม่มีปฏิปทาที่จะให้เกิดอริยมรรค มาตัดกิเลสวัฏฏ์ให้ขาดได้

ฅ. พูดว่า ถูกแล้ว สมด้วยพระพุทธภาสิตใน*จุฬโคปาลสูตร*[๘] *ในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์หน้า ๓๙๗*[๙] ใจความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ใกล้เมืองอุกกเวลา ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เรื่องนี้เคยมีแล้ว คนเลี้ยงโคชาวมคธราษฎร์ เป็นคนเขลาไม่มีปัญญา พอถึงฤดูสารทเดือนท้ายฤดูฝน ไม่ได้พิจารณาเสียก่อน พาฝูงโคข้ามฟากไปฝั่งวิเทหราษฎร์ โดยมิใช่ท่าที่ควรข้าม จึงพาฝูงโคไปตายเสียที่กลางกระแสแม่น้ำคงคา เพราะเหตุที่คนเลี้ยงโคเป็นคนเขลา ข้อนี้ฉันใด สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่ฉลาดในโลกนี้โลกหน้า ไม่ฉลาดใน

วัฏฏ์ ๓ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช และไม่ฉลาดในวิวัฏฏะ ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช ชนทั้งหลายเหล่าใดจักเชื่อฟังถ้อยคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อทุกข์มิใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย เรื่องนี้เคยมีแล้ว คนเลี้ยงโคชาวมคธราษฎร์ เป็นผู้ฉลาดมีปัญญา พอถึงฤดูสารทเดือนท้ายฤดูฝน จึงพิจารณาดูเสียก่อนแล้ว จึงพาโคพ่อฝูงและโคกำลังที่ฝึกแล้ว และโคผู้โคเมียที่รุ่น และลูกโคผอม ทั้งลูกโคเล็กที่เกิดใหม่ในวันนั้น ข้ามไปถึงฝั่งวิเทหราษฎร์ฟากโน้นโดยท่าที่ควรข้ามได้สะดวก เพราะเหตุที่คนเลี้ยงเป็นผู้ฉลาดฉันใด สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเป็นผู้ฉลาดในโลกนี้โลกหน้า เป็นผู้ฉลาดในวัฏฏ์ ๓ อันเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช และฉลาดในวิวัฏฏะ ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช ชนทั้งหลายเหล่าใด จักเชื่อถือถ้อยคำของสมณะพราหมณ์เหล่านั้น ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน และทรงแสดงว่า โคพ่อฝูงตัดขวางกระแสแม่น้ำคงคาไปถึงฝั่งฟากโน้นได้โดยสะดวกแม้ฉันใด ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันต์ สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงแล้วมีประโยชน์ตนถึงโดยลำดับแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นแล้ว พ้น

วิเศษแล้ว เพราะรู้ทั่วถึงด้วยอาการอันชอบ ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสแห่งมารไป ถึงฝั่งพระนิพพานได้แล้วโดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล โคเหล่าใดเป็นโคกำลัง คือโคควรฝึก ตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งฟากโน้นได้โดยสะดวก แม้ฉันใด ภิกษุเหล่าใดเป็นอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ เบื้องต่ำได้แล้ว คือ เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกจักปรินิพพานในที่นั้น เป็นผู้ไม่กลับมาจากโลกนั้น ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล โคผู้โคเมียที่รุ่นทั้งหลายได้ตัดขวางกระแสแม่น้ำคงคาไป ถึงฝั่งฟากโน้นได้โดยสะดวกแม้ฉันใด ภิกษุเหล่าใดเป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ ๓ ได้และทำราคะโทสะโมหะให้เบาบาง จะมาเกิดโลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น จักถึงที่สุดแห่งทุกข์ ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล ลูกโคผอมมีกำลังน้อย ตัดขวางกระแสแม่น้ำคงคาไป ถึงฝั่งฟากโน้นได้โดยสะดวกแม้ฉันใด ภิกษุเหล่าใดเป็นโสดาบันน์ เพราะละสังโยชน์ ๓ ได้ มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้อันอริยมรรคกำหนดแน่แล้วจะตรัสรู้ได้เองในเบื้องหน้า ตัดขวางกระแสแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล ลูกโคอ่อนแต่พอเกิดใหม่ในวันนั้น เมื่อลอยไปตามเสียงแม่ได้ ตัด

ขวางกระแสแม่น้ำคงคาไป ถึงฝั่งได้โดยสะดวกแม้ฉันใด ภิกษุเหล่าใดมีปกติแล่นไปตามธรรม มีปกติแล่นไปตามศรัทธา แม้ภิกษุเหล่านั้นก็ตัดขวางกระแสแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตเป็นผู้ฉลาดในโลกนี้ และเป็นผู้ฉลาดในโลกหน้า เป็นผู้ฉลาดในวัฏฏะ ๓ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช เป็นผู้ฉลาดในวิวัฏฏะ ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช ชนเหล่าใดจักเชื่อฟังเราตถาคต ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน

พระองค์ตรัสพระสูตรนี้จบแล้ว จึงตรัสนิคมคาถา มีเนื้อความว่า โลกนี้โลกหน้า อันเราตถาคตประกาศไว้ดีแล้ว ประตูอมตนิพพาน อันเราตถาคตผู้ตรัสรู้ได้เอง ผู้รู้ทั่วถึง รู้ยิ่งซึ่งโลกทั้งหมด ทั้งที่มารถึงพร้อมแล้ว ทั้งที่มัจจุราชยังมาไม่ถึง (เรา) เปิดไว้แล้ว เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายถึงพระนิพพานอันเกษม กระแสแห่งมารเราตถาคตปิดแล้ว กำจัดแล้ว ทำให้เหือดแห้งหมดไป ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย พึงมีความปราโมทย์มาก พึงปรารถนาพระนิพพานอันเกษมเถิด ฯ

หนังสือ
ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา

พิมพ์แจกในการอุปสมบท

นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ บุตรพระยาดำรงธรรมสาร

ในวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖

ณ วัดเทพศิรินทราวาส

คำนำ

หนังสือปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา ข้าพเจ้าได้พิมพ์ขึ้นในการอุปสมบท นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ เพราะเห็นว่าเป็นธรรมที่เลอียดเกี่ยวแก่การปฏิบัติแลมีผู้นิยมมาก มีพระพุทธภาสิตที่เป็นหลักของการปฏิบัติ ท่านผู้ที่รับหนังสือนี้ ถ้าตั้งใจปฏิบัติตามสมควรแก่กำลังที่จะปฏิบัติได้ คงเป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความศุขสิ้นกาลนาน

ใหญ่ ดำรงธรรมสาร

ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา

ก. ถามว่า ผู้ปฏิบัติศาสนา โดยมากปฏิบัติอยู่แค่ไหน?

ข. ตอบว่า ปฏิบัติอยู่ภูมิกามาพจรกุศลโดยมาก.

ก. ถามว่า ทำไมจึ่งปฏิบัติอยู่เพียงนั้น?

ข. ตอบว่า อัธยาศัยของคนโดยมาก ยังกำหนัดอยู่ในกาม เห็นว่ากามารมณ์ที่ดีเป็นสุข ส่วนที่ไม่ดีเห็นว่าเปนทุกข์ จึ่งได้ปฏิบัติในบุญกิริยาวัตถุ มีการฟังธรรม ให้ทาน รักษาศีล เปนต้น หรือภาวนาบ้างเล็กน้อย เพราะความมุ่งเพื่อจะได้สวรรคสมบัติ มนุษยสมบัติ เปนต้น ก็คงเปนภูมิกามาพจรกุศลอยู่นั่นเอง เบื้องน่าแต่กายแตกตายไปแล้ว ย่อมถึงสุคติบ้างไม่ถึงบ้าง แล้วแต่วิบากจะซัดไป เพราะไม่ใช่นิยตบุทคล คือยังไม่ปิดอบาย เพราะยังไม่บัลลุโสดาปัตติผล.

ก. ถามว่า ก็ท่านผู้ปฏิบัติที่ดีกว่านี้ไม่มีหรือ?

ข. ตอบว่า มี แต่ว่าน้อย.

ก. ถามว่า น้อยเพราะเหตุอะไร?

ข. ตอบว่า น้อยเพราะกามทั้งหลายเท่ากับเลือดในอกของสัตว ยากที่จะละความยินดีในกามได้ เพราะการปฏิบัติธรรมละเอียด ต้องอาศัยกายวิเวก จิตตวิเวก จึ่งจะเปนไปเพื่ออุปธิวิเวก[๑] เพราะเหตุนี้แลจึ่งทำได้ด้วยยาก แต่ไม่เหลือวิสัย ต้องเปนผู้เห็นทุกขจริง ๆ จึ่งจะปฏิบัติได้.

ก. ถามว่า ถ้าจะปฏิบัติเพียงภูมิกามาพจรกุศล ดูไม่แปลกอะไร เพราะเกิดเปนมนุษยก็เปนภูมิกามาพจรกุศลอยู่แล้ว ส่วนการปฏิบัติจะให้ดีกว่าเก่าก็ต้องให้เลื่อนชั้น เปนภูมิรูปาวจรหรืออรูปาวจรแลโลกอุดร จะได้แปลกจากเก่า?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว. ถ้าคิดดูคนนอกพุทธกาล ท่านก็ได้บัลลุฌานชั้นสูง ๆ ก็มี คนในพุทธกาลท่านก็ได้บัลลุมรรคแลผล มีพระโสดาบันน์ และพระอรหันต์โดยมาก นี่เราก็ไม่ได้บัลลุฌาน เปนอันสู้คนนอกพุทธกาลไม่ได้ แลไม่ได้บัลลุมรรคแลผลเปนอันสู้คนในพุทธกาลไม่ได้.

ก. ถามว่า เมื่อเปนเช่นนี้จักทำอย่างไรดี?

ข. ตอบว่า ต้องทำในใจให้เห็นตามพระพุทธภาษิตที่ว่า[๒]

มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ.

ถ้าว่าบุทคลเห็นซึ่งสุขอันไพบูลย์

เพราะบริจจาคซึ่งสุขมีประมาณน้อยเสียไซ้,

จเช มตฺตาสุขํ ธีโร สมฺปสฺสํ วิปุลํ สุขํ.

บุทคลผู้มีปัญญาเครื่องทรงไว้ เมื่อเล็งเห็นซึ่งสุขอันไพบูลย์ พึงละเสียซึ่งสุขมีประมาณน้อย.

ก. ถามว่า สุขมีประมาณน้อยได้แก่สุขชนิดไหน?

ข. ตอบว่า ได้แก่สุขซึ่งเกิดแต่ความยินดีในกามที่เรียกว่าอามิสสุข นี่แหละสุขมีประมาณน้อย.

ก. ถามว่า ก็สุขอันไพบูลย์ได้แก่สุขชนิดไหน?

ข. ตอบว่า ได้แก่ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล นิพพาน ที่เรียกว่านิรามิสสุขไม่เจือด้วยกาม นี่แหละสุขอันไพบูลย์.

ก. ถามว่า จะปฏิบัติให้ถึงสุขอันไพบูลย์ จะดำเนินทางไหนดี?

ข. ตอบว่า ก็ต้องดำเนินทางองค์มรรค ๘.

ก. ถามว่า องค์มรรค ๘ ใคร ๆ ก็รู้ ทำไมจึงเดิรกันไม่ใคร่จะถูก?

ข. ตอบว่า เพราะองค์มรรคทั้ง ๘ ไม่มีใครเคยเดิร จึงเดิรไม่ใคร่ถูก พอถูกก็เปนพระอริยเจ้า.

ก. ถามว่า ที่เดิรไม่ถูกเพราะเหตุอะไร?

ข. ตอบว่า เพราะชอบเดิรทางเก่าซึ่งเปนทางชำนาญ.

ก. ถามว่า ทางเก่านั้นคืออะไร?

ข. ตอบว่า ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค แล อัตตกิลมถานุโยค.

ก. ถามว่า กามสุขัลลิกานุโยคนั้นคืออะไร?

ข. ตอบว่า ความทำตนให้เปนผู้หมกมุ่นติดอยู่ในกามสุขนี้แล ชื่อว่ากามสุขัลลิกานุโยค.

ก. ถามว่า อัตตกิลมถานุโยคได้แก่ทางไหน?

ข. ตอบว่า ได้แก่ผู้ปฏิบัติผิด แม้ประพฤติเคร่งครัดทำตนให้ลำบากสักเพียงไร ก็ไม่สำเรจประโยชน์ ซึ่งมรรค, ผล, นิพพาน, นี่แหละเรียกว่า อัตตกิลมถานุโยค.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นทางทั้ง ๒ นี้เห็นจะมีคนเดิรมากกว่ามัชฌิมาปฏิปทาหลายร้อยเท่า?

ข. ตอบว่า แน่ทีเดียว พระพุทธเจ้าแรกตรัสรู้จึ่งได้ทรงแสดงก่อนธรรมอย่างอื่น ๆ ที่มาแล้วใน*ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร* เพื่อให้สาวกเข้าใจ จะได้ไม่ดำเนิรในทางทั้ง ๒ มาดำเนิรในทางมัชฌิมาปฏิปทา.

ก. ถามว่า องค์มรรค ๘ ทำไมจึ่งยกสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเปนกองปัญญาขึ้นแสดงก่อน ส่วนการปฏิบัติของผู้ดำเนิรทางมรรคต้องทำศีลไปก่อน แล้วจึ่งทำสมาธิแลปัญญา ซึ่งเรียกว่าสิกขาทั้ง ๓?

ข. ตอบว่า ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่าจะเปน ๒ ตอน ตอนแรก ส่วนโลกิยกุศลต้องทำศีลสมาธิปัญญา เปนลำดับไป ปัญญาที่เกิดขึ้นยังไม่เห็นอริยสัจจทั้ง ๔ สังโยชน์ ๓ ยังละไม่ได้ ขีดของใจเพียงนี้เปนโลกีย์ ตอนที่เห็นอริยสัจจแล้วละสังโยชน์ ๓ ได้ ตอนนี้เปนโลกุตตร.

ก. ถามว่า ศีลจะเอาศีลชนิดไหน?

ข. ตอบว่า ศีลมีหลายอย่าง ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ แต่ในที่นี้ประสงค์ศีลที่เรียกว่า สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว แต่ต้องทำให้บริบูรณ.

ก. ถามว่า สมฺมาวาจา คืออะไร?

ข. ตอบว่า **มุสาวาทา เวรมณี** เว้นจากการพูดเท็จ **ปิสุณาย วาจาย เวรมณี** เว้นจากพูดส่อเสียดให้เขาแตกร้าวกัน **ผรุสาย วาจาย เวรมณี** เว้นจากพูดคำหยาบ **สมฺผปฺปลาปา เวรมณี** เว้นจากพูดโปรยประโยชน์.

ก. ถามว่า สมฺมากมฺมนฺโต การงารชอบนั้นมีกี่อย่าง?

ข. ตอบว่า มี ๓ อย่างคือ **ปาณาติปาตา เวรมณี** เว้นจากการฆ่าสัตว์ **อทินฺนาทานา เวรมณี** เว้นจากการลักทรัพย์ **อพฺรหฺมจริยา เวรมณี** เว้นจากอสัทธรรม ไม่ใช่พรหมจรรย์.

ก. ถามว่า สมฺมากมฺมนฺโต ในที่อื่น ๆ โดยมากเว้นอพฺรหฺม ส่วนในมหาสติปัฏฐานทำไมจึ่งเว้นกาเมสุมิจฉาจาร?

ข. ตอบว่า ความเห็นของข้าพเจ้าว่า ที่ทรงแสดงศีลอพฺรหฺม เห็นจะเปนด้วยรับสั่งแก่ภิกษุ เพราะว่าภิกษุเปนพรหมจารีบุทคลทั้งนั้น ส่วนในมหาสติปัฏฐาน ๔ ก็รับสั่งแก่ภิกษุเหมือนกัน แต่ว่าเวลานั้นพระองค์เสด็จประทับอยู่ในหมู่ชนชาวกุรุ พวกชาวบ้านเห็นจะฟังอยู่มาก ท่านจึ่งสอนให้เว้นกามมิจฉาจาร[๓] เพราะชาวบ้านมักเปนคนมีคู่.

ก. ถามว่า สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพนั้นเปนอย่างไร?

ข. ตอบว่า บางแห่งท่านก็อธิบายไว้ว่า ขายสุรายาพิษม์ศัตราอาวุธ หรือขายสัตวมีชีวิตต้องเอาไปฆ่า เปนต้น เหล่านี้แหละเปนมิจฉาชีพ.

ก. ถามว่า ถ้าคนที่ไม่ได้ขายของเหล่านี้ ก็เปนสมฺมาอาชีโว อย่างนั้นหรือ?

ข. ตอบว่า ยังเปนไปไม่ได้ เพราะวิธีโกงของคนมีหลายอย่างนัก เช่น ค้าขายโดยไม่ซื่อ มีการโกงตาชั่งตาเต็ง หรือเอารัดเอาเปรียบอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเวลาที่ผู้ซื้อเผลอ หรือเขาไว้ใจ รวมความพูดว่าอัธยาศัยของคนที่ไม่ซื่อ คิดเอารัดเอาเปรียบผู้อื่น เห็นแต่จะได้ สุดแต่จะมีโอกาส จะเปนเงินหรือของก็ดี ถึงแม้จะไม่ชอบธรรม สุดแต่จะได้เปนเอาทั้งนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าอาการเหล่านี้ก็เปนมิจฉาชีพทั้งสิ้น สมฺมาอาชีโว จะต้องเว้นทุกอย่าง เพราะเปนสิ่งที่คดค้อม ได้มาโดยไม่ชอบธรรม.

ก. ถามว่า สมฺมาวายาโม ความเพียรชอบนั้นคือเพียรอย่างไร?

ข. ตอบว่า สังวรปธาน เพียรระวังอกุศลวิตก ๓ ที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ปหานปธาน เพียรละอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หายไป ภาวนาปธาน เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดแล้วไว้ให้บริบูรณ.

ก. ถามว่า สมฺมาสติ ระลึกชอบนั้นระลึกอย่างไร?

ข. ตอบว่า ระลึกอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปสฺสนา ระลึกถึงกาย เวทนานุปสฺสนา ระลึกถึงเวทนา จิตฺตานุปสฺสนา ระลึกถึงจิตต์ ธมฺมานุปสฺสนา ระลึกถึงธรรม.

ก. ถามว่า สมฺมาสมาธิ ความตั้งใจไว้ชอบ คือตั้งใจไว้อย่างไร จึ่งจะเปนสมฺมาสมาธิ?

ข. ตอบว่า คือ ตั้งใจไว้ในองค์ฌานทั้ง ๔ ที่เรียกว่า ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เหล่านี้แหละเปน สมฺมาสมาธิ.

ก. ถามว่า สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบนั้นดำริอย่างไร?

ข. ตอบว่า เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป ดำริออกจากกาม อพฺยาปาทสงฺกปฺโป ดำริไม่พยาบาท อวิหึสาสงฺกปฺโป ดำริในความไม่เบียดเบียน.

ก. ถามว่า สมฺมาวายาโม ก็ละอกุศลวิตก ๓ แล้ว สมฺมาสงฺกปฺโป ทำไมจึงต้องดำริอีกเล่า?

ข. ตอบว่า ต่างกัน เพราะสมฺมาวายาโม นั้น เปนแต่เปลี่ยนอารมณ์ เช่น จิตต์ที่ฟุ้งสร้านหรือเปนอกุศล ก็เลิกนึกเรื่องเก่าเสีย มามีสติระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เปนกุศล จึ่งสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ ส่วนสมฺมาสงฺกปฺโป มีปัญญาพิจารณาเห็นโทษของกาม เห็นอานิสงส์ของเนกขัมม จึ่งได้คิดออกจากกาม ด้วยอาการที่เห็นโทษ หรือเห็นโทษของพยาบาทวิหิงสา เห็นอานิสงส์ของเมตตากรุณา จึ่งได้คิดละพยาบาทวิหิงสา การเห็น

โทษแลเห็นอานิสงส์เช่นนี้แหละจึ่งผิดกับสมฺมาวายาโม ท่านจึ่งสงเคราะห์เข้าไว้ในกองปัญญา.

ก. ถามว่า สมฺมาทิฏฺฐิ ความเห็นชอบนั้น คือเห็นอย่างไร?

ข. ตอบว่า คือ เห็นทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค ที่เรียกว่า อริยสัจจ ๔ ความเห็นชอบอย่างนี้แหละชื่อว่า สมฺมาทิฏฺฐิ.

ก. ถามว่า อริยสัจจ ๔ นั้น มีกิจจะต้องทำอะไรบ้าง?

ข. ตอบว่า ตามแบบที่มีมาใน*ธรรมจักร* มีกิจ ๓ อย่าง ๔ อริยสัจจ รวมเปน ๑๒ คือ สัจจญาณรู้ว่าทุกข์ กิจจญาณรู้ว่าจะต้องกำหนด กตญาณรู้ว่ากำหนดเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขสมุทัยจะต้องละ แลได้ละเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขนิโรธ จะต้องทำให้แจ้ง แลได้ทำให้แจ้งเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา จะต้องเจริญ แลได้เจริญเสร็จแล้ว นี่แหละเรียกว่ากิจในอริยสัจจทั้ง ๔.

ก. ถามว่า ทุกขนั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ข. ตอบว่า ขันธ ๕ อายตนะ ๖ ธาตุ ๖ นามรูปเหล่านี้เปนประเภททุกขสัจจ.

ก. ถามว่า ทุกขมีหลายอย่างนักจะกำหนดอย่างไรถูก?

ข. ตอบว่า กำหนดอย่างเดียวก็ได้ จะเปนขันธ ๕ หรือ

อายตนะ ๖ หรือ ธาตุ ๖ นามรูปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ไม่ใช่ว่าจะต้องกำหนดทีละหลายอย่าง แต่ว่าผู้ปฏิบัติควรจะรู้ไว้ เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านี้เปนอารมณ์ของวิปัสสนา.

ก. ถามว่า การที่จะเห็นอริยสัจจก็ต้องทำวิปัสสนาด้วยหรือ?

ข. ตอบว่า ไม่เจริญวิปัสสนา ปัญญาจะเกิดอย่างไรได้ เมื่อปัญญาไม่มี จะเห็นอริยสัจจทั้ง ๔ อย่างไรได้ แต่ที่เจริญวิปัสสนากันอยู่ ผู้ที่อินทรีย์อ่อนยังไม่เห็นอริยสัจจทั้ง ๔ เลย.

ก. ถามว่า ขันธ ๕ ใคร ๆ ก็รู้ ทำไมจึ่งกำหนดทุกขไม่ถูก?

ข. ตอบว่า รู้แต่ชื่อ ไม่รู้อาการขันธตามความเปนจริง เพราะฉะนั้นขันธ ๕ เกิดขึ้นก็ไม่รู้ว่าเกิด ขันธ ๕ ดับไปก็ไม่รู้ว่าดับ แลขันธมีอาการสิ้นไปเสื่อมไปตามความเปนจริงอย่างไร ก็ไม่ทราบทั้งนั้น จึ่งเปนผู้หลงประกอบด้วยวิปลาส คือไม่เที่ยงก็เห็นว่าเที่ยง เปนทุกขก็เห็นว่าเปนสุข เปนอนัตตาก็เห็นว่าเปนอัตตาตัวตน เปนอศุภไม่งามก็เห็นว่าเปนศุภะงาม เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้า จึ่งทรงสั่งสอนสาวก ที่มาแล้วใน*มหาสติปัฏฐานสูตร* ให้รู้จักขันธ ๕ แลอายตนะ ๖ ตามความเปนจริง จะได้กำหนดถูก.

ก. ถามว่า ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น มีลักษณะอย่างไร เมื่อเวลาเกิดขึ้นแลดับไปจะได้รู้?

ข. ตอบว่า รูปคือธาตุดิน ๑๙ น้ำ ๑๒ ลม ๖ ไฟ ๔ ชื่อว่า มหาภูตรูป เปนรูปใหญ่แลอุปาทายรูป ๒๔ เปนรูปที่ละเอียด ซึ่งอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ชื่อว่ารูป แต่จะแจงให้ละเอียดก็มากมาย เมื่ออยากทราบให้ละเอียด ก็จงไปดูเอาในแบบเถิด.

ก. ถามว่า ก็เวทนานั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ข. ตอบว่า ความเสวยอารมณ์ ซึ่งเกิดประจำอยู่ในรูปนี้แหละ คือ บางคราวก็เสวยอารมณ์เปนสุข บางคราวก็เสวยอารมณ์เปนทุกข บางคราวก็ไม่ทุกข ไม่สุข นี่แหละเรียกว่าเวทนา ๓ ถ้าเติมโสมนัส โทมนัส ก็เปนเวทนา ๕.

ก. ถามว่า โสมนัสโทมนัสเวทนา ดูเปนชื่อของกิเลส ทำไมจึงเปนขันธ?

ข. ตอบว่า เวทนามี ๒ อย่าง คือกายิกะเวทนา ๆ ซึ่งเกิดทางกาย ๓ เจตสิกเวทนา ๆ เกิดทางใจ ๑ สุขเวทนาเสวยอารมณ์เปนสุข ทุกขเวทนาเสวยอารมณ์เปนทุกข์ ๒ อย่างนี้เกิดทางกาย โสมนัส โทมนัส อทุกขมสุขเวทนา ๓ อย่างนี้เกิดทางใจ ไม่ใช่กิเลส คือ เช่นกับบางคราวอยู่ดี ๆ ก็มีความสบายใจ

โดยไม่ได้อาศัยความรักความชอบก็มี หรือบางคราวไม่อาศัยโทสะหรือปฏิฆะ ไม่สบายใจขึ้นเอง เช่น คนเปนโรคหัวใจหรือโรคเส้นประสาทก็มี อย่างนี้เปนขันธแท้ ต้องกำหนดรู้ว่าเปนทุกข เมื่อเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏขึ้น นั่นแหละเปนความเกิดขึ้นแห่งเวทนา เมื่อเวทนาเหล่านั้นดับหายไป เปนความดับไปแห่งเวทนา นี่แหละเปนขันธแท้ เปนประเภททุกขสัจจ.

ก. ถามว่า เวทนานั้นอาศัยอะไรจึ่งเกิดขึ้น?

ข. ตอบว่า อาศัยอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ กระทบกันเข้า ชื่อว่าผัสสเปนที่เกิดแห่งเวทนา.

ก. ถามว่า อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสส ๖ เวทนาที่เกิดแต่ผัสส ๖ ก็ไม่ใช่กิเลส เปนประเภททุกขทั้งนั้นไม่ใช่หรือ?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว.

ก. ถามว่า แต่ทำไมคนเราเมื่อเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรสหรือถูกต้องโผฏฐัพพด้วยกาย รู้รับอารมณ์ด้วยใจ ก็ย่อมได้เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ใช่หรือ ก็อายตนะแลผัสสเวทนาก็ไม่ใช่กิเลส แต่ทำไมคนเราจึงเกิดกิเลสและความอยากขึ้นได้เล่า?

ข. ตอบว่า เพราะไม่รู้ว่าเปนขันธแลอายตนะ แลผัสส

เวทนา สำคัญว่าเปนผู้เปนคนเปนจริงเปนจัง จึ่งได้เกิดกิเลสและความอยาก เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึ่งทรงแสดงไว้ใน *ฉฉักกะสูตร*[๔] ว่า บุทคลเมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้น ก็ปล่อยให้ราคานุสัยตามนอน ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ก็ปล่อยให้ปฏิฆานุสัยตามนอน อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น ก็ปล่อยให้อวิชชานุสัยตามนอน การทำที่สุดแห่งทุกขในชาตินี้ ไม่ใช่ถานะ[๕] ที่จะมีได้เปนได้ ถ้าบุทคลเมื่อเวทนาทั้ง ๓ เกิดขึ้นก็ไม่ปล่อยให้อนุสัยทั้ง ๓ ตามนอน การทำที่สุดแห่งทุกขในชาตินี้มีถานะ[๖] ที่มีได้เปนได้ นี่ก็เท่ากับตรัสไว้เปนคำตายตัวอยู่แล้ว.

ก. ถามว่า จะปฏิบัติอย่างไร จึ่งจะไม่ให้อนุสัยทั้ง ๓ ตามนอน?

ข. ตอบว่า ก็ต้องมีสติทำความรู้สึกตัวไว้ แลมีสัมปชัญญะความรู้รอบคอบในอายตนะ แลผัสสเวทนาตามความเปนจริงอย่างไร อนุสัยทั้ง ๓ จึ่งจะไม่ตามนอน สมด้วยพระพุทธภาสิตใน *โสฬสปัญหาที่* ๑ ตรัสตอบอชิตะมาณพว่า[๗] **สติ เตสํ นิวารณํ** สติเปนดุจทำนบเครื่องปิดกระแสเหล่านั้น **ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเร** กระแสเหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละเสียได้ด้วยปัญญา แต่ในที่นั้นท่านประสงค์ละตัณหา แต่อนุสัยกับตัณหาก็เปนกิเลสประเภทเดียวกัน.

ก. ถามว่า เวทนาเปนขันธแท้ เปนทุกขสัจจ ไม่ใช่กิเลส แต่ในปฏิจจสมุบบาท[๘] ทำไมจึ่งมี **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**[๙] เพราะเหตุอะไร?

ข. ตอบว่า เพราะไม่รู้จักเวทนาตามความเปนจริง เมื่อเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เวทนาที่เปนสุขก็ชอบเพลิดเพลินอยากได้ หรือให้คงอยู่ไม่ให้หายไปเสีย เวทนาที่เปนทุกขไม่ดีมีมา ก็ไม่ชอบประกอบด้วยปฏิฆะ อยากผลักไสไล่ขับให้หายไปเสีย หรืออทุกขมสุขเวทนาที่มีมาก็ไม่รู้ อวิชชานุสัยจึ่งตามนอน สมด้วยพระพุทธภาสิตใน *โสฬสปัญหาที่ ๑๓* ที่อุทยะมาณพทูลถามว่า[๑๐] **กถํ สตสฺส จรโต วิญฺญาณํ อุปรุชฺฌติ** เมื่อบุทคลประพฤติมีสติอย่างไร ปฏิสนธิวิญญาณจึ่งจะดับ ตรัสตอบว่า.

อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ เวทนํ นาภินนฺทโต

เมื่อบุทคลไม่เพลิดเพลินยิ่ง ซึ่งเวทนาทั้งภายในแลภายนอก.

เอวํ สตสฺส จรโต วิญฺญาณํ อุปรุชฺฌติ.

ประพฤติมีสติอยู่อย่างนี้ ปฏิสนธิวิญญาณจึ่งจะดับ.

ก. ถามว่า เวทนาอย่างไรชื่อว่าเวทนาภายนอก เวทนาอย่างไรชื่อว่าเวทนาภายใน?

ข. ตอบว่า เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสส์ โสตะสัมผัสส์ ฆานะสัมผัสส์ ชิวหาสัมผัสส์ กายสัมผัสส์ ๕ อย่างนี้ ชื่อว่าเวทนาที่เปนภายนอก เวทนาที่เกิดในฌาน เช่น ปีติหรือสุข เปนต้น ชื่อว่าเวทนาภายใน เกิดแต่มะโนสัมผัสส์.

ก. ถามว่า ปีติแลสุขก็เปนเวทนาด้วยหรือ?

ข. ตอบว่า ปีติแลสุขนั้นเกิดขึ้นเพราะความสงบ อาศัยความเพียรของผู้ปฏิบัติใน*คิริมานนทสูตร*[๑๑] อานาปานสติหมวดที่ ๕ กับที่ ๖ ท่านสงเคราะห์เข้าในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะฉะนั้น ปีติแลสุขจึ่งจัดเปนเวทนาภายในได้.

ก. ถามว่า ที่เรียกว่านิรามิสเวทนา เสวยเวทนาไม่มีอามิส คือไม่เจือกามคุณ เห็นจะเปนเวทนาที่เกิดขึ้นจากจิตต์ที่สงบนี้เอง แต่ถ้าเช่นนั้นความยินดีในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ ที่เรียกว่ากามคุณ ๕ เวทนาที่เกิดคราวนั้น ก็เปนอามิสเวทนา ถูกไหม?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว.

ก. ถามว่า ส่วนเวทนาข้าพเจ้าเข้าใจดีแล้ว แต่ส่วนสัญญาขันธ ความจำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ จำธัมมารมณ์ ๖ อย่างนี้ มีลักษณะอย่างไร เมื่อรูปสัญญาความจำรูปเกิดขึ้นนั้น มีอาการเช่นไร แลเวลาที่ความจำรูป

ดับไป มีอาการเช่นไร ข้าพเจ้าอยากทราบ เพื่อจะได้กำหนดถูก?

ข. ตอบว่า คือ เราได้เห็นรูปคนหรือรูปของอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมานึกขึ้น รูปคนหรือรูปของเหล่านั้นก็มาปรากฏขึ้นในใจ เหมือนอย่างได้เห็นจริง ๆ นี่เรียกว่าความจำรูป.

ก. ถามว่า ยังไม่เข้าใจดี ขอให้ชี้ตัวอย่างให้ขาวอีกสักหน่อย.

ข. ตอบว่า เช่นกับเมื่อเช้านี้เราได้พบคนที่รู้จักกัน หรือได้พูดกัน ครั้นคนนั้นไปจากเราแล้ว เมื่อเรานึกถึงคนนั้น รูปร่างคนนั้นก็ปรากฏชัดเจนเหมือนเวลาที่พบกัน หรือได้เห็นของสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อเวลานึกขึ้นก็เห็นสิ่งนั้นชัดเจน เหมือนอย่างเวลาที่เห็น รวมเปนรูป ๒ อย่าง คือ อุปาทินนกรูป รูปที่มีวิญญาณ[๑๒] เช่น รูปคนหรือรูปสัตว อนุปาทินนกรูป รูปที่ไม่มีวิญญาณครอง ได้แก่สิ่งของต่าง ๆ หรือต้นไม้ดินหินกรวด.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นคนเปนก็เปนรูปที่มีวิญญาณ คนตายก็เปนรูปที่ไม่มีวิญญาณ อย่างนั้นหรือ?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว น่าสลดใจ ชาติเดียวเปนได้ ๒ อย่าง.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นสัญญาก็เปนเรื่องของอดีตทั้งนั้นไม่ใช่ปัจจุบันนี้?

ข. ตอบว่า อารมณ์นั้นเปนอดีต แต่เมื่อความจำปรากฏขึ้นในใจ เปนสัญญาปัจจุบันน์ นี่แหละเรียกว่า สัญญาขันธ.

ก. ถามว่า ถ้าไม่รู้จักสัญญา เวลาที่ความจำรูปคนมาปรากฏขึ้นในใจ ก็ไม่รู้ว่าสัญญาของตัวเอง สำคัญว่าเปนคนจริง ๆ หรือความจำรูปที่ไม่มีวิญญาณมาปรากฏขึ้นในใจ ก็ไม่รู้ว่าสัญญาสำคัญว่าเปนสิ่งเปนของจริง ๆ เมื่อเปนเช่นนี้จะมีโทษอย่างไรบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ข. ตอบว่า มีโทษมาก เช่นนึกถึงคนที่รัก รูปร่างของคนที่รักก็มาปรากฏกับใจ กามวิตกที่ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็จะงอกงาม หรือนึกถึงคนที่โกรธกัน รูปร่างของคนที่โกรธกันนั้นก็มาปรากฏชัดเจนเหมือนได้เห็นจริง ๆ พยาบาทวิตกที่ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็จะงอกงาม หรือนึกถึงสิ่งของที่สรวย ๆ งาม ๆ รูปร่างสิ่งของเหล่านั้นก็มาปรากฏในใจ เกิดความชอบใจบ้าง แหละอยากได้บ้าง เพราะไม่รู้ว่าสัญญาขันธของตัวเอง สำคัญว่าสิ่งทั้งปวงเปนจริงเปนจังไปหมด ที่แท้ก็เหลวทั้งนั้น.

ก. ถามว่า ก็ความเกิดขึ้นแห่งสัญญามีลักษณอย่างไร?

ข. ตอบว่า เมื่อความจำรูปอย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งความจำรูป เมื่อความจำรูปเหล่านั้น

ดับหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งความจำรูป.

ก. ถามว่า ความจำเสียงนั้นมีลักษณะอย่างไร?

ข. ตอบว่า เช่นเวลาเราฟังเทศน์ เมื่อพระเทศน์จบแล้ว เรานึกขึ้นจำได้ว่าท่านแสดงว่าอย่างนั้น ๆ หรือมีคนมาพูดเล่าเรื่องอะไร ๆ ให้เราฟัง เมื่อเขาพูดเสร็จแล้ว เรานึกขึ้นจำถ้อยคำนั้นได้ นี่เป็นลักษณะของความจำเสียง เมื่อความจำเสียงปรากฏขึ้นในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งความจำเสียง เมื่อความจำเสียงเหล่านั้นดับหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งสัททสัญญา.

ก. ถามว่า คันธสัญญาความจำกลิ่นมีลักษณะอย่างไร?

ข. ตอบว่า เช่นกับเราเคยได้กลิ่นหอมดอกไม้หรือน้ำอบหรือกลิ่นเหม็นอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ เมื่อนึกขึ้นก็จำกลิ่นหอมกลิ่นเหม็นเหล่านั้นได้ นี่เปนความเกิดขึ้นของความจำกลิ่น เมื่อความจำกลิ่นเหล่านั้นหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งคันธสัญญา.

ก. ถามว่า รสสัญญาความจำรสนั้นมีลักษณะอย่างไร?

ข. ตอบว่า ความจำรสนั้น เมื่อเรารับประทานอาหารมีรส เปรี้ยว หวาน จืด เค็ม หรือขม เปนต้น เมื่อรับประทานเสร็จแล้ว นึกขึ้นก็จำรสเหล่านั้นได้ อย่างนี้เรียกว่าความจำรส เมื่อความจำรสปรากฏขึ้นในใจเปนความเกิดขึ้นแห่งรสสัญญา

เมื่อความจำรสเหล่านั้นดับหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งรสสัญญา.

ก. ถามว่า โผฏฐัพพสัญญานั้นมีลักษณะอย่างไร?

ข. ตอบว่า ความจำเครื่องกระทบทางกาย เช่นเราเดิรไปเหยียบหนาม ถูกหนามยอก หรือถูกต้องเย็นร้อนอ่อนแข็งอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อนึกขึ้นจำความถูกต้องกระทบทางกายเหล่านั้นได้ ชื่อว่าโผฏฐัพพสัญญา.

ก. ถามว่า เช่น เมื่อกลางวันนี้เราเดิรทางไปถูกแดดร้อนจัด ครั้นกลับมาถึงบ้าน นึกถึงที่ไปถูกแดดมานั้น ก็จำได้ว่าวันนี้เราไปถูกแดดร้อน อย่างนี้เปนโผฏฐัพพสัญญา ถูกไหม?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งมากระทบถูกต้องทางกาย เมื่อเรานึกคิดถึงอารมณ์เหล่านั้นจำได้ เปนโผฏฐัพพสัญญาทั้งนั้น เมื่อความจำโผฏฐัพพเกิดขึ้นในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งโผฏฐัพพสัญญา เมื่อความจำเหล่านั้นดับหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งโผฏฐัพพสัญญา.

ก. ถามว่า ธัมมสัญญามีลักษณะอย่างไร?

ข. ตอบว่า ธัมมสัญญาความจำธัมมารมณ์นั้น ละเอียดยิ่งกว่าสัญญา ๕ ที่ได้อธิบายมาแล้ว.

ก. ถามว่า ธัมมารมณ์นั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ข. ตอบว่า เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ๓ อย่างนี้ ชื่อว่าธัมมารมณ์ เช่น เราได้เสวยเวทนาที่เปนสุข หรือที่เปนทุกขไว้ แลเวทนาเหล่านั้นดับไปแล้ว นึกขึ้นจำได้อย่างนี้ ชื่อว่าความจำเวทนา หรือเราเคยท่องบ่นอะไร ๆ จะจำได้มากก็ตาม หรือจำได้น้อยก็ตาม เมื่อความจำเหล่านั้นดับไป พอนึกขึ้นถึงความจำเก่า ก็มาเปนสัญญาปัจจุบันน์ขึ้น อย่างนี้เรียกว่าความจำสัญญา หรือเราคิดนึกเรื่องอะไร ๆ ขึ้นเองด้วยใจ เมื่อความคิดเหล่านั้นดับไป พอเรานึกถึงเรื่องที่เคยคิดเอาไว้นั้น ก็จำเรื่องนั้นได้ นี่เรียกว่าความจำสังขารขันธ ความจำเรื่องราวของเวทนา สัญญา สังขารเหล่านี้แหละชื่อว่า ธัมมสัญญา ความจำธัมมารมณ์ เมื่อความจำธัมมารมณ์มาปรากฏขึ้นในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งธัมมสัญญา เมื่อความจำธัมมารมณ์เหล่านั้นดับหายไปจากใจ เปนความดับไปแห่งธัมมสัญญา.

ก. ถามว่า แม้ช่างซับซ้อนกันจริง ๆ จะสังเกตอย่างไรถูก?

ข. ตอบว่า ถ้ายังไม่รู้จักอาการขันธ ก็สังเกตไม่ถูก ถ้ารู้จักแล้ว ก็สังเกตได้ง่าย เหมือนคนที่รู้จักตัวแลรู้จักชื่อกัน ถึงจะพบหรือเห็นกันมาก ๆ คนก็รู้จักได้ทุก ๆ คน ถ้าคนที่ไม่เคยรู้จักตัวหรือรู้จักชื่อกัน มาแต่คนเดียวก็ไม่รู้จักว่า ผู้นั้นคือใคร

สมด้วยพระพุทธภาสิตใน *คุหัฏฐกสูตร* หน้า ๓๙๕ ที่ว่า[๑๓] **สญฺญํ ปริญฺญา วิตเรยฺย โอฆํ** สาธุชนมากำหนดรอบรู้สัญญาแล้ว จะพึงข้ามโอฆะได้.

ก. ถามว่า สังขารขันธคืออะไร?

ข. ตอบว่า สังขารขันธคือความคิดความนึก.

ก. ถามว่า สังขารขันธเปนทุกขสัจจ์หรือเปนสมุทัย?

ข. ตอบว่า เปนทุกขสัจจ์ ไม่ใช่สมุทัย.

ก. ถามว่า ก็สังขารขันธตามแบบอภิธัมมสังคหะ ท่านแจกไว้ว่า มีบาปธรรม ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ อัญญสมานา[๑๔] ๑๓ รวมเปนเจตสิก ๕๒ ดวงนั้น ดูมีทั้งบุญทั้งบาป และไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปปนกัน ทำไมจึงเปนทุกขสัจจอย่างเดียว ข้าพเจ้ายังฉงนนัก.

ข. ตอบว่า อัญญสมานา[๑๕] ๑๓[๑๖] ยกเวทนาสัญญาออกเสีย ๒ ขันธ เหลืออยู่ ๑๑ นี่แหละเปนสังขารขันธแท้ จะต้องกำหนดรู้ว่าเปนทุกข ส่วนบาปธรรม ๑๔ นั้น เปนสมุทัยอาศัยสังขารขันธเกิดขึ้น เปนส่วนปหาตัพพธัมม์จะต้องละ ส่วนโสภณเจตสิก ๒๕ นั้น เปนภาเวตัพพธัมม์จะต้องเจริญ เพราะฉะนั้นบาปธรรม ๑๔ กับโสภณเจตสิก ๒๕ ไม่ใช่สังขารแท้ เปนแต่อาศัยสังขารขันธเกิดขึ้น จึงมีหน้าที่จะต้องละแลต้องเจริญ

ความคิดความนึกอะไร ๆ ที่มาปรากฏขึ้นในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งสังขารขันธ ความคิดความนึกเหล่านั้นดับหายไปจากใจ ก็เปนความดับไปแห่งสังขารขันธ.

ก. ถามว่า วิญญาณขันธที่รู้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ๖ อย่างนี้ มีลักษณะอย่างไร แลเวลาเกิดขึ้นแลดับไปมีอาการอย่างไร?

ข. ตอบว่า คือ ตา ๑ รูป ๑ กระทบกันเข้า เกิดความรู้ทางตา เช่นกับเราได้เห็นคนหรือสิ่งของอะไร ๆ ก็รู้ได้ว่าคนนั้นคนนี้ หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ เมื่อรูปมาปรากฏกับตา เกิดความรู้ทางตา เปนความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ เมื่อความรู้ทางตาดับหายไป เปนความดับไปแห่งจักขุวิญญาณ หรือความรู้เสียงทางหู รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้โผฏฐัพพะทางกายมาปรากฏขึ้น ก็เปนความเกิดขึ้นแห่งโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เมื่อความรู้ทางหู จมูก ลิ้น กาย หายไป ก็เปนความดับไปแห่งโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เมื่อใจกับธัมมารมณ์มากระทบกันเข้าเกิดความรู้ทางใจ เรียกว่ามโนวิญญาณ.

ก. ถามว่า ใจนั้นได้แก่สิ่งอะไร ธัมมารมณ์ได้แก่สิ่งอะไร?

ข. ตอบว่า ใจนั้นเปนเครื่องรับธัมมารมณ์ให้เกิดความรู้ทางใจ เหมือนอย่างตาเปนเครื่องรับรูปให้เกิดความรู้ทางตา.

ก. ถามว่า รู้เวทนา รู้สัญญา รู้สังขารนั้น รู้อย่างไร?

ข. ตอบว่า รู้เวทนานั้น เช่น สุขเวทนาเปนปัจจุบันเกิดขึ้น ก็รู้ว่าเปนสุข หรือทุกขเวทนาเกิดขึ้น ก็รู้ว่าเปนทุกขอย่างนี้แลรู้เวทนา หรือ สัญญาใดมาปรากฏขึ้นในใจ จะเปนความจำรูปหรือความจำเสียงก็ดี ก็รู้สัญญานั้น อย่างนี้เรียกว่ารู้สัญญา หรือความคิดเรื่องอะไร ๆ ขึ้น ก็รู้ไปในเรื่องนั้นอย่างนี้รู้สังขาร ความรู้เวทนา สัญญา สังขาร ๓ อย่างนี้ต้องรู้ทางใจเรียกว่ามโนวิญญาณ.

ก. ถามว่า มโนวิญญาณความรู้ทางใจก็เหมือนกันกับธรรมสัญญา ความจำธัมมารมณ์อย่างนั้นหรือ เพราะนี่ก็รู้ว่าเวทนา สัญญา สังขาร นั่นก็จำเวทนา สัญญา สังขาร

ข. ตอบว่า ต่างกัน เพราะสัญญานั้นจำอารมณ์ที่ล่วงแล้ว แต่ตัวสัญญาเอง เปนสัญญาปัจจุบัน ส่วนมโนวิญญาณนั้นรู้เวทนา สัญญา สังขารที่เปนอารมณ์ปัจจุบัน เมื่อความรู้เวทนา สัญญา สังขาร มาปรากฏขึ้นในใจ เปนความเกิดขึ้นแห่งมโนวิญญาณ เมื่อความรู้เวทนา สัญญา สังขาร ดับหายไปจากใจเปนความดับไปแห่งมะโนวิญญาณ.

ก. ถามว่า เช่น ผงเข้าตา รู้ว่าเคืองตา เปนรู้ทางตา ใช่ไหม?

ข. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะรู้ทางตานั้น หมายรูปที่มากระทบกับตาเกิดความรู้ขึ้น ส่วนผงเข้าตานั้นเปนกายสัมผัส ต้องเรียกว่ารู้โผฏฐัพพะ เพราะตานั้นเปนกาย ผงนั้นเปนโผฏฐัพพะ เกิดความรู้ขึ้น ชื่อว่ารู้ทางกาย ถ้าผงเข้าตาคนอื่น เขาวานเราไปดู เมื่อเราได้เห็นผง เกิดความรู้ขึ้น ชื่อว่ารู้ทางตา.

ก. บอกว่า สาธุ ข้าพเจ้าเข้าใจได้ความในเรื่องนี้ชัดเจนดีแล้ว แต่ขันธ ๕ นั้นยังไม่ได้ความว่า จะเกิดขึ้นทีละอย่างสองอย่าง หรือว่าต้องเกิดพร้อมกันทั้ง ๕ ขันธ?

ข. ตอบว่า ต้องเกิดพร้อมกันทั้ง ๕ ขันธ.

ก. ถามว่า ขันธ ๕ ที่เกิดพร้อมกันนั้น มีลักษณะอย่างไร และความดับไปมีอาการอย่างไร? ขอให้ชี้ตัวอย่างให้ขาวสักหน่อย.

ข. ตอบว่า เช่น เวลาเรานึกถึงรูปคนหรือรูปสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง อาการที่นึกขึ้นนั้นเปนลักษณะของสังขารขันธ รูปร่างหรือสิ่งของเหล่านั้นมาปรากฏขึ้นในใจ นี่เปนลักษณะของรูปสัญญา ความรู้ที่เกิดขึ้นในเวลานั้น นี่เปนลักษณะของมโนวิญญาณ สุขหรือทุกขหรืออุเบกขาที่เกิดขึ้นใน

คราวนั้น นี่เปนลักษณะของเวทนา มหาภูตรูป หรืออุปาทายรูป ที่ปรากฏอยู่นั้น เปนลักษณะของรูป อย่างนี้เรียกว่าความเกิดขึ้นแห่งขันธพร้อมกันทั้ง ๕ เมื่ออาการ ๕ อย่างเหล่านั้นดับไป เปนความดับไปแห่งขันธทั้ง ๕.

ก. ถามว่า ส่วนนามทั้ง ๔ เกิดขึ้นและดับไปพอจะเห็นด้วย แต่ที่ว่ารูปดับไปนั้นยังไม่เข้าใจ?

ข. ตอบว่า ส่วนรูปนั้นมีความแปรปรวนอยู่เสมอ เช่นของเก่าเสื่อมไป ของใหม่เกิดแทน แต่ทว่าไม่เห็นเอง เพราะรูปสันตติ รูปที่ติดต่อเนื่องนั้นบังเสีย จึ่งแลไม่เห็น แต่ก็ลองนึกดูถึงรูปตั้งแต่เกิดมาจนถึงวันนี้ เปลี่ยนไปแล้วสักเท่าไร ถ้ารูปไม่ดับก็คงไม่มีเวลาแก่แลเวลาตาย.

ก. ถามว่า ถ้าเราจะสังเกตขันธ ๕ ว่าเวลาเกิดขึ้นแลดับไปนั้น จะสังเกตอย่างไรจึ่งจะเห็นได้ แลที่ว่าขันธสิ้นไปเสื่อมไปนั้นมีลักษณะอย่างไร เพราะว่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดขึ้นได้อีก ดูเปนของคงที่ไม่เห็นมีความเสื่อม?

ข. หัวเราะแล้วตอบว่า พูดกับคนที่ไม่เคยเห็นความจริงนั้น ช่างน่าขันเสียเหลือเกิน วิธีสังเกตขันธ ๕ นั้น ก็ต้องศึกษาให้รู้จักอาการขันธตามความเปนจริง แล้วก็มีสติสงบความคิดอื่นเสียหมดแล้ว จนเปนอารมณ์อันเดียวที่เรียกว่าสมาธิ ใน

เวลานั้นความคิดอะไร ๆ ไม่มีแล้ว ส่วนรูปนั้นหมายลมหายใจ ส่วนเวทนาก็มีแต่ปีติหรือสุข ส่วนสัญญาก็เปนธรรมสัญญาอย่างเดียว ส่วนสังขารเวลานั้นเปนสติกับสมาธิ หรือวิตกวิจารอยู่ ส่วนวิญญาณก็เปนแต่ความรู้อยู่ในเรื่องที่สงบนั้น ในเวลานั้นขันธ ๕ เข้าไปรวมอยู่เปนอารมณ์เดียว ในเวลานั้นต้องสังเกตอารมณ์ปัจจุบัน ที่ปรากฏอยู่เปนความเกิดขึ้นแห่งขันธ พออารมณ์ปัจจุบันนั้นดับไป เปนความดับไปแห่งนามขันธ ส่วนรูปนั้นเช่นลมหายใจออกมาแล้ว พอหายใจกลับเข้าไป ลมหายใจออกนั้นก็ดับไปแล้ว ครั้นกลับมาหายใจออกอีก ลมหายใจเข้าก็ดับไปแล้ว นี่แหละเปนความดับไปแห่งขันธทั้ง ๕ แล้วปรากฏขึ้นมาอีก ก็เปนความเกิดขึ้นทุก ๆ อารมณ์ แลขันธ ๕ ที่เกิดขึ้นดับไป ไม่ใช่ดับไปเปล่า ๆ รูปชีวิตินทรีย์ความเปนอยู่ของรูปขันธ อรูปชีวิตินทรีย์ความเป็นอยู่ของนามขันธทั้ง ๔ เมื่ออารมณ์ดับไปครั้งหนึ่ง ชีวิตแลอายุของขันธทั้ง ๕ ก็สิ้นไปหมดไปทุก ๆ อารมณ์

ก. ถามว่า วิธีสังเกตอาการขันธที่สิ้นไป เสื่อมไปนั้นหมายเอาหรือคิดเอา?

ข. ตอบว่า หมายเอาก็เปนสัญญา คิดเอาก็เปนเจตนา เพราะฉะนั้นไม่ใช่หมายไม่ใช่คิด ต้องเข้าไปเห็นความจริง ที่

ปรากฏฉะเพาะหน้า จึ่งจะเปนปัญญาได้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นจะดูความสิ้นไปเสื่อมไปของขันธ ทั้ง ๕ มิต้องตั้งพิธีทำใจให้เปนสมาธิทุกคราวไปหรือ

ข. ตอบว่า ถ้ายังไม่เคยเห็นความจริง ก็ต้องตั้งพิธีเช่นนี้ร่ำไป ถ้าเคยเห็นความจริงเสียแล้ว ก็ไม่ต้องตั้งพิธีทำใจให้เปนสมาธิทุกคราวก็ได้ แต่พอมีสติขึ้น ความจริงก็ปรากฏ เพราะเคยเห็นแลรู้จักความจริงเสียแล้ว เมื่อมีสติรู้ตัวขึ้นมาเวลาใด ก็เปนสมถะวิปัสสนากำกับกันไปทุกคราว.

ก. ถามว่า ที่ว่าชีวิตแลอายุของขันธสิ้นไปเสื่อมไปนั้น คือสิ้นไปเสื่อมไปอย่างไร?

ข. ตอบว่า เช่นเราจะมีลมหายใจอยู่ได้สัก ๑๐๐ หนก็จะตาย ถ้าหายใจเสียหนหนึ่งแล้ว ก็คงเหลืออีก ๙๙ หน หรือเราจะคิดจะนึกอะไรได้สัก ๑๐๐ หน เมื่อคิดนึกเสียหนหนึ่งแล้ว ก็คงเหลือ ๙๙ หน ถ้าเปนคนอายุยืน ก็หายใจอยู่ได้มากหน หรือคิดนึกอะไร ๆ อยู่ได้มากหน ถ้าเปนคนอายุสั้น ก็มีลมหายใจแลคิดนึกอะไร ๆ อยู่ได้น้อยหน ที่สุดก็คงหมดลงวันหนึ่ง เพราะจะต้องตายเปนธรรมดา.

ก. ถามว่า ถ้าเราจะหมายจะคิดอยู่ในเรื่องความจริงของขันธอย่างนี้ จะเปนปัญญาไหม?

ข. ตอบว่า ถ้าคิดเอาหมายเอา ก็เปนสมถะ ที่เรียกว่า มรณัสสติ เพราะปัญญานั้น ไม่ใช่เรื่องหมายหรือเรื่องคิด เปนเรื่องของความเห็นอารมณ์ปัจจุบันน์ ที่ปรากฏฉะเพาะหน้าราวกับตาเห็นรูป จึ่งจะเปนปัญญา.

ก. ถามว่า เมื่อจิตต์สงบแล้ว ก็คอยสังเกตดูอาการขันธที่เปนอารมณ์ปัจจุบันน์ เพื่อจะให้เห็นความจริง นั่นเปนเจตนาใช่ไหม?

ข. ตอบว่า เวลานั้นเปนเจตนาจริงอยู่ แต่ความจริงก็ยังไม่ปรากฏ เวลาที่ความจริงปรากฏขึ้นนั้น พ้นเจตนาทีเดียว ไม่มีเจตนาเลย เปนความเห็นที่เกิดขึ้นเปนพิเศษ ต่อจากจิตต์ที่สงบแล้ว.

ก. ถามว่า จิตต์คู่กับเจตสิก ใจคู่กับธัมมารมณ์ มโนธาตุคู่กับธรรมธาตุ ๓ คู่นี้เหมือนกันหรือต่างกัน?

ข. ตอบว่า เหมือนกัน เพราะว่าจิตต์กับมโนธาตุกับใจนั้นอย่างเดียวกัน ส่วนใจนั้นเปนภาษาไทย ภาษาบาลีท่านเรียกว่ามโน เจตสิกนั้นก็ได้แก่เวทนา สัญญา สังขาร ธัมมารมณ์นั้นก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร ธรรมธาตุนั้นก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร.

ก. ถามว่า ใจนั้นทำไมจึ่งไม่ใคร่ปรากฏ เวลาที่สังเกตดู

ก็เห็นแต่เหล่าธัมมารมณ์ คือเวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง มโนวิญญาณ ความรู้ทางใจบ้าง เพราะเหตุไร ใจจึ่งไม่ปรากฏเหมือนเหล่าธัมมารมณ์กับมโนวิญญาณ?

ข. ตอบว่า ใจนั้นเปนของละเอียดเห็นได้ยาก พอพวกเจตสิกธรรมที่เปนเหล่าธัมมารมณ์มากระทบเข้าก็เกิดมโนวิญญาณถูกผสมเปนมโนสัมผัสส์เสียทีเดียว จึ่งแลไม่เห็นมโนธาตุได้.

ก. ถามว่า อุเบกขาในจตุตถฌาน เปนอทุกขมสุขเวทนาใช่หรือไม่?

ข. ตอบว่า ไม่ใช่ อทุกขมสุขเวทนานั้นเปนเจตสิกธรรม ส่วนอุเบกขาในจตุตถฌานนั้นเปนจิตต์.

ก. ถามว่า สังโยชน ๑๐ นั้น[๑๗] คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตตปรามาส กามราคะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ที่แบ่งเปนสังโยชนเบื้องต่ำ ๕ เบื้องบน ๕ นั้น ก็ส่วนสักกายทิฏฐิที่ท่านแจกไว้ ตามแบบขันธละ ๔ รวม ๕ ขันธเปน ๒๐ ที่ว่า ย่อมเห็นรูปโดยความเปนตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนว่ามีรูปบ้าง ย่อมเห็นรูปในตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนในรูปบ้าง ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเปนตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนว่ามี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ย่อมเห็น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณใน

ตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนใน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ถ้าฟังดูท่านที่ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ดูไม่เปนตัวเปนตน แต่ทำไมพระโสดาบันก็ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว สังโยชนยังอยู่อีกถึง ๗ ข้าพเจ้าฉงนนัก?

ข. ตอบว่า สักกายทิฏฐิที่ท่านแปลไว้ตามแบบ ใคร ๆ ฟังก็ไม่ใคร่เข้าใจ เพราะท่านแต่ก่อนท่านพูดภาษามคธกัน ท่านเข้าใจได้ความกันดี ส่วนเราเปนไทย ถึงแปลแล้วก็จะไม่เข้าใจของท่าน จึ่งลงความเห็นว่าไม่เปนตัวเปนตนเสีย ดูออกจะแรงมากไป ควรจะนึกถึงพระโกณฑัญญะ ใน*ธัมมจักร*ท่านได้เปนโสดาบันก่อนคนอื่น ท่านได้ความเห็นว่า[๑๘] **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเปนธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเปนธรรมดา แลพระสารีบุตรพบพระอัสสชิได้ฟังอริยสัจจย่อว่า.[๑๙]

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมโณ

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น[๒๐] พระมหาสมณะมีปกติกล่าวอย่างนี้

ท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมละสักกายทิฏฐิได้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นท่านก็เห็นความจริงของปัญจขันธ ถ่ายความเห็นผิด คือ ทิฏฐิวิปลาสเสียได้ ส่วนสีลัพพัตกับวิจิกิจฉา ๒ อย่างนั้น ทำไมจึงหมดไปด้วย?

ข. ตอบว่า สักกายทิฏฐินั้น เปนเรื่องของความเห็นผิด ถึงสีลัพพัตก็เกี่ยวกับความเห็นว่า สิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกจะให้ดีให้ชั่วได้ วิจิกิจฉานั้น เมื่อผู้ที่ยังไม่เคยเห็นความจริง ก็ต้องสงสัยเปนธรรมดา เพราะฉะนั้นท่านที่ได้ดวงตาเห็นธรรม คือ เห็นความจริงของสังขารทั้งปวง มีความเกิดขึ้นแลดับไปเปนธรรมดา ก็เปนสัมมาทิฏฐิ จึงถ่ายสักกายทิฏฐิเสียได้ ส่วนวิจิกิจฉานั้น เพราะท่านได้เห็นความจริงแล้ว ก็สิ้นความสงสัยในธรรมทั้งปวง ส่วนสีลัพพัตนั้น เพราะความเห็นของท่านตรงแล้ว จึงเปนอจลสัทธา ไม่เห็นไปว่าสิ่งอื่นนอกจากกรรมที่เปนกุศลแลอกุศล จะให้ดีให้ชั่วได้ จึงเปนอันละสีลัพพัตอยู่เอง เพราะสังโยชน ๓ เปนกิเลสประเภทเดียวกัน.

ก. ถามว่า ถ้าตอบสังโยชน ๓ อย่างนี้แล้ว มิขัดกันกับสักกายทิฏฐิตามแบบที่ว่า ไม่เปนตัวเปนตนหรือ?

ข. ตอบว่า คำที่ว่าไม่เปนตัวเปนตนนั้น เปนเรื่องที่เข้าใจเอาเองต่างหาก เช่นกับพระโกณฑัญญะเมื่อฟัง*ธรรมจักร* ท่านก็ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ทำไมจึงต้องฟัง*อนัตตลักขณะสูตร*

อีกเล่า นี่ก็ส่อให้เห็นได้ว่า ท่านผู้ที่ละสักกายทิฏฐิได้นั้น คงไม่ใช่เห็นว่าไม่เปนตัวเปนตน

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นที่ว่าเห็นอนัตตา ก็คือเห็นว่าไม่ใช่ตัวใช่ตนอย่างนั้นหรือ?

ข. ตอบว่า อนัตตาใน*อนัตตลักขณสูตร* ที่พระพุทธเจ้าทรงซักพระปัญจวัคคีย มีเนื้อความว่าขันธ ๕ ไม่เปนไปในอำนาจ สิ่งที่ไม่เปนไปในอำนาจบังคับไม่ได้ จึ่งชื่อว่าเปนอนัตตา ถ้าขันธ ๕ เปนอัตตาแล้ว ก็คงจะบังคับได้ เพราะฉะนั้นเราจึ่งควรเอาความว่า ขันธ ๕ ที่ไม่อยู่ในอำนาจ จึ่งเปนอนัตตา เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ ถ้าขันธ ๕ เปนอัตตาตัวตนก็คงจะบังคับได้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นเห็นอย่างไรเล่าจึ่งเปนสักกายทิฏฐิ?

ข. ตอบว่า ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่า ไม่รู้จักขันธ ๕ ตามความเปนจริง เห็นปัญจขันธว่าเปนตน และเที่ยงสุขเปนตัวตนแก่นสาร และเลยเห็นไปว่าเปนศุภะความงามด้วย ที่เรียกว่าทิฏฐิวิปลาส นี่แหละเปนสักกายทิฏฐิ เพราะฉนั้นจึ่งเปนคู่ปรับกับ **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** ซึ่งเปนความเห็นถูกความเห็นชอบ จึ่งถ่ายความเห็นผิดเหล่านั้นได้.[๒๑]

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านที่ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา จะเป็นอัธยาศัยได้ไหม?

ข. ตอบว่า ถ้าฟังดูตามแบบท่านเห็น **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** ชัดเจน อนิจฺจํ คงเปนอัธยาศัย ส่วนทุกฺขํกับอนตฺตา ถึงจะเห็นก็ไม่เปนอัธยาศัย เข้าใจว่า ถ้าเห็นปัญจขันธเปนทุกขมากเข้า กามราคพยาบาทก็คงน้อย ถ้าเห็นปัญจขันธเปนอนัตตามากเข้า กามราคพยาบาทก็คงหมด ถ้าเห็นว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ชัดเจนเข้า สังโยชนเบื้องบนก็คงหมด นี่เป็นส่วนความเข้าใจ แต่ตามแบบท่านก็ไม่ได้อธิบายไว้.

ก. ถามว่า ที่ว่าพระสกทาคามี ทำกามราคพยาบาทให้น้อยนั้น ดูมัวไม่ชัดเจน เพราะไม่ทราบว่าน้อยแค่ไหน ไม่แตกหักเหมือนพระโสดาบัน พระอนาคามีแลพระอรหันต์?

ข. ตอบว่า แตกหักหรือไม่แตกหักก็ใครจะไปรู้ของท่านเพราะว่าเปนของฉะเพาะตัว.

ก. ถามว่า ถ้าจะสันนิฏฐานไปตามแนวพระปริยัติก็จะชี้ตัวอย่างให้เข้าใจได้บ้างหรือไม่?

ข. ตอบว่า การสันนิฏฐานนั้นเปนของไม่แน่ ไม่เหมือนอย่างได้รู้เองเห็นเอง.

ก. ถามว่า แน่หรือไม่แน่ก็เอาเถิด ข้าพเจ้าอยากฟัง?

ข. ตอบว่า ถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าท่านที่ได้เปนโสดาบันเสร็จแล้ว มีอัธยาศัยใจคอซึ่งต่างกับปุถุชน ท่านได้ละกามราค

พยาบาทส่วนหยาบ ถึงกับล่วงทุจริต ซึ่งเปนฝ่ายอบายคามีได้ คงเหลือแต่อย่างกลางอย่างละเอียดอีก ๒ ส่วน ภายหลังท่านเจริญสมถะวิปัสสนามากขึ้น ก็ละกามราคะปฏิฆะสังโยชนอย่างกลางได้อีกส่วน ๑ ข้าพเจ้าเห็นว่านี่แหละเปนมรรคที่ ๒ ต่อมาท่านประพฤติปฏิบัติละเอียดเข้า ก็ละกามราคพยาบาทที่เปนอย่างละเอียดได้ขาด ชื่อว่าพระอนาคามี.

ก. ถามว่า กามราคพยาบาทอย่างหยาบ ถึงกับล่วงทุจริต หมายทุจริตอย่างไหน?

ข. ตอบว่า หมายเอาอกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่าเปนทุจริตอย่างหยาบ.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นพระโสดาบันท่านก็ละอกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้ เปนสมุจเฉทหรือ?

ข. ตอบว่า ตามความเห็นของข้าพเจ้า เห็นว่ากายทุจริต ๓ คือ ปาณา อทินนา กาเมสุมิจฺฉาจาร มโนทุจริต ๓ อภิชฺฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐินี้ละได้ขาด เปนสมุจเฉท ส่วนวจีกรรมที่ ๔ คือมุสาวาทก็ละได้ขาด ส่วนวจีกรรมอีก ๓ ตัว คือ ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปละได้แต่ส่วนหยาบ ที่ปุถุชนกล่าวอยู่ แต่ส่วนละเอียดยังละไม่ได้ ต้องอาศัยสังวรความระวังไว้.

ก. ถามว่า ที่ต้องสำรวมวจีกรรม ๓ เพราะเหตุอะไร

ทำไมจึ่งไม่ขาดอย่างมุสาวาท?

ข. ตอบว่า เปนด้วยกามราคะกับปฏิฆะสังโยชนทั้ง ๒ ยังละไม่ได้.

ก. ถามว่า วจีกรรม ๓ มาเกี่ยวอะไรกับสังโยชนทั้ง ๒ ด้วยเล่า?

ข. ตอบว่า บางคาบบางสมัย เปนต้นว่ามีเรื่องที่จำเปนเกิดขึ้น ในคนรักของท่านกับคนอีกคนหนึ่ง ซึ่งเขาทำความไม่ดีอย่างใดอย่างหนึ่ง จำเปนที่จะต้องพูด ครั้นพูดไปแล้วเปนเหตุให้เขาห่างจากคนนั้น จึ่งต้องระวัง ส่วนปิสุณาวาจา บางคราวความโกรธเกิดขึ้น ที่สุดจะพูดออกไปด้วยกำลังใจที่โกรธว่า พ่อมหาจำเริญ แม่มหาจำเริญ ที่เรียกว่าประชด ท่านก็สงเคราะห์เข้าในผรุสวาจา เพราะเหตุนั้นจึ่งต้องสำรวม ส่วนสัมผัปปลาปนั้น ดิรัจฉานกถาต่าง ๆ มีมาก ถ้าสมัยที่เผลอสติมีคนมาพูดก็อาจจะพลอยพูดไปด้วยได้ เพราะเหตุนั้นจึ่งต้องสำรวม.

ก. ถามว่า อ้อพระโสดาบันยังมีเวลาเผลอสติอยู่หรือ?

ข. ตอบว่า ทำไมท่านจะไม่เผลอ สังโยชน์ยังอยู่อีกถึง ๗ ท่านไม่ใช่พระอรหันต์จะได้บริบูรณ์ด้วยสติ.

ก. ถามว่า กามราค พยาบาท อย่างกลางหมายความเอาแค่ไหน เมื่อเกิดขึ้นจะได้รู้?

ข. ตอบว่า ความรักแลความโกรธที่ปรากฏขึ้น มีเวลาสั้นหายเร็ว ไม่ถึงกับล่วงทุจริต นี่แหละเปนอย่างกลาง.

ก. ถามว่า ก็กามราค พยาบาท อย่างละเอียดนั้นหมายเอาแค่ไหน แลเรียกว่าพยาบาทดูหยาบมาก เพราะเปนชื่อของอกุศล?

ข. ตอบว่า บางแห่งท่านก็เรียกว่าปฏิฆะสังโยชน์ก็มี แต่ความเห็นของข้าพเจ้าว่า ไม่ควรเรียกพยาบาท ควรจะเรียกปฏิฆะสังโยชน์ดูเหมาะดี.

ก. ถามว่า ก็ปฏิฆะกับกามราคที่อย่างละเอียดนั้นจะได้แก่อาการของจิตต์เช่นใด?

ข. ตอบว่า ความกำหนัดที่อย่างละเอียด พอปรากฏขึ้นไม่ทันคิดต่อออกไปก็หายทันที ส่วนปฏิฆะนั้น เช่น คนที่มีสาเหตุโกรธกันมาแต่ก่อน ครั้นนานมาความโกรธคนนั้นก็หายไปแล้ว และไม่ได้นึกถึงเสียเลย ครั้นไปในที่ประชุมแห่งใดแห่งหนึ่ง ไปพบคนนั้นเข้ามีอาการสดุดใจ ไม่สนิธสนมหรือเก้อเขินผิดกับคนธรรมดาซึ่งไม่เคยมีสาเหตุกัน. ข้าพเจ้าเห็นว่าอาการเหล่านี้เปนอย่างละเอียด ควรจะเรียกปฏิฆะสังโยชน์ได้ แต่ตามแบบท่านก็ไม่ได้อธิบายไว้.

ก. ถามว่า สังโยชน์ทั้ง ๒ นี้เห็นจะเกิดจากคนโดยตรง ไม่ใช่เกิดจากสิ่งของทรัพย์สมบัติอื่น ๆ?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว เช่นวิสาขะอุบาสกเปนพระอนาคามี ได้ยินว่าหลีกจากนางธัมมทินนา ไม่ได้หลีกจากสิ่งของทรัพย์สมบัติส่วนอื่น ๆ ส่วนความโกรธหรือปฏิฆะที่เกิดขึ้นก็เป็นเรื่องของคนทั้งนั้น ถึงแม้จะเปนเรื่องสิ่งของ ก็เกี่ยวข้องกับคนตกลงโกรธคนนั่นเอง.

ก. ถามว่า ส่วนสังโยชน์เบื้องต่ำนั้น ก็ได้รับความอธิบายมามากแล้ว แต่ส่วนสังโยชน์เบื้องบน ๕ ตามแบบที่อธิบายไว้ว่า รูปราคะ คือ ยินดีในรูปฌาน อรูปราคะยินดีในอรูปฌาน ถ้าเช่นนั้นคนที่ไม่ได้บัลลุฌานสมาบัติ ๘ สังโยชน์ทั้ง ๒ ก็ไม่มีโอกาสจะเกิดได้ เมื่อเปนเช่นนี้ สังโยชน์ ๒ มีไม่มีหรือ?

ข. ตอบว่า มี ไม่เกิดในฌาน ก็ไปเกิดในเรื่องอื่น.

ก. ถามว่า เกิดในเรื่องไหนบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ข. ตอบว่า ความยินดีในรูปขันธ หรือความยินดีในรูปเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น ชื่อว่ารูปราคะ ความยินดีในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือยินดีในสมถะ วิปัสสนา

หรือยินดีในส่วนมรรคผลที่ได้บัลลุเสขคุณแล้ว เหล่านี้ก็เปน อรูปราคะได้.

ก. ถามว่า ก็ความยินดีในกาม ๕ พระอนาคามีละได้แล้วไม่ใช่หรือ ทำไมจึ่งมาเกี่ยวกับสังโยชน์เบื้องบนอีกเล่า?

ข. ตอบว่า กามมี ๒ ชั้น ไม่ใช่ชั้นเดียว ที่พระอนาคามีละนั้น เปนส่วนความกำหนัดในเมถุน ซึ่งเปนคู่กับพยาบาท ส่วนความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ไม่ได้เกี่ยวกับเมถุน จึงเปนสังโยชน์เบื้องบน คือรูปราคะ ส่วนความยินดีในนามขันธทั้ง ๔ หรือสมถะวิปัสสนาหรือมรรคผลชั้นต้น ๓ เหล่านี้ชื่อว่าอรูปราคะ ซึ่งตรงกับความยินดีในธัมมารมณ์ เพราะฉนั้นพระอรหันต์ทั้งหลายเบื่อหน่ายในรูปขันธ หรือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเปนภายนอก จึ่งได้สิ้นไปแห่งรูปราคะสังโยชน์ และท่านเบื่อในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แลสมถะหรือวิปัสสนาที่อาศัยขันธเกิดขึ้น เมื่อท่านสิ้นความยินดีในนามขันธแล้ว แม้ธรรมทั้งหลายอาศัยขันธเกิดขึ้น ท่านก็ไม่ยินดี ได้ชื่อว่าละความยินดีในธัมมารมณ์ ซึ่งคู่กับความยินร้าย เพราะความยินดียินร้ายในนามรูปหมดแล้ว ท่านจึ่งเปนผู้พ้นแล้วจากความยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖ จึ่งถึงพร้อมด้วยคุณ คือฉฟังคุเบกขา[๒๒].

ก. ถามว่า แปลกมากยังไม่เคยได้ยินใครอธิบายอย่างนี้ ส่วนมานะสังโยชน์นั้น มีอาการอย่างไร?

ข. ตอบว่า มานะสังโยชน์นั้นมีอาการให้วัด เช่นกับนึกถึงตัวของตัว ก็รู้สึกว่าเปนเรา ส่วนคนอื่นก็เห็นว่าเปนเขา แลเห็นว่าเราเสมอกับเขา หรือเราสูงกว่าเขา หรือเราต่ำกว่าเขา อาการที่วัดชนิดนี้แหละ เปนมานะสังโยชน์ ซึ่งเปนคู่ปรับกับอนัตตา หรือ **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา.**

ก. ถามว่า ก็อุทธัจจสังโยชน์นั้นมีลักษณะอย่างไร เช่นพระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต่ำได้หมดแล้ว ส่วนอุทธัจจสังโยชน์จะฟุ้งไปทางไหน?

ข. ตอบว่า ตามแบบท่านอธิบายไว้ ว่าฟุ้งไปในธรรม เพราะท่านยังไม่เสร็จกิจ จึ่งได้ฝักใฝ่อยู่ในธรรม.

ก. ถามว่า อวิชชาสังโยชน์นั้นไม่รู้อะไร?

ข. ตอบว่า ตามแบบท่านอธิบายไว้ว่า ไม่รู้ขันธที่เปนอดีต ๑ อนาคต ๑ ปัจจุบันน์ ๑ อริยสัจจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท[๒๓] ๑ ความไม่รู้ ในที่ ๘ อย่างนี้แหละชื่อว่าอวิชชา[๒๔].

ก. ถามว่า พระเสขบุทคลท่านก็รู้อริยสัจจ ๔ ด้วยกันทั้งนั้น ทำไมอวิชชาสังโยชน์จึ่งยังอยู่?

ข. ตอบว่า อวิชชามีหลายชั้น เพราะฉะนั้นวิชชาก็หลายชั้น ส่วนพระเสขบุทคล มรรคแลผลชั้นใด ที่ท่านได้บัลลุแล้ว ท่านก็รู้เปนวิชชาขึ้น ชั้นใดยังไม่รู้ ก็ยังเปนอวิชชาอยู่ เพราะฉะนั้นจึ่งหมดในขั้น[๒๕] ที่สุด คือ พระอรหัตต์.

ก. ถามว่า พระเสขบุทคลท่านเห็นอริยสัจจ แต่ละตัณหาไม่ได้ มิไม่ได้ทำกิจในอริยสัจจหรือ?

ข. ตอบว่า ท่านก็ทำทุกชั้นนั้นแหละ แต่ก็ทำตามกำลัง

ก. ถามว่า ที่ว่าทำตามชั้นนั้นทำอย่างไร?

ข. ตอบว่า เช่น พระโสดาบันได้เห็นปัญจขันธเกิดขึ้นดับไป ก็ชื่อว่าได้กำหนดรู้ทุกข์ และได้ละสังโยชน์ ๓ หรือทุจริตส่วนหยาบ ๗ ก็เปนอันละสมุทัย ความที่สังโยชน์ ๓ สิ้นไป เปนส่วนนิโรธตามชั้นของท่าน ส่วนมรรคท่านก็ได้เจริญมีกำลังพอละสังโยชน์ ๓ ได้ แลท่านปิดอบายได้ ชื่อว่าทำภพคือทุคติให้หมดไป ที่ตามแบบเรียกว่า ขีณนิรโย มีนรกสิ้นแล้ว ส่วนพระสกทาคามี ก็ได้กำหนดทุกข คือปัญจขันธแล้ว แลละกามราคพยาบาท อย่างกลางได้ชื่อว่าละสมุทัย ข้อที่กามราค พยาบาทอย่างกลางหมดไป จึ่งเปนนิโรธของท่าน ส่วนมรรคก็เจริญมาได้เพียงละกามราค พยาบาท อย่างกลาง นี่แหละจึ่งได้ทำภพชาติให้น้อยลง ส่วนพระอนาคามี ทุกขได้กำหนดแล้ว ละกามราค

พยาบาท ส่วนละเอียดหมด ได้ชื่อว่าละสมุทัย กามราค พยาบาท อย่างละเอียดที่หมดไป จึ่งเปนนิโรธของท่าน ส่วนมรรคนั้นก็ได้เจริญมาเพียงละสังโยชน์ ๕ ได้หมด แลได้สิ้นภพ คือ กามธาตุ.

ก. ถามว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เปนโลกีย์กับโลกุตตร นั้น ต่างกันอย่างไร?

ข. ตอบว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ของผู้ปฏิบัติอยู่ในภูมิ กามาพจร รูปาพจร อรูปาพจร นี่แหละเปนโลกีย์ ที่เรียกว่า วัฏฏคามิกุศล เปนกุศลที่วนอยู่ในโลก ส่วน ศีล สมาธิ ปัญญา ของท่านผู้ปฏิบัติตั้งแต่โสดาบันแล้วไป เรียกว่าวิวัฏฏคามิกุศล เปนเครื่องข้ามขึ้นจากโลก นี่แหละเปนโลกุตตร.

ก. ถามว่า ท่านที่บัลลุฌานถึงอรูปสมาบัติแล้ว ก็ยัง เปนโลกีย์อยู่ ถ้าเช่นนั้นเราจะปฏิบัติให้เปนโลกุตตร ก็เห็นจะ เหลือวิสัย?

ข. ตอบว่าไม่เหลือวิสัย พระพุทธเจ้าท่านจึ่งทรงแสดง ธรรมสั่งสอน ถ้าเหลือวิสัยพระองค์ก็คงไม่ทรงแสดง.

ก. ถามว่า ถ้าเราไม่ได้บัลลุฌานชั้นสูง ๆ จะเจริญปัญญา เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคแลผลจะได้ไหม?

ข. ตอบว่า ได้ เพราะวิธีที่เจริญปัญญา ก็ต้องอาศัย

สมาธิจริงอยู่ แต่ไม่ต้องถึงกับฌาน อาศัยสงบจิตต์ที่พ้นนิวรณ์ ก็พอเปนบาทของวิปัสสนาได้.

ก. ถามว่า ความสงัดจากกามจากอกุศล ของผู้ที่บัลลุฌานโลกีย์ กับความสงัดจากกาม จากอกุศล ของพระอนาคามี ต่างกันอย่างไร?

ข. ตอบว่า ต่างกันมาก ตรงกันข้ามทีเดียว

ก. ถามว่า ทำไมจึ่งได้ต่างกันถึงกับตรงกันข้ามทีเดียว?

ข. ตอบว่า ฌานที่เปนโลกีย์ ต้องอาศัยความเพียร มีสติคอยระวังละอกุศล แลความเจริญกุศลให้เกิดขึ้น มีฌานเปนต้น และยังต้องทำกิจที่คอยรักษาฌานนั้นไว้ไม่ให้เสื่อม ถึงแม้จะเปนอรูปฌานที่ว่าไม่เสื่อมในชาตินี้ ชาติหน้าต่อ ๆ ไปก็อาจจะเสื่อมได้ เพราะเปนกุปปธรรม.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้น ส่วนความสงัดจากกามจากอกุศล ของพระอนาคามีท่านไม่มีเวลาเสื่อมหรือ?

ข. ตอบว่า พระอนาคามี ท่านละกามราคะสังโยชน์กับปฏิฆะสังโยชน์ได้ขาด เพราะฉะนั้นความสงัดจากกามจากอกุศล ของท่านเปนอัธยาศัย ที่เปนเองอยู่เสมอ โดยไม่ต้องอาศัยความเพียรเหมือนอย่างฌานที่เปนโลกีย์ ส่วนวิจิกิจฉาสังโยชน์นั้นหมดมาตั้งแต่เป็นโสดาบันแล้ว เพราะฉะนั้นอุทธัจจนิวรณ์

ที่ฟุ้งไปหากามและพยาบาทก็ไม่มี ถึงถีนะมิทธนิวรณ์ก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น ความสงัดจากกามจากอกุศลของท่านจึงไม่เสื่อม เพราะเปนเอง ไม่ใช่ทำเอาเหมือนอย่างฌานโลกีย์.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ไม่ได้บัลลุพระอนาคามี ความสงัดจากกามจากอกุศล ที่เปนเองมีไม่มีหรือ?

ข. ตอบว่า ถ้านึกถึงพระสกทาคามี ที่ว่าทำสังโยชน์ทั้งสองให้น้อยเบาบาง น่าจะมีความสงัดจากกาม จากอกุศลที่เปนเองอยู่บ้าง แต่ก็คงจะอ่อน.

ก. ถามว่า ที่ว่าพระอนาคามีท่านเปนสมาธิบริปูริการี บริบูรณด้วยสมาธิ เห็นจะเปนอย่างนี้เอง?

ข. ตอบว่า ไม่ใช่เปนสมาธิ เพราะว่าสมาธินั้นเปนมรรค ต้องอาศัยเจตนา เปนส่วนภาเวตัพพธรรม ส่วนของพระอนาคามีท่านเปนเอง ไม่มีเจตนา เปนสัจฉิกาตัพพธรรม เพราะฉะนั้นจึ่งได้ต่างกันกับฌานที่เปนโลกีย์.

ก. ถามว่า นิวรณ์แลสังโยชน์นั้น ข้าพเจ้าทำไมจึ่งไม่รู้จักอาการ คงรู้จักแต่ชื่อของนิวรณ์แลสังโยชน์?

ข. ตอบว่า ตามแบบใน*มหาสติปัฏฐาน*พระพุทธเจ้าสอนสาวก ให้รู้จักนิวรณ์แลสังโยชน์ พระสาวกของท่านตั้งใจกำหนดสังเกต ก็ละนิวรณ์แลสังโยชน์ได้หมดจดเปนพระอรหันต์โดยมาก

ส่วนท่านที่อินทรีย์อ่อน ยังไม่เปนพระอรหันต์ ก็เปนพระเสขบุทคล ส่วนเราไม่ตั้งใจไม่สังเกตเปนแต่จำว่านิวรณ์ หรือสังโยชน์ แล้วก็ตั้งกองพูดแลคิดไป จึ่งไม่พบตัวจริงของนิวรณ์แลสังโยชน์ เมื่ออาการของนิวรณ์แลสังโยชน์อย่างไรก็ไม่รู้จัก แล้วจะละอย่างไรได้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นผู้ปฏิบัติทุกวันนี้ ที่รู้จักลักษณะแลอาการของนิวรณ์แลสังโยชน์จะมีบ้างไหม?

ข. ตอบว่า มีถมไปชนิดที่เปนสาวกตั้งใจรับคำสอนแลประพฤติปฏิบัติจริง ๆ.

ก. ถามว่า นิวรณ์ ๕ เวลาที่เกิดขึ้นในใจมีลักษณะอย่างไร จึ่งจะทราบได้ว่าอย่างนี้ คือ กามฉันท์ อย่างนี้ คือ พยาบาท หรือ ถีนะมิทธะ อุทธัจจะกุกุจจะ วิจิกิจฉา และมีชื่อเสียงเหมือนกับสังโยชน์ จะต่างกันกับสังโยชน์ หรือว่าเหมือนกัน ขอท่านจงอธิบายลักษณะของนิวรณ์แลสังโยชน์ให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้สังเกตถูก?

ข. ตอบว่า กามฉันทนิวรณ์ คือ ความพอใจในกาม ส่วนกามนั้นแยกเปนสอง คือกิเลสกามหนึ่ง วัตถุกามอย่างหนึ่ง เช่น ความกำหนัดในเมถุน เปนต้น ชื่อว่ากิเลสกาม ความกำหนัดในทรัพย์สมบัติเงินทอง ที่บ้านนาสวน และเครื่อง

ใช้สรอยหรือบุตรภรรยา พวกพ้อง แลสัตวของเลี้ยง ที่เรียกว่า สวิญญาณก[๒๖] ทรัพย์ อวิญญาณกทรัพย์เหล่านี้ ชื่อว่าวัตถุกาม ความคิดกำหนัดพอใจในสวนทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า กามฉันท นิวรณ์ สวนพยาบาทนิวรณ์ คือ ความโกรธเคือง หรือคิดแช่ง สัตวให้พินาศ ชื่อว่า พยาบาทนิวรณ์ ความง่วงเหงาหาวนอน ชื่อว่า ถีนะมิทธนิวรณ์ ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ ชื่อว่า อุทธัจจ กุกกุจจนิวรณ์ ความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล สงสัยในกรรมที่สัตวทำเปนบุญเปนบาป หรือสงสัยในผลของ กรรมเหล่านี้เปนต้น ชื่อว่าวิจิกิจฉา รวม ๕ อย่างนี้ ชื่อว่า นิวรณ์ เปนเครื่องกั้นกางหนทางดี.

ก. ถามว่า กามฉันทนิวรณ์ อธิบายเกี่ยวไปตลอด กระทั่งสวิญญาณกทรัพย์[๒๗] อวิญญาณกทรัพย์ว่าเปนวัตถุกาม ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ยังอยู่ครองเรือน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับทรัพย์สมบัติ อัฐฬศเงินทอง พวกพ้อง ญาติมิตร ก็จำเปนจะต้องนึกถึงสิ่ง เหล่านั้น เพราะเกี่ยวเนื่องกับตน ก็มิเปนกามฉันทนิวรณ์ไปหมด หรือ?

ข. ตอบว่า ถ้านึกตามธรรมดาโดยจำเปนของผู้ที่ยัง ครองเรือนอยู่ โดยไม่ได้กำหนัดยินดีก็เปนอัญญสมานา คือ เปน กลาง ๆ ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาป ถ้าคิดถึงวัตถุกามเหล่านั้นเกิดความ

ยินดีพอใจรักใคร่เปนห่วงยึดถือหมกมุ่นพัวพันอยู่ในวัตถุกามเหล่านั้น จึ่งจะเปนกามฉันทนิวรณ์ สมด้วยพระพุทธภาสิตที่ตรัสไว้ว่า[๒๘] **น เต กามา ยานิ จิตฺรานิ โลเก** อารมณ์ที่วิจิตรงดงามเหล่าใดในโลก อารมณ์เหล่านั้นมิได้เปนกาม **สงฺกปฺปราโค ปุริสสฺส กาโม** ความกำหนัดอันเกิดจากความดำริ นี้แหละเปนกามของคน **ติฏฺฐนฺติ จิตฺรานิ ตเถว โลเก** อารมณ์ที่วิจิตรงดงามในโลก ก็ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง **อเถตฺถ ธีรา วินยนฺติ ฉนฺทํ** เมื่อความจริงเปนอย่างนี้ นักปราชญ์ทั้งหลายจึ่งทำลายเสียได้ซึ่งความพอใจในกามนั้น

นี่ก็ทำให้เห็นชัดได้ว่า ถ้าฟังตามคาถาพระพุทธภาสิตนี้ ถ้าคิดนึกถึงวัตถุกามตามธรรมดา ก็ไม่เปนกามฉันทนิวรณ์ ถ้าคิดนึกอะไร ๆ ก็เอาเปนนิวรณ์เสียหมด ก็คงจะหลีกไม่พ้นนรก เพราะนิวรณ์เปนอกุศล.

ก. ถามว่า พยาบาทนิวรณ์นั้น หมายความโกรธเคืองประทุษร้ายในคน ถ้าความกำหนัดในคน ก็เปนกิเลสกามถูกไหม?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว.

ก. ถามว่า ความง่วงเหงาหาวนอน เปนถีนะมิทธนิวรณ์ ถ้าเช่นนั้นเวลาที่เราหาวนอนมิเปนนิวรณ์ทุกคราวไปหรือ?

ข. ตอบว่า หาวนอนตามธรรมดา เปนอาการของร่างกาย ที่จะต้องพักผ่อน ไม่เปนถีนะมิทธนิวรณ์ กามฉันท

หรือพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วก็อ่อนกำลังลงไป หรือดับไปในสมัยนั้น มีอาการมัวซัวแลง่วงเหงา ไม่สามารถจะระลึกถึงกุศลได้ จึ่งเปนถีนะมิทธะนิวรณ์ ถ้าหาวนอนตามธรรมดา เรายังดำรงสติสัมปชัญญะอยู่ได้จนกว่าจะหลับไป จึ่งไม่ใช่นิวรณ์ เพราะถีนะมิทธนิวรณ์เปนอกุศล ถ้าจะเอาหาวนอนตามธรรมดาเปนถีนมิทธแล้ว เราก็คงจะพ้นจากถีนมิทธนิวรณ์ไม่ได้ เพราะต้องมีหาวนอนทุกวันด้วยกันทุกคน.

ก. ถามว่า ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ ที่ว่าเปนอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์นั้น หมายฟุ้งไปในที่ใดบ้าง?

ข. ตอบว่า ฟุ้งไปในกามฉันทบ้าง พยาบาทบ้าง แต่ในบาปธรรม ๑๔ ท่านแยกเปนสองอย่างอุทธัจจะ ความฟุ้งสร้าน กุกกุจจ ความรำคาญใจ แต่ในนิวรณ์ ๕ ท่านรวมไว้เปนอย่างเดียวกัน.

ก. ถามว่า นิวรณ์ ๕ เปนจิตต์หรือเปนเจตสิก?

ข. ตอบว่า เปนเจตสิกธรรมฝ่ายอกุศลประกอบกับจิตต์ที่เปนอกุศล.

ก. ถามว่า ประกอบอย่างไร?

ข. ตอบว่า เช่น กามฉันทนิวรณ์ก็เกิดในจิตต์ ที่เปนพวกโลภะมูล พยาบาทกุกกุจจนิวรณ์ ก็เกิดในจิตต์ ที่เปนโทสะมูล

ถีนมิทธอุทธัจจ วิจิกิจฉา ก็เกิดในจิตต์ที่เปนโมหะมูล พระพุทธเจ้าทรงเปรียบนิวรณ์ทั้ง ๕ มาใน*สามัญญผลสูตร ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค* น่า ๙๓ ว่า[๒๙] กามฉันทนิวรณ์ เหมือนคนเปนหนี้ พยาบาทนิวรณ์ เหมือนคนไข้หนัก ถีนมิทธนิวรณ์ เหมือนคนติดในเรือนจำ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ เหมือนคนเปนทาส วิจิกิจฉานิวรณ์ เหมือนคนเดิรทางกันดารมีภัยน่าหวาดเสียว เพราะฉนั้น คนที่เขาพ้นหนี้ หรือหายเจ็บหนัก หรือออกจากเรือนจำ หรือพ้นจากทาส หรือได้เดิรทางถึงที่ประสงค์พ้นภัย เกษมสำราญ เขาย่อมถึงความยินดีฉันใด ผู้ที่พ้นนิวรณ์ทั้ง ๕ ก็ย่อมถึงความยินดีฉันนั้น แลใน*สังคารวสูตร*ใน *ปัญจกนิบาตอังคุตตรนิกาย หน้า* ๒๕๗ พระพุทธเจ้าทรงเปรียบนิวรณ์ด้วยน้ำ ๕ อย่าง[๓๐] ว่าบุทคลจะส่องดูเงาหน้าก็ไม่เห็นฉันใด นิวรณ์ทั้ง ๕ เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เห็นธรรมความดีความชอบฉันนั้น กามฉันทนิวรณ์ เหมือนน้ำที่ระคนด้วยสีต่าง ๆ เช่น สีครั่ง สีชมภู เปนต้น พยาบาทนิวรณ์ เหมือนน้ำร้อนที่เดือดพล่าน ถีนมิทธนิวรณ์ เหมือนน้ำที่มีจอกแหนบิดเสียหมด อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ เหมือนน้ำที่เปนคลื่นเปนระลอก[๓๑] วิจิกิจฉานิวรณ์เหมือนน้ำที่ขุ่นข้นเปนโคลนตม เพราะฉนั้นน้ำ ๕ อย่างนี้ บุทคลไม่อาจส่องดูเงาหน้าของตนได้ฉันใด นิวรณ์ทั้ง ๕ ที่เกิดขึ้นครอบงำใจของ

บุทคล ไม่ให้เห็นธรรมความดีความชอบได้ก็ฉันนั้น.

ก. ถามว่า ทำไมคนเราเวลาไข้หนักใกล้จะตาย ก็ทำบาปกรรมความชั่วอะไรไม่ได้แล้ว จะกล่าววจีทุจริต ปากก็พูดไม่ได้ จะล่วงทำกายทุจริต มือแลเท้าก็ไหวไม่ได้แล้ว ยังเหลือแต่ความคิดนึกทางใจนิดเดียวเท่านั้น ทำไมใจประกอบด้วยนิวรณ์จึงไปทุคติได้ ดูไม่น่าจะเปนบาปกรรมโตใหญ่อะไรเลย ข้อนี้น่าอัศจรรย์นัก ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ข. ตอบว่า กิเลสเปนเหตุให้ก่อกรรม ๆ เปนเหตุให้ก่อวิบาก ที่เรียกว่าไตรวัฏฏ์นั้น เช่นอนุสัยหรือสังโยชน์ ที่เกิดขึ้นในเวลานั้นชื่อว่ากิเลสวัฏฏ์ ผู้ที่ไม่เคยประพฤติปฏิบัติก็ทำในใจไม่แยบคาย ที่เรียกว่า อโยนิโส ติดต่อออกไป เปนนิวรณ์ ๕ หรืออุปกิเลส ๑๖ จึ่งเปนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป ถ้าดับจิตต์ไปในสมัยนั้น จึ่งได้วิบากวัฏฏ์ที่เปนส่วนทุคติ เพราะกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาปส่งให้ อุปมาเหมือนคนปลูกต้นไม้ ไปนำพืชพันธุ์ของไม้ที่เบื่อเมามาปลูกไว้ ต้นแลใบที่เกิดขึ้นนั้น ก็เปนของเบื่อเมา แม้ผลแลดอกที่ออกมา ก็เปนของเบื่อเมา ตามพืชพันธุ์เดิม ซึ่งนำมาปลูกไว้นิดเดียว แต่ก็กลายเปนต้นโตใหญ่ไปได้เหมือนกัน ข้อนี้ฉันใด จิตต์ที่เศร้าหมองเวลาตาย ก็ไปทุคติได้ฉันนั้น แลเหมือนอย่างพืชพันธุ์แห่งผลไม้ที่ดีมีกลิ่นหอมมีรสหวาน บุทคล

ไปนำพืชพันธุ์มานิดเดียวปลูกไว้ แม้ต้นแลใบก็เปนไม้ที่ดี ทั้งผลแลดอกที่ออกมา ก็ใช้แลรับประทานได้ตามความประสงค์ เพราะอาศัยพืชที่ดีซึ่งนำมานิดเดียวปลูกไว้ ข้อนี้ฉันใด จิตต์ที่เป็นกุศลผ่องใสแล้วตายในเวลานั้น จึ่งไปสู่สุคติได้ สมด้วยพระพุทธภาสิตที่ว่า[๓๒] **จิตฺเต สงฺกิลิฏฺเฐ ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา** เวลาตายจิตต์เสร้าหมองแล้ว ทุคติเปนหวังได้ **จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา** จิตต์ผ่องใสไม่เสร้าหมองเวลาตาย สุคติเปนหวังได้.

ก. ถามว่า อโยนิโสมนสิการ ความทำในใจไม่แยบคาย โยนิโสมนสิการ ความทำในใจแยบคาย ๒ อย่างนั้น คือ ทำอย่างไรจึ่งชื่อว่าไม่แยบคาย ทำอย่างไรจึ่งชื่อว่าแยบคาย?

ข. ตอบว่า ความทำศุภนิมิตรไว้ในใจกามฉันทนิวรณ์ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็งอกงาม ความทำปฏิฆะนิมิตรไว้ในใจ พยาบาทนิวรณ์ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็งอกงามอย่างนี้ชื่อว่าทำในใจไม่แยบคาย ความทำอศุภสัญญาไว้ในใจ กามฉันทนิวรณ์ที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมหายไป ความทำเมตตาไว้ในใจ พยาบาทนิวรณ์ที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมหายไป เช่นนี้เปนตัวอย่าง หรือความทำในใจอย่างไรก็ตาม อกุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็งอกงาม ก็ชื่อว่าทำในใจไม่แยบคาย หรือจะคิดนึกอย่างไร

ก็ตาม กุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็บริบูรณ อย่างนี้ชื่อว่าทำในใจแยบคาย สมด้วยสาวกภาสิตที่พระสารีบุตรแสดงไว้ใน *พระทสุตตรสูตรหมวด ๒* ว่า[๓๓] **โย จ เหตุ โย จ ปจฺจโย สตฺตานํ สงฺกิเลสาย** ความไม่ทำในใจโดยอุบายอันแยบคาย เปนเหตุด้วย เปนปัจจัยด้วย เพื่อความเสร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๑ **โย จ เหตุ โย จ ปจฺจโย สตฺตานํ วิสุทฺธิยา** ความทำในใจโดยอุบายแยบคาย เปนเหตุด้วยเปนปัจจัยด้วย เพื่อจะได้บริสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย.

ก. ถามว่า ที่ว่า อนุสัยกับสังโยชน์เปนกิเลสวัฏฏ์ ส่วนนิวรณ์หรืออุปกิเลส ๑๖ ว่าเปนกรรมวัฏฏ์ เวลาที่เกิดขึ้นนั้นมีอาการต่างกันอย่างไร จึ่งจะทราบได้ว่า ประเภทนี้เปนนิวรณ์หรืออุปกิเลส ๑๖?

ข. ตอบว่า เช่น เวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธัมมารมณ์ด้วยใจ ๖ อย่างนี้แบ่งเปน ๒ ส่วน ส่วนที่ดีนั้นเปนอิฏฐารมณ์ เปนที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี ส่วนอารมณ์ ๖ ที่ไม่ดีเปนอนิฏฐารมณ์ เปนที่ตั้งแห่งความยินร้าย ไม่ชอบโกรธเคือง ผู้ที่ยังไม่รู้ความจริงหรือไม่มีสติ เวลาที่ตาเห็นรูปที่ดี ยังไม่ทันคิดว่ากระไรก็เกิดความยินดีกำหนัดพอใจขึ้น แค่นี้เปนสังโยชน์ ถ้าคิดต่อ

มากออกไป ก็เปนกามฉันทนิวรณ์ หรือเรียกว่า กามวิตกก็ได้ หรือเกิดความโลภ อยากได้ที่ผิดธรรม ก็เปนอภิชฌาวิสมโลโภ ที่อยู่ในอุปกิเลส ๑๖ หรือในมโนกรรม อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชนิดนี้ ประกอบด้วยเจตนา เปนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เวลาตาเห็นรูปที่ไม่ดี ไม่ทันคิดว่ากระไร เกิดความไม่ชอบ หรือเปนโทมนัสปฏิฆะขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา แค่นี้เปนปฏิฆะสังโยชน์ คือกิเลสวัฏฏ์ ถ้าคิดต่อออกไปถึงโกรธเคืองประทุษฐร้าย ก็เปนพยาบาทนิวรณ์ หรืออุปกิเลส หรืออกุศลกรรมบถ ๑๐ ชนิดนี้ก็เปนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เพราะประกอบด้วยเจตนา นี่ชี้ให้ฟังเปนตัวอย่าง แม้กิเลสอื่น ๆ ก็พึงตัดสินอย่างนี้ว่า กิเลสที่ไม่ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้เอง เปนพวกอนุสัยหรือสังโยชน์ เปนกิเลสวัฏฏ์ ถ้าประกอบด้วยเจตนา คือยืดยาวออกไปก็เปนกรรมวัฏฏ์.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นเราจะตัดกิเลสวัฏฏ์ จะตัดอย่างไร?

ข. ตอบว่า ต้องตัดได้ด้วยอริยมรรค เพราะสังโยชน์ก็ไม่มีเจตนา อริยมรรคก็ไม่มีเจตนาเหมือนกัน จึ่งเปนคู่ปรับสำหรับละกัน.

ก. ถามว่า ถ้าการปฏิบัติของผู้ดำเนิรยังอ่อนอยู่ ไม่สามารถจะตัดได้ สังโยชน์ก็ยังเกิดอยู่ แล้วก็เลยเปนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาปต่อออกไป มิต้องได้วิบากวัฏฏ์ที่เปนส่วนทุคติเสียหรือ?

ข. ตอบว่า เพราะอย่างนั้นน่ะซิ ผู้ที่ยังไม่ถึงโสดาบันจึ่งปิดอบายไม่ได้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นใครจะไปสวรรค์ได้บ้างเล่า ในชั้นผู้ปฏิบัติที่ยังไม่ถึงโสดาบัน?

ข. ตอบว่า ไปได้เพราะอาศัยเปลี่ยนกรรม สังโยชน์ยังอยู่ก็จริง ถ้าประพฤติทุจริตกาย วาจา ใจ เวลาตาย ใจเศร้าหมองก็ต้องไปทุคติ ถ้ามาตั้งใจเว้นทุจริต อยู่ในสุจริตทาง กาย วาจา ใจ แลเวลาตายก็ไม่เสร้าหมอง มีสติสัมปชัญญะก็ไปสุคติได้ เพราะเจตนาเปนตัวกรรม กรรมมี ๒ อย่าง **กณฺหํ** เปนกรรมดำ คือ ทุจริต กาย วาจา ใจ **สุกฺกํ** เปนกรรมขาว คือ สุจริต กาย วาจา ใจ ย่อมให้ผลต่างกัน.

ก. ถามว่า ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้ประพฤติสุจริตกาย วาจา ใจ เวลาตายใจเศร้าหมอง มิต้องไปทุคติเสียหรือ หรือผู้ที่ประพฤติทุจริต กาย วาจา ใจ แต่เวลาตาย ใจเปนกุศล มิไปสุคติได้หรือ?

ข. ตอบว่า ก็ไปได้น่ะซี ได้เคยฟัง*หนังสือของสมเด็จพระวันรัต (ทับ)*[๓๔] วัดโสมนัสบ้างหรือเปล่า เวลาลงโบสถ์ท่านเคยแสดงให้พระเณรฟัง ภายหลังได้มาจัดพิมพ์กันขึ้น รวมกับข้ออื่น ๆ ท่านเคยแสดงว่าภิกษุรักษาศีลบริสุทธิ เวลาจะตาย

ห่วงในจีวร ตายไปเกิดเปนเล็น แลภิกษุอีกองค์หนึ่ง เวลาใกล้จะตายนึกขึ้นได้ว่า ทำใบตะไคร้น้ำขาด มองหาเพื่อนภิกษุที่จะแสดงอาบัติ ก็ไม่มีใคร ใจก็กังวล อยู่อย่างนั้นแหละ ครั้นตายไปเกิดเปนพระยานาค แลอุบาสกอีกคนหนึ่ง เจริญกายคตาสติมาถึง ๓๐ ปี ก็ไม่ได้บัลลุคุณวิเศษอย่างใด เกิดความสงสัยในพระธรรม ตายไปเกิดเปนจรเข้ด้วยโทษวิจิกิจฉานิวรณ์ ส่วนโตเทยยะพราหมณ์นั้น ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติ ห่วงทรัพย์ที่ฝังไว้ ตายไปเกิดเปนลูกสุนัขอยู่ในบ้านของตนเองด้วย โทษกามฉันทนิวรณ์เหมือนกัน แลนายพรานผู้หนึ่งเคยฆ่าสัตวมาก เวลาใกล้จะตาย พระสาริบุตรไปสอนให้รับไตรสรณคมน์ จิตต์ก็ตั้งอยู่ในกุศล ยังไม่ทันให้ศีล นายพรานก็ตายไปสู่สุคติ ด้วยจิตต์ที่เปนกุศล ตั้งใจอยู่ในไตรสรณคมน์ นี่ก็เปนตัวอย่างของผู้ที่ตายใจเศร้าหมองหรือบริสุทธิ กรรมของผู้ที่กระทำในเมื่อเวลาใกล้จะตายนั้น ชื่อว่าอาสันนกรรม ต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ ท่านเปรียบว่าเหมือนโคอยู่ใกล้ประตูคอก แม้จะแก่กำลังน้อย ก็ต้องออกได้ก่อน ส่วนโคอื่นถึงจะมีกำลัง ที่อยู่ข้างใน ก็ต้องออกทีหลัง ข้อนี้ฉันใดกรรมที่บุทคลทำเมื่อใกล้จะตาย จึ่งต้องให้ผลก่อนฉันนั้น.

ก. ถามว่า ส่วนอนุสัยแลสังโยชน์เปนกิเลสวัฏฏ์ นิวรณ์หรืออุปกิเลส ๑๖ หรืออกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่าเปนกรรมวัฏฏ์

ฝ่ายบาป ส่วนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญจะได้แก่อะไร?

ข. ตอบว่า กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล เหล่านี้ เปนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญส่งให้วิบากวัฏฏ์ คือ มนุษยสมบัติบ้าง สวรรคสมบัติบ้าง พรหมโลกบ้าง พอเหมาะแก่กุศลกรรมที่ทำไว้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นกรรมทั้งหลาย ที่สัตวทำเปนบุญก็ตาม เปนบาปก็ตาม ย่อมให้ผลเหมือนเงาที่ไม่พรากไปจากตนฉนั้นหรือ?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว สมด้วยพระพุทธภาสิตที่ตรัสไว้ใน *อภิณหปัจจเวกขณ์* ว่า[๓๕]. **กมฺมสฺสโกมฺหิ** เราเปนผู้มีกรรมเปนของ ๆ ตน **กมฺมทายาโท** เปนผู้รับผลของกรรม **กมฺมโยนิ** เปนผู้มีกรรมเปนกำเนิด **กมฺมพนฺธุ** เปนผู้มีกรรมเปนเผ่าพันธุ์ **กมฺมปฏิสรโณ** เปนผู้มีกรรมเปนที่พึ่งอาศัย **ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ** เราจักทำกรรมอันใด **กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา** ดีหรือชั่ว **ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ** เราจักเปนผู้รับผลของกรรมนั้น.

ก. ถามว่า อนุสัยกับสังโยชน์ ใครจะละเอียดกว่ากัน?

ข. ตอบว่า อนุสัยละเอียดกว่าสังโยชน์ เพราะสังโยชน์นั้น เวลาที่จะเกิดขึ้น อาศัยอายตนะภายในภายนอกกระทบกันเข้าแล้วเกิดวิญญาณ ๖ ชื่อว่าผัสสะ เมื่อผู้ที่ไม่มีสติ หรือไม่รู้

ความจริง เช่นหูกับเสียงกระทบกันเข้า เกิดความรู้ขึ้น เสียงที่ดีก็ชอบ เกิดความยินดีพอใจ เสียงที่ไม่ดี ก็ไม่ชอบไม่ถูกใจ ที่โลกเรียกกันว่าพื้นเสีย เช่นนี้แหละชื่อว่าสังโยชน์ จึ่งหยาบกว่าอนุสัย เพราะอนุสัยนั้น ย่อมตามนอนในเวทนาทั้ง ๓ เช่นสุขเวทนาเกิดขึ้น ผู้ที่ไม่เคยรู้ความจริง หรือไม่มีสติ ราคานุสัยจึ่งตามนอน ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ปฏิฆานุสัยย่อมตามนอน อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น อวิชชานุสัยย่อมตามนอน เพราะฉนั้นจึ่งละเอียดกว่าสังโยชน์ แลมีพระพุทธภาสิตตรัสไว้ใน *มาลุงโกฺย-วาทสูตร* ว่า[๓๖] เด็กอ่อนที่นอนหงายอยู่ในผ้าอ้อม เพียงจะรู้จักว่า นี่ตานี่รูป ก็ไม่มีในเด็กนั้น เพราะฉนั้น สังโยชน์จึ่งไม่มีในเด็กที่นอนอยู่ในผ้าอ้อม แต่ว่าอนุสัยย่อมตามนอนในเด็กนั้นได้.

ก. ถามว่า อนุสัยนั้นมีประจำอยู่เสมอหรือ หรือมีมาเปนครั้งเปนคราว?

ข. ตอบว่า มีมาเปนครั้งเปนคราว ถ้ามีประจำอยู่เสมอแล้วก็คงจะละไม่ได้ เช่นราคานุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในสุขเวทนา หรือปฏิฆานุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในทุกขเวทนา หรืออวิชชานุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในอทุกขมสุขเวทนา ตามนอนได้แต่ผู้ที่ไม่รู้ความจริง หรือไม่มีสติ ถ้าเปนผู้ที่รู้ความจริงหรือมีสติอยู่ก็ไม่ตามนอนได้ เรื่องนี้ได้อธิบายไว้ในเวทนาขันธแล้ว.

ก. ถามว่า แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าอนุสัยตามนอนอยู่ในสันดานเสมอทุกเมื่อไป เหมือนอย่างขี้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นโอ่งน้ำ ถ้ายังไม่มีใครมาคน ก็ยังไม่ขุ่นขึ้น ถ้ามีใครมาคน ก็ขุ่นขึ้นได้ เวลาที่ได้รับอารมณ์ที่ดี เกิดความกำหนัดยินดีพอใจขึ้น หรือได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี ก็เกิดปฏิฆะหรือความโกรธขึ้น เข้าใจว่า นี่แหละขุ่นขึ้นมา ความเข้าใจเก่าของข้าพเจ้ามิผิดไปหรือ?

ข. ตอบว่า ก็ผิดน่ะซี เพราะเอานามไปเปรียบกับรูป คือโอ่งก็เปนรูปที่ไม่มีวิญญาณ น้ำก็เปนรูปที่ไม่มีวิญญาณ แลขี้ตะกอนก้นโอ่งก็เปนรูปไม่มีวิญญาณเหมือนกัน จึ่งขังกันอยู่ได้ ส่วนจิตต์เจตสิกของเราเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จะขังเอาอะไรไว้ได้ เพราะกิเลสเช่นอนุสัยหรือสังโยชน์ ก็อาศัยจิตต์เจตสิกเกิดขึ้นชั่วคราวหนึ่ง เมื่อจิตต์เจตสิกในคราวนั้นดับไปแล้ว อนุสัยหรือสังโยชน์จะตกค้างอยู่กับใคร ลองนึกดูเมื่อเรายังไม่เกิดความรัก ความรักนั้นอยู่ที่ไหน ก็มีขึ้นเมื่อเกิดความรักไม่ใช่หรือ หรือเมื่อความรักนั้นดับไปแล้ว ก็ไม่มีความรักไม่ใช่หรือ และความโกรธ เมื่อยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่มีเหมือนกัน มีขึ้นเมื่อเวลาที่โกรธ เมื่อความโกรธดับแล้ว ก็ไม่มีเหมือนกัน เรื่องนี้เปนเรื่องที่ละเอียด เพราะไปติดสัญญาที่จำไว้นานแล้วว่า อนุสัยนอนอยู่เหมือนขี้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นโอ่ง.

ก. ถามว่า ก็อนุสัยกับสังโยชน์ไม่มีแล้ว บางคราวทำไมจึ่งมีขึ้นอีกได้เล่า ข้าพเจ้าฉงนนัก แล้วยังอาสวะอีกอย่างหนึ่งที่ว่าดองสันดานนั้น เปนอย่างไร?

ข. ตอบว่า ถ้าพูดถึงอนุสัยหรืออาสวะแล้ว เราควรเอาความว่า ความเคยตัวเคยใจ ที่เรียกว่ากิเลสกับวาสนา ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าละได้ทั้ง ๒ อย่าง ที่พระอรหัตต์สาวกละได้แต่กิเลสอย่างเดียว วาสนาละไม่ได้ เราควรจะเอาความว่าอาสวะหรืออนุสัยกิเลสเหล่านี้เปนความเคยใจ เช่น ได้รับอารมณ์ที่ดีเคยเกิดความกำหนัดพอใจ ได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี เคยไม่ชอบไม่ถูกใจ เช่นนี้เปนต้น เหล่านี้แหละควรรู้สึกว่าเปนเหล่าอนุสัยหรืออาสวะ เพราะความคุ้นเคยของใจ ส่วนวาสนานั้น คือความคุ้นเคยของกาย วาจา ที่ติดต่อมาจากความเคยแห่งอนุสัย เช่นคนราคะจริตมีมรรยาทเรียบร้อย หรือเปนคนโทสะจริตมีมรรยาทไม่เรียบร้อย ส่วนราคะและโทสะนั้นเปนลักษณะของกิเลส กิริยามารยาทที่เรียบร้อย แลไม่เรียบร้อย นั่นเปนลักษณะของวาสนานี่ก็ควรจะรู้ไว้.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นเราจะละความคุ้นเคยของใจ ในเวลาที่ได้รับอารมณ์ที่ดีหรือที่ไม่ดี จะควรประพฤติปฏิบัติอย่างไรดี?

ข. ตอบว่า วิธีปฏิบัติที่จะละความคุ้นเคยอย่างเก่า คือ อนุสัยแลสังโยชน์ ก็ต้องมาฝึกหัดให้คุ้นเคยในศีล แลสมถะ วิปัสสนาขึ้นใหม่ จะได้ถ่ายถอนความคุ้นเคยเก่า เช่น เหล่า อนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดาน.

ก. ถามว่า ส่วนอนุสัยกับสังโยชน์ ข้าพเจ้าเข้าใจดีแล้ว แต่ส่วนอาสวะนั้นคือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ๓ อย่าง นั้นเปนเครื่องดองสันดาน ถ้าฟังดูตามชื่อ ก็ไม่น่าจะมีเวลาว่าง ดูเหมือนดองอยู่กับจิตต์เสมอไป หรือไม่ได้ดองอยู่เสมอ แต่ ส่วนตัวข้าพเจ้าเข้าใจไว้แต่เดิมสำคัญว่าดองอยู่เสมอ ข้อนี้เปน อย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ข. ตอบว่า ไม่รู้ว่าเอาอะไรมาซอกแซกถาม ได้ตอบไว้ พร้อมกับอนุสัยแลสังโยชน์แล้ว จะให้ตอบอีกก็ต้องอธิบายกัน ใหญ่ คำที่ว่าอาสวะเปนเครื่องดองนั้น ก็ต้องหมายความถึงรูป อีกนั่นแหละ เช่นกับเขาดองผักก็ต้องมีภาชนะ เช่น ผักอย่าง หนึ่ง หรือชามอย่างหนึ่ง แลน้ำอย่างหนึ่ง รวมกัน ๓ อย่าง สำหรับแช่กัน หรือของที่เขาทำเปนแช่อิ่ม ก็ต้องมีขวดโหลหรือ น้ำเชื่อมสำหรับแช่ของ เพราะสิ่งเหล่านั้นเปนรูปจึงแช่แลดอง กันอยู่ได้ ส่วนอาสวะนั้นอาศัยนามธรรมเกิดขึ้น นามธรรมก็เปน สิ่งที่ไม่มีตัว อาสวะก็เปนสิ่งที่ไม่มีตัว จะแช่แลดองกันอยู่อย่างไร

ได้ นั่นเปนคำอุปมาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบัญญัติขึ้นไว้ว่า อาสวะเครื่องดองสันดาน คือกิเลสมีประเภท ๓ อย่าง เราก็เลยเข้าใจผิดถือมั่นเปนอภินิเวส เห็นเปนแช่แลดองเปนจริง ๆ จัง ๆ ไปได้ ความจริงก็ไม่มีอะไร นามแลรูปเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป อะไรจะมาแช่แลดองกันอยู่ได้ เพราะฉะนั้น ขอให้เปลี่ยนความเห็นเสียใหม่ ที่ว่าเปนนั่นเปนนี่ เปนจริงเปนจังเสียให้ได้ให้หมดทุกสิ่งที่ได้เข้าใจไว้แต่เก่า ๆ แล้ว ก็ตั้งใจศึกษาเสียใหม่ให้ตรงกับความจริง ซึ่งเปนสัมมาปฏิบัติ.

ก. ถามว่า จะทำความเห็นอย่างไรจึงจะตรงกับความจริง?

ข. ตอบว่า ทำความเห็นว่าไม่มีอะไร มีแต่สมมติแลบัญญัติ ถ้าถอนสมมติแลบัญญัติออกเสียแล้ว ก็ไม่มีอะไร หาคำพูดไม่ได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ ขันธ ๕ อายนะ ๖ ธาตุ ๖ นามรูปเหล่านี้ก็เพื่อจะให้รู้เรื่องกันเท่านั้น ส่วนขันธแลอายตนะ ธาตุ นาม รูป ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ว่าเปนทุกข์ ส่วนอนุสัยหรือสังโยชน์ อาสวะ โยคะ โอฆะ นิวรณ์ อุปกิเลสเหล่านี้เปนสมุทัย อาศัยขันธหรืออายตนะหรือนามรูปเกิดขึ้นนั้นเปนสมุทัย อาศัยขันธหรืออายตนะหรือนามรูปเกิดขึ้นนั้นเปนสมุทัย เปนส่วนที่ควรละ มรรคมีองค์ ๘ ย่นเข้าก็คือศีล สมาธิ ปัญญา เปนส่วนที่ควรเจริญ ความสิ้นไปแห่งกิเลสคือ

อนุสัยหรือสังโยชน์ ชื่อว่านิโรธ เปนส่วนควรทำให้แจ้ง เหล่านี้แหละเปนความจริง ความรู้ความเห็นใน ๔ อริยสัจจนี้แหละ คือเห็นความจริงละ.

ก. บอกว่า สาธุ ข้าพเจ้าใจแจ่มแจ้งทีเดียว แต่เมื่ออาสวะไม่ได้ดองอยู่เสมอ แล้วทำไมท่านจึงกล่าวว่า เวลาที่พระอรหันต์สำเร็จขึ้นใหม่ ๆ โดยมากตามที่ได้ฟังมาในแบบ ท่านรู้ว่าจิตต์ของท่านพ้นแล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ข้าพเจ้าจึ่งเข้าใว่า ผู้ที่ยังไม่พ้น ก็ต้องมีอาสวะประจำอยู่กับจิตต์เปนนิตย์ไป ไม่มีเวลาว่าง กว่าจะพ้นได้ก็ต้องเปนพระอรหันต์?

ข. ตอบว่า ถ้าขืนทำความเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ไม่มีเวลาพ้นจริงด้วย เมื่ออาสวะอยู่ประจำเปนพื้นเพของจิตต์แล้ว ก็ใครจะละได้เล่า พระอรหันต์ก็คงไม่มีในโลกได้เหมือนกัน นี่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น จิตต์นั้นส่วนหนึ่งเปนประเภททุกขสัจจ อาสวะส่วนหนึ่งเปนประเภทสมุทัย อาศัยจิตต์เกิดขึ้นชั่วคราว เมื่อจิตต์คราวนั้นดับไปแล้ว อาสวะที่ประกอบกับจิตต์ในคราวนั้นก็ดับไปแล้ว อาสวะที่ประกอบกับจิตต์ในคราวนั้นก็ดับไปด้วย ส่วนอาสวะที่เกิดขึ้นได้บ่อย ๆ นั้น เพราะอาศัยการเพ่งโทษ ถ้าเราจักตั้งใจไม่เพ่งโทษใคร ๆ อาสวะก็จะเกิดได้ด้วยยากเหมือนกัน สมด้วยพระพุทธภาสิตที่ตรัสไว้ว่า[๓๗] **ปรวชฺชานุปสฺสิสฺส** เมื่อ

บุทคลตามมองดู ซึ่งโทษของผู้อื่น **นิจฺจํ อุชฺฌานสญฺญิโน** เปนบุทคลมีความหมายจะยกโทษเปนนิตย์ **อาสวา ตสฺส วฑฺฒนฺติ** อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญขึ้นแก่บุทคลนั้น **อารา โส อาสวกฺขยา** บุทคลนั้นเปนผู้ห่างไกลจากธรรมที่สิ้นอาสวะ ถ้าฟังตามคาถาพระพุทธภาสิตนี้ ก็จะทำให้เราเห็นชัดได้ว่า อาสวะนั้นมีมาในเวลาที่เพ่งโทษ เมื่อเรายังไม่เพ่งโทษอาสวะก็ยังไม่มีมา หรือเมื่อจิตต์ ที่ประกอบด้วยอาสวะคราวนั้นดับไปแล้ว อาสวะก็ดับไปด้วย ก็เปนอันไม่มีเหมือนกัน การที่เห็นว่าอาสวะมีอยู่เสมอจึ่งเปนความเห็นผิด.

ก. ถามว่า อาสวะ ๓ นั้น กามาสวะเปนกิเลสประเภทรัก อวิชชาสวะเปนกิเลสประเภทที่ไม่รู้ แต่ภวาสวะนั้นไม่ได้ความว่าเปนกิเลสประเภทไหน เคยได้ฟังตามแบบท่านว่าเปนภพ ๓ อย่างไรข้าพเจ้าไม่เข้าใจ?

ข. ตอบว่า ความไม่รู้ความจริงเปนอวิชชาสวะ จึ่งได้เข้าไปชอบไว้ในอารมณ์ที่ดีมีกามเปนต้นเปนกามาสวะ เมื่อไปชอบไว้ในที่ใด ก็เข้าไปยึดถือตั้งอยู่ในที่นั้น จึ่งเปนภวาสวะนี่แหละเข้าใจว่าเปนภวาสวะ.

ก. ถามว่า ภวะท่านหมายว่าภพ คือ กามภพ รูปภพอรูปภพไม่ใช่หรือ ทำไมภพจึ่งจะมาอยู่ในใจของเราได้เล่า?

ข. ตอบว่า ภพที่ในใจนี่ละซีสำคัญนัก จึ่งได้ต่อให้ไปเกิดในภพข้างนอก ก็ลองสังเกตดูตามแบบที่เราได้เคยฟังมาว่า พระอรหันต์ทั้งหลายไม่มีกิเลสประเภทรัก แลไม่มีอวิชชาภวะตัณหา เข้าไปเปนอยู่ในที่ใด แลไม่มีอุปาทานความชอบความยินดียึดถือในสิ่งทั้งปวง ภพข้างนอก คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ตลอดกระทั่งภพ คือ สุทธาวาสของท่านนั้นจึ่งไม่มี.

ก. ถามว่า อาสวะ ๓ ไม่เห็นมีกิเลสประเภทโกรธ แต่ทำไมการเพ่งโทษนั้นเปนกิเลสประเภทที่เกลียดชัง ขาดเมตตากรุณา เพราะอะไรจึ่งได้มาทำให้อาสวะเกิดขึ้น?

ข. ตอบว่า เพราะความเข้าไปชอบไปเปนอยู่ในสิ่งใดที่ถูกใจของตน ครั้นเข้ามาทำที่ไม่ชอบไม่ถูกใจ จึ่งได้เข้าไปเพ่งโทษเพราะสาเหตุที่เข้าไปชอบไปถูกใจเปนอยู่ในสิ่งใดไว้ ซึ่งเปนสายชะนวนเดียวกัน อาสวะทั้งหลายจึ่งได้เจริญแก่บุทคลนั้น.

ก. ถามว่า ความรู้นั้นมีหลายอย่าง เช่นกับวิญญาณ ๖ คือ ความรู้ทางหู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ หรือความรู้ไปในเรื่องโลภ โกรธ หลง ฤษยา พยาบาท หรือรู้ไปในเรื่องของความอยากความต้องการ หรือคนที่หยิบเล็กหยิบน้อยนิดหน่อยก็โกรธเขาก็ว่าเขารู้ทั้งนั้น ส่วนความรู้ในรูปฌานหรืออรูปฌาน ก็เปนความรู้ชนิดหนึ่ง ส่วนปัญญาที่รู้เห็นไตรลักษณ์แลอริยสัจจ์ก็

เปนความรู้เหมือนกัน ส่วนวิชชา ๓ หรือวิชชา ๘ ก็เปนความรู้วิเศษอย่างยิ่ง เมื่อเปนเช่นนั้นจะควรแบ่งความรู้เหล่านี้เปนประเภทไหนบ้าง ขอท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้ไม่ปนกัน?

ข. ตอบว่า ควรแบ่งความรู้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเปนประเภททุกขสัจจ เปนส่วนที่ควรกำหนดรู้ว่าเปนทุกข์ ส่วนความโลภ ความโกรธ ความหลง ฤษยา พยาบาท ความอยากความต้องการ เปนสมุทัย เปนส่วนควรละ ความรู้ในรูปฌานแล อรูปฌาน แลความรู้ในไตรลักษณ์ หรืออริยสัจจเปนมรรค เปนส่วนที่ควรเจริญ วิชชา ๓ หรือวิชชา ๘ นั้นเปนนิโรธเปนส่วนควรทำให้แจ้ง.

ก. ถามว่า อะไร ๆ ก็เอาเปนอริยสัจจ ๔ เกือบจะไม่มีเรื่องอื่นพูดกัน?

ข. ตอบว่า เพราะไม่รู้อริยสัจจทั้ง ๔ แลไม่ทำน่าที่กำหนดทุกข์ ละสมุทัยแลทำนิโรธให้แจ้งแลเจริญมรรค จึ่งได้ร้อนใจกันไปทั้งโลก ท่านผู้ทำกิจถูกตามน่าที่ของอริยสัจจทั้ง ๔ ท่านจึ่งไม่มีความร้อนใจ ที่พวกเราต้องกราบไหว้ทุกวัน ข้าพเจ้าจึ่งชอบพูดถึง ๔ อริยสัจจ.

ก. ถามว่า ตามที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า สอุปาทิเสสนิพพานนั้นได้แก่พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุปาทิเสสนิพพานนั้น

ได้แก่พระอรหันต์ที่นิพพานแล้ว ถ้าเช่นนั้นท่านคงหมายความถึงเศษนามรูป เนื้อและกระดูกที่เหลืออยู่นี่เอง?

ข. ตอบว่า ไม่ใช่ ถ้าเศษเนื้อเศษกระดูกที่หมดแล้วว่าเปนอนุปาทิเสสนิพพาน เช่นนั้น ใคร ๆ ตายก็คงเปนอนุปาทิเสสนิพพานได้เหมือนกัน เพราะเนื้อแลกระดูกชีวิตจิตต์ใจ ก็ต้องหมดไปเหมือนกัน.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นนิพพานทั้ง ๒ อย่างนี้จะเอาอย่างไหนเล่า?

ข. ตอบว่า เรื่องนี้มีพระพุทธภาสิตตรัส*อุปาทิเสสสูตร* แก่พระสารีบุตร ใน *อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต หน้า* ๓๑ ความสังเขปว่า[๓๘] วันหนึ่งเปนเวลาเช้า พระสารีบุตรไปเที่ยวบิณฑบาต มีพวกปริพพาชกพูดกันว่า ผู้ที่ได้บัลลุสอุปาทิเสส ตายแล้วไม่พ้นนรก กำเนิดดิรัจฉานเปรตวิสัย อบายทุคติวินิบาต ครั้นพระสารีบุตรกลับจากบิณฑบาตแล้ว จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลตามเนื้อความที่พวกปริพพาชกเขาพูดกันอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สอุปาทิเสสบุทคล ๙ จำพวก คือ พระอนาคามี ๕ จำพวก พระสกทาคามีจำพวก ๑ พระโสดาบัน ๓ จำพวก ตายแล้วพ้นจากนรก กำเนิดดิรัจฉาน เปรตวิสัย อบายทุคติวินิบาต ธรรมปริยายนี้ยังไม่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเลย เพราะได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะประมาท แล

ธรรมปริยายนี้เราแสดงด้วยความประสงค์จะตอบปัญหาที่ถามฯ ใน*สอุปาทิเสสสูตร*นี้ ไม่ได้ตรัสถึงอนุปาทิเสส แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า อนุปาทิเสสคงเปนส่วนของพระอรหันต์.

ก. ถามว่า ถ้าเช่นนั้นท่านก็หมายความถึงสังโยชน์ คือกิเลสที่ยังมีเศษเหลืออยู่ว่า เปนสอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนสังโยชน์ที่หมดแล้วไม่มีส่วนเหลืออยู่ คือพระอรหัตต์[๓๙] ว่าเปนอนุปาทิเสสนิพพาน?

ข. ตอบว่า ถูกแล้ว.

ก. ถามว่า ถ้าเราพูดอย่างนี้ คงไม่มีใครเห็นด้วย คงว่าเราเข้าใจผิดไม่ตรงกับเขา เพราะเปนแบบสั่งสอนกันอยู่โดยมากว่าสอุปาทิเสสนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุปาทิเสสนิพพานของพระอรหันต์ที่นิพพานแล้ว?

ข. ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นว่า จะเปนอรรถกถาที่ขบพระพุทธภาสิตไม่แตกแล้วก็เลยถือตามกันมา จึ่งมีทางคัดค้านได้ไม่คมคายชัดเจน เหมือนที่ทรงแสดงแก่พระสารีบุตร ซึ่งจะไม่มีทางจะคัดค้านได้หมายกิเลสนิพพานโดยตรง.

ก. ถามว่า *สอุปาทิเสสสูตร*นี้ ทำไมจึงได้ตรัสหลายอย่างนัก มีทั้งนรก กำเนิดดิรัจฉาน เปรตวิสัย อบายทุคติวินิบาต ส่วนในพระสูตรอื่น ๆ ถ้าตรัสถึงอบาย ก็ไม่ต้องกล่าวถึงนรก

กำเนิดดิรัจฉาน เปรตวิสัย อบายทุคติวินิบาต?

ข. ตอบว่า เห็นจะเปนด้วยพระสารีบุตรมากราบทูลถามหลายอย่าง ตามถ้อยคำของพวกปริพพาชกที่ได้ยินมา จึ่งตรัสตอบไปหลายอย่าง เพื่อให้ตรงกับคำถาม.

ก. ถามว่า ข้างท้ายพระสูตรนี้ ทำไมจึ่งมีพระพุทธภาสิตตรัสว่า ธรรมปริยายนี้ยังไม่แจ่มแจ้ง แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเลย เพราะได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะประมาท แลธรรมปริยายนี้เราแสดง ด้วยความประสงค์จะตอบปัญหาที่ถาม?

ข. ตอบว่า ตามความเข้าใจของข้าพเจ้า เห็นจะเปนด้วยพระพุทธประสงค์ คงมุ่งถึงพระเสขบุทคล ถ้าได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะได้ความอุ่นใจ ที่ไม่ต้องไปทุคติ แลความเพียรเพื่อพระอรหัตต์จะหย่อนไป ท่านจึ่งได้ตรัสอย่างนี้.

ก. ถามว่า เห็นจะเปนเช่นนี้เอง ท่านจึ่งตรัสว่าถ้าได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะประมาท?

ข. ตอบว่า ตามแบบที่ได้ฟังมาโดยมาก พระพุทธประสงค์ ทรงเร่งพระสาวก ผู้ยังไม่พ้นอาสวะ ให้รีบทำความเพียรให้ถึงที่สุด คือพระอรหัตต์

ปฏิปัตติวิภังค์

ว่าด้วย

ความปฏิบัตติทางพระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๔๓๖

ปฏิปัตติวิภังค์

ภ. กับ ม. วันพระไปวัดรักษาอุโบสถ เวลาเพนแล้วชวนกันไปสนทนาธรรมที่ศาลาข้างโบสถ์

ภ. พูดว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราเป็นอัศจรรย์ พระองค์ปรินิพพานนานแล้วถึงสองพันสี่ร้อยปีเศษ ยังมีคนเลื่อมใสเคารพนับถือบูชาสักการะอยู่มาก เพราะคำสอนของพระองค์ เป็นธรรมที่ดีเยี่ยมกว่าคำสอนของใคร ๆ หมด ธรรมเหล่าใดที่เป็นอกุศล ทรงสั่งสอนให้ละ ถ้าละได้แล้ว พ้นจากทุกข์และร้อนใจได้จริง ๆ ธรรมเหล่าใดที่เป็นกุศล ทรงสั่งสอนให้เจริญ ถ้าเจริญขึ้นแล้ว ย่อมได้รับผลสงบระงับร่มเย็นเป็นสุขได้จริง ๆ

ม. พูดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายปรินิพพานนานแล้ว เราไม่ได้เห็นพระองค์ คงได้ฟังแต่คำสอนและประพฤติปฏิบัติตาม ได้รับความโปร่งใจ ไม่มีความร้อนเพราะเหล่าอกุศลมาครอบงำใจ คงมีแต่ใจที่เป็นกุศลรื่นเริงอยู่ในสัมมาปฏิบัติ จึง

รู้สึกเห็นพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีอะไรจะสนองพระคุณ จึ่งตั้งใจปฏิบัติตามจนเต็มความสามารถ เพื่อเป็นปฏิปัตติบูชาตามพระพุทธประสงค์ ที่พระองค์ทรงนิยม

ภ. พูดว่า ข้าพเจ้าศึกษาน้อย และข้อปฏิบัติก็ยังอ่อน ส่วนท่านศึกษามาก เข้าวัดมานานกว่าข้าพเจ้า เพราะฉะนั้น จึ่งขอโอกาส เพื่อจะถามธรรมที่ข้าพเจ้าสงสัยอยู่หลายอย่าง บางคราวถึงกับงง ไม่สามารถจะตัดสินด้วยตนเองได้

ม. พูดว่า ข้าพเจ้าเต็มใจในการที่จะตอบ ยอมให้ท่านถ่ายความรู้ที่มีอยู่ในตัว บางข้อที่ข้าพเจ้าไม่รู้ไม่สามารถจะตอบท่าน ก็เป็นการจนใจ

ภ. ถามว่า คนชอบสุขไม่ชอบทุกข์ด้วยกันทุกคน แต่บางคนทำเหตุของสุข บางคนทำเหตุของทุกข์ ย่อมได้รับผลต่างกัน ก็การเกิดเป็นคนมีตนเป็นที่รัก เหตุไรจึ่งทำกรรมที่เป็นอกุศลบ้างกุศลบ้าง ๆ กันดั่งนี้ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า เพราะความเห็นผิดดำริผิด กรรมอย่างเดียวกัน เช่น ฆ่าสัตว์ขายเลี้ยงชีวิตเห็นเป็นความเจริญ หรือการลักทรัพย์ก็เห็นว่าเป็นความรวย คือ ได้มาเปล่า ๆ แม้ความชั่วอื่น ๆ ก็เห็นเป็นความดี จึ่งตั้งใจทำกรรมที่เป็นอกุศล ส่วน

ผู้ที่เห็นชอบดำริชอบประกอบด้วยศรัทธา จึ่งไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล มีฆ่าสัตว์เป็นต้น และละเหล่าอกุศลส่วนอื่น ๆ ตั้งใจทำกรรมที่เป็นกุศล

ภ. ถามว่า ข้าพเจ้าสังเกตดูท่านผู้ย้ายบ้านเข้ามาอยู่ในวัด ข้อปฏิบัติทำไมจึ่งต่างกัน บางท่านมีศีลอันงาม มีธรรมอันงาม เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม น่านำมาซึ่งความเลื่อมใส บางท่านไม่มีศีลอันงาม ไม่มีธรรมอันงาม และทำกรรมไม่ควรไม่สมกับผู้อยู่วัด ไม่น่านำมาซึ่งความเลื่อมใส

ม. ตอบว่า ผู้ปฏิบัติดีย้ายบ้านแล้วท่านก็ย้ายใจด้วย คือออกจากกามด้วยกายแล้วก็ออกด้วยใจ ที่ในองค์มรรค ๘ เรียกว่า **เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป**

ภ. ถามว่า ก็ท่านผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ มีลักษณะอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า ท่านผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ คืออัธยาศัยใจคอเคยเป็นผู้หมกมุ่นติดอยู่ในกาม หรือเคยมีความยินดีติดอยู่ในอารมณ์อะไร ๆ ในโลก และเป็นผู้เกียจคร้าน ไม่ปรารภความเพียรเพื่อจะละอกุศล และไม่เจริญกุศล เป็นผู้ประมาทมาก ไม่เห็นภัยในอบาย ไม่เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ ไม่เห็นโทษของกาม ไม่เห็นอานิสงส์ของเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น คงอยู่วัดแต่กาย

ส่วนใจนั้นอยู่นอกวัด มีความเห็นผิดดำริผิดเป็นโคจร คืออัธยาศัยใจคอเมื่อครั้งอยู่บ้านเป็นอยู่เช่นใด ครั้นมาอยู่วัดก็เป็นเช่นนั้น นี่แหละผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ

ภ. พูดว่า ข้าพเจ้าฟังท่านอธิบายถึงผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ เช่นนั้นก็คงอยู่วัดไม่ได้นาน ต้องกลับเข้าบ้านตามเดิมนี่อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งไม่ออกจากวัดก็ต้องเอาวัดทำบ้าน คือติดลาภสักการ คิดดูแล้วน่าสลดใจในการที่เห็นผิดดำริผิด เพราะอย่างนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนให้ละมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ และให้เจริญสัมมาทิฏฐิสัมมาสังกัปปะ นี่มาเปลี่ยนปฏิปทาเสีย ประพฤติตรงกันข้ามกับคำสอนของพระผู้มีพระภาค ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนอกุศล ทรงสั่งสอนให้ละ กลับเจริญให้มากขึ้น ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนกุศล ทรงสอนให้เจริญ กลับละเสีย

ม. รับว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่มีความเจริญงอกงามในธรรมวินัย เป็นการเสียผลของตนเอง เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคประกอบด้วยพระมหากรุณา จึงตรัสสอนสาวกใน *ทสธมฺมสูตร* มีเนื้อความว่า ธรรม ๑๐ เหล่านี้บรรพชิตควรพิจารณาทุกวัน ๆ คือ[๑]

๑ บัดนี้เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว อาการกิริยาใด ๆ ของสมณะ เราต้องทำอาการกิริยานั้น ๆ

๒ ความเลี้ยงชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย

๓ อาการกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่แต่เพียงเท่านี้

๔ ตัวของเราเองติเตียนเราเองโดยศีลได้หรือไม่

๕ ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนเราโดยศีลได้หรือไม่

๖ เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งนั้น

๗ เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตัว เราทำดีจะได้ดี เราทำชั่วจะได้ชั่ว

๘ วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่

๙ เรายินดีในที่สงัดหรือไม่

๑๐ คุณวิเศษของเรามีอยู่หรือไม่ ที่จะให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน ในเวลาเพื่อนบรรพชิตมาถามเมื่อภายหลัง

ภ. ถามว่า ผู้ปฏิบัติบางคนได้เห็นรูปฟังเสียงที่ไม่ดี ก็คิดหนีอารมณ์นั้น สำคัญว่านิพพิทาความเบื่อหน่าย บางคนก็หมายว่าเนกขัมมะ เพราะเห็นว่าใจคิดไปจากหมู่นั้นเป็นธรรม เที่ยวหาเสนาสนะที่สงัดเช่นวัดเงียบ ๆ หรือป่าถ้ำเขา เป็นต้น

แล้วปรารภความเพียร แต่ทำไมครั้นไปแล้ว กิเลสทั้งหลายเคยเกิดในใจอย่างใด ก็คงเกิดได้อย่างนั้น นิพพิทาทำไมจึ่งไม่ต่อกับวิราคะและวิมุติ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า นั่นไม่ใช่นิพพิทา เป็นความยินร้ายในอารมณ์ที่ไม่ดีนั้นเป็นอภิชฌาโทมนัสส์ ถ้าไม่ชอบใจแก่ขึ้นไปอีกหน่อยก็เป็นปฏิฆะ ถ้าเลยไปถึงโกรธก็เป็นโกธะ ความอึดอัดระอาในอารมณ์ที่ไม่ดีนั้นเป็นอฏฏิยนา คือความอิดหนาระอาใจ ก็เป็นเรื่องของกิเลสทั้งนั้น แต่ตัวสำคัญว่าเป็นธรรม จึ่งไม่เป็นไปเพื่อวิราคะและวิมุติ

ภ. พูดว่า แม้น่าตกใจในการที่ไม่รู้จักลักษณะของกิเลสว่าเป็นเหตุของทุกข์ จึ่งไม่ได้ตั้งใจละ กลับเห็นเป็นมรรคซึ่งเป็นเหตุของนิโรธ เพราะเห็นผิดอย่างนี้ จึ่งไม่มีเวลาพ้น

ม. พูดว่า กิเลสกับมรรคนั้นผิดกันมาก เพราะลักษณะของกิเลสประเภทโกรธ อาศัยสาเหตุที่ไม่ชอบใจในรูปเสียงเป็นต้นหรือในคนที่ไม่ถูกกัน จึ่งคิดหนีไปให้พ้น ก็คิดวนไปมาอยู่ในใจไม่โปร่ง และรู้สึกหนักใจในเวลาที่ยังไปไม่พ้น ผู้ปฏิบัติควรสังเกตดูใจว่า กิเลสประเภทโกรธที่ปรากฏขึ้นในใจ แม้นิดหน่อย เพียงแต่ความยินร้ายไม่ชอบ ก็ผิดกับจิตต์ธรรมดาที่เป็นขันธ์แท้ ส่วนมรรคที่เป็นเนกฺขมฺมสงฺกปฺโป หรือนิพพิทาละเอียดประณีตยิ่งนัก

ภ. ถามว่า ก็เนกฺขมฺมสงฺกปฺโปกับนิพพิทานั้น มีลักษณะอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้เจริญถูก

ม. ตอบว่า อารมณ์ที่ดี ๆ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ประณีต หรือลาภยศทรัพย์สมบัติ เงินทอง ที่บ้านนาสวนที่เป็นส่วนดี ๆ และสามีภรรยา บุตรหลาน ที่สัตว์ยินดีปรารถนารักใคร่ห่วงใยอาลัยพัวพันติดอยู่ ผู้ปฏิบัติเห็นโทษของกามทั้งหลายเหล่านี้ จึงดำริออก และละความยินดีห่วงใยอาลัยพัวพันในกามเหล่านั้นเสียได้ ชื่อว่าเนกฺขมฺมสงฺกปฺโป ดำริออกจากกาม

ภ. ถามว่า เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป ดำริออกจากกาม ข้าพเจ้าได้ความชัดเจน แต่ส่วนนิพพิทานั้นเบื่ออะไร ขอท่านจงอธิบายในส่วนนิพพิทาให้ข้าพเจ้าฟัง

ม. ตอบว่า นิพพิทามี ๒ ชั้น คือความเบื่อหน่ายในกามทั้งหลาย คลายความกำหนัดยินดีหลุดพ้นจากความเสียดายอาลัยพัวพันในกามเหล่านั้นสิ้นเชิง นี่เป็นชั้นละสังโยชน์เบื้องต่ำ และความเบื่อหน่ายในปัญจขันธ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนัดในขันธทั้ง ๕ คือ วิราคะอริยมรรค พ้นจากอาสวะคือวิมุตติอริยผล นี่เป็นชั้นละสังโยชน์เบื้องบน

ภ. พูดว่า น่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคที่ทรงแสดงธรรม มีปริยายหลายอย่างล้วนเป็นนิยยานิกธรรม ข้าพเจ้าได้ฟังคำอธิบาย ในส่วนเนกฺขมฺมสงฺกปฺโปกับนิพพิทา เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ยังรู้สึกโปร่งใจ พระอริยสาวกในธรรมวินัยผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรม ท่านจะเย็นเป็นสุขสักเพียงไร

ม. พูดว่า พระอริยสาวกบริสุทธิ์และเย็นเป็นอัศจรรย์ เพราะฉะนั้น เราระลึกถึงท่านจึ่งเกิดความเลื่อมใส และเย็นเป็นสุขสงบระงับที่ตามแบบเรียกว่า สังฆานุสฺสติ

ภ. ถามว่า เมตตากรุณากับรักนั้น เหมือนกันหรือต่างกัน

ม. ตอบว่า ต่างกันมาก อย่างละอริยสัจจ์ทีเดียว ความรักนั้นเป็นสมุทัย เมตตากรุณาเป็นมรรค

ภ. ถามว่า เช่น รักบุตรหลานญาติมิตร คิดให้เป็นสุขและให้พ้นทุกข์คือสงสาร จะว่าเป็นสมุทัยอย่างไร รู้สึกรสชาติของใจประกอบด้วยความเอ็นดูปราณี

ม. ตอบว่า ความรักและสงสารบุตรหลานญาติมิตร์ประกอบด้วยฉันทราคะ อาลัยห่วงใยกังวลพัวพันยึดถือ หนักใจไม่โปร่ง เมื่อคนรักเหล่านั้นวิบัติไป เช่นตายเป็นต้น ก็เกิดทุกขโทมนัสสเสร้าโศกเสียใจอาลัยคิดถึง ถ้ารักมาก ก็โศกมาก สมด้วยพระพุทธภาษิต*คาถาธรรมบทปิยวรรค* ที่ ๑๖ ว่า[๒]

เปมโต ชายเต โสโก	ความโศกย่อมเกิดแต่ความรัก
เปมโต ชายเต ภยํ	ภัยย่อมเกิดแต่ความรัก
เปมโต วิปฺปมุตฺตสฺส	ความโศกไม่มีแก่ผู้พ้นแล้วจาก
นตฺถิ โสโก กุโต ภยํ	ความรัก ภัยจะมีมาแต่ที่ไหน

เพราะฉะนั้น จึ่งผิดกับเมตตากรุณา ส่วนรักนั้นมีความชอบและสงสารบุตรหลานญาติมิตร ไม่ทั่วไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นแต่พรหมวิหาร ส่วนเมตตากรุณาที่เป็นอัปปมัญญานั้น ทั่วไปในสัตว์ไม่มีประมาณ และไม่ประกอบด้วยความห่วงใยอาลัยพัวพันยึดถือ มีความโปร่งและเบาใจไม่หนัก มีจิตต์เย็นเป็นสุข และเป็นข้าศึกแก่พยาบาทโดยตรง และได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการด้วย ตามแบบที่ท่านแสดงไว้ใน*เมตตานิสํสสูตร* ว่า[๓]

๑	**สุขํ สุปติ**	หลับก็เป็นสุข
๒	**สุขํ ปฏิพุชฺฌติ**	ตื่นก็เป็นสุข
๓	**น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ**	ย่อมไม่ฝันเห็นลามก
๔	**มนุสฺสานํ ปิโย โหติ**	ย่อมเป็นที่ชอบใจของมนุษย์ทั้งหลาย
๕	**อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ**	ย่อมเป็นที่ชอบใจของอมนุษย์ทั้งหลาย
๖	**เทวตา รกฺขนฺติ**	เทวดาทั้งหลายย่อมรักษา

๗	**นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ**	ไฟหรือยาพิษหรือศัสตรา
	วา สตฺถํ วา กมติ	ย่อมไม่ต้องผู้เจริญเมตตานั้น
๘	**ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ**	จิตต์ของผู้เจริญเมตตา ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิเร็ว
๙	**มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ**	สีหน้าของผู้เจริญเมตตา ย่อมผ่องใส
๑๐	**อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ**	ย่อมมีสติไม่หลงตาย
๑๑	**อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต**	เมื่อยังไม่สำเร็จพระอรหัตต์อันยิ่ง
	พฺรหฺมโลกุปโค โหติ	ย่อมไปเกิดในพรหมโลก

ภ. ถามว่า พระพุทธภาษิตบางแห่ง ทำไมจึงทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ บางแห่งก็ทรงแสดงราคะ โทสะ โมหะ

ม. ตอบว่า ที่ทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ สังเกตดูตามแบบโดยมาก พระองค์ทรงสอนชาวบ้าน เช่น ทุจจริต ๓ โลภะ โทสะ โมหะ ต้องมีอยู่ในที่นั้นด้วย และทรงแสดงสุจริต ๓ ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ก็มีอยู่ในที่นั้นด้วย เพราะชาวบ้านนั้นเกี่ยวกับเงินทอง คือ เนื่องด้วยการทำมาหากิน ซึ่งเป็นเหตุให้โลภอยากได้โดยไม่เป็นธรรม เอารัดเอาเปรียบกัน เมื่อไม่ได้อย่างใจก็โกรธ ส่วนผู้ที่เสียเปรียบก็ต้องโกรธเพราะทรัพย์ที่เสียไป เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตรัสสอนให้ละ โลภะ โทสะ โมหะ

ส่วนราคะ โทสะ โมหะ นั้นโดยมาก พระองค์สอนภิกษุ เพราะราคะมีหลายชั้น เช่น อย่างหยาบคือกามวิตก อย่างกลางเป็นกามราคะ สังโยชน์เบื้องต่ำ อย่างละเอียดเป็นรูปราคะ อรูปราคะ สังโยชน์เบื้องบน และเป็นชื่อของกิเลสละเอียด ที่เรียกว่า ฉันทราคะในปัญจขันธ เพราะฉะนั้น ท่านผู้เพียรเพื่อพ้นอาสวะก็ต้องละราคะทั้งอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ให้หมดไปจากสันดาน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนภิกษุให้ละราคะ โทสะ โมหะ

ภ. ถามว่า อวิชชากับโมหะ ๒ อย่างนั้นเหมือนกันหรือต่างกัน

ม. ตอบว่า ต่างกัน อวิชชาคือความไม่รู้อริยสัจจ์ ๔ และปฏิจจสมุปบาท[๔] ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกิเลสวัฏฏ์ โมหะความหลงประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายอกุศล เป็นกรรมดำ

ภ. ถามว่า โมหะความหลงนั้นหลงอะไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น ผู้ที่ไม่รู้ความจริงของเวทนาขันธ ไม่ประกอบด้วยเจตนา อวิชชานุสัยย่อมตามนอน แค่นี้เป็นกิเลสวัฏฏ์ ต่อนี้ไปไม่มีสติประกอบด้วยเจตนา

ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ แค่นี้เป็นโมหะความหลง และมืดไม่เห็นธรรมความดีความชอบประกอบด้วยความประมาท และสงสัยในธรรมทั้งปวง ถ้าไม่สงสัย ไม่ฟุ้ง ก็ง่วง ถ้าจะกล่าววาจา ก็เป็นดิรัจฉานกถา

ภ. ถามว่า โมหะมีลักษณะฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ว่าเป็นความประมาท ก็ธรรมดาของใจจะให้นึกแน่วอยู่ในอารมณ์เดียว จะอยู่ได้หรือ จำเป็นจะต้องนึกถึงเรื่องโน้นบ้าง เรื่องนี้บ้าง ถ้าผู้ที่มีธุระหลาย ๆ อย่าง ก็จำเป็นจะต้องนึกถึงสิ่งเหล่านั้น มิเป็นโมหะความหลง และประกอบด้วยความประมาทไปหมดหรือ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจ ไม่ได้ความในคำตอบ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้หายมัวในเรื่องโมหะ

ม. ตอบว่า โมหะความหลงฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ และประกอบด้วยความประมาท หมายฟุ้งไปในเหล่าอกุศล เช่น กามฉันทะหรือพยาบาท ถ้าเกิดความกำหนัดยินดี ก็เป็นกามฉันทนิวรณ์ ถ้าเกิดความโกรธประทุษร้าย ก็เป็นพยาบาทนิวรณ์ อาการที่ฟุ้งไปในระหว่างยังไม่รักไม่โกรธนั่นแหละเป็นโมหะ และเป็นไปเพื่อเบียดตนเบียดคนอื่น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า นี่แหละชื่อว่าความประมาทหรือโมหะความหลง และประพฤติกายทุจริต วจีทุจจริตได้ ดั่งพระพุทธภาษิตที่ทรง

แสดงไว้ใน *กาลามสูตร* ส่วนความคิดที่ประกอบด้วยประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า หรือคิดอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล เช่น คิดอยู่ในเรื่องสัมปทา ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่าง โลกหน้า ๔ อย่าง บุญญกิริยาวัตถุ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สติปัฏฐาน ๔ ก็มีมากอารมณ์ แต่เป็นกุศลประกอบด้วยประโยชน์โลกนี้โลกหน้า จึ่งไม่ชื่อว่าโมหะ ความหลงและความประมาท

ภ. ถามว่า ข้าพเจ้าฟังท่านอธิบายในส่วนประโยชน์โลกหน้า ก็พอจะเห็นด้วยว่าไม่หลง ไม่ประมาท เพราะระลึกอยู่ในส่วนกุศล แต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างนั้น ถ้าใจไปหมกมุ่นเข้าจะไม่เป็นความหลงและความประมาทหรือ เพราะประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างนั้นเป็นกาม ถ้าไปกำหนัดยินดีในทรัพย์สมบัติเหล่านี้ก็ชื่อว่ากำหนัดในวัตถุกาม ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า พระอริยสาวกไม่ได้ประกอบแต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างเท่านั้น ท่านถึงพร้อมด้วยประโยชน์โลกหน้า ๔ อย่างด้วย เพราะประโยชน์โลกหน้ามีปัญญาสัมปทาอยู่ด้วย เพราะฉะนั้นจึ่งไม่หลงและไม่ประมาท ส่วนผู้ประกอบแต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่าง ไม่ถึงพร้อมด้วยประโยชน์โลกหน้า ๔ อย่าง ก็ต้องหลงและประมาทเป็นธรรมดา เพราะไม่มีสัมมาปฏิบัติ

ภ. พูดว่า ถ้าเช่นนั้น โมหะก็หยาบมาก จึ่งประพฤติกายทุจจริต วจีทุจจริต ได้ แต่ทำไมจึ่งไม่รู้จักลักษณะของโมหะ คงรู้จักแต่โทสะ

ม. พูดว่า ที่ไม่รู้จักลักษณะของโมหะ เพราะปล่อยสติมัวคิดเลอะ พูดเลอะ ทำเลอะอยู่ จึ่งไม่รู้ว่าเป็นโทษ ถึงราคะความกำหนัดยินดีมีโทษก็ไม่รู้ เพราะเป็นสุขเวทนา คงรู้จักแต่โทสะ เพราะร้อนใจ ไม่มีสุข เป็นทุกขเวทนา

ภ. พูดว่า อ้อ เช่นนี้จึ่งไม่รู้ เพราะราคะความกำหนัดยินดีเกิดขึ้นเสวยสุขเวทนา โทสะความประทุษร้ายเกิดขึ้นเสวยทุกขเวทนา โมหะความหลงเกิดขึ้นเสวยอทุกขมสุขเวทนา เคยได้ยินเขาบ่นกันว่าเกิดกิเลสหรือร้อนใจอะไร ๆ ก็เป็นเรื่องของโทสะทั้งนั้น ส่วนราคะหรือโมหะ ไม่ใคร่ได้ยินใครบ่นว่าร้อนใจ

ม. พูดว่า กิเลสที่เป็นประเภทราคะ โทสะ โมหะ ๓ อย่างนี้ ท่านรวมเข้าไว้ว่า เป็นเหตุให้เกิดบาปอกุศลเหล่าอื่น ๆ มากมายหลายประการ บรรดาอกุศลทั้งหลายที่เกิดขึ้นในใจได้ก็อาศัยมูล ๓ คือ โลภะ (ราคะรวมเป็นพวกเดียวกัน) โทสะ โมหะ นี้แหละเป็นรากเง่าของเหล่าอกุศลส่วนอื่น ๆ บรรดาที่เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป

ภ. พูดว่า กิเลสมีหลายอย่าง ถ้าเราไม่รู้จักลักษณะแล้ว

จะละอย่างไรได้ เพราะฉะนั้นการรู้จักแต่โทสะอย่างเดียวเท่านั้นดูเป็นการบกพร่องมาก เพราะผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติ ก็รู้จักลักษณะของโทสะอย่างเดียวเหมือนกัน

ม. รับว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ใน*จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน* ให้พิจารณาเห็นจิตต์ในจิตต์เนือง ๆ อยู่ จิตต์มีราคะก็รู้ชัดว่าจิตต์มีราคะ จิตต์มีโทสะก็รู้ชัดว่าจิตต์มีโทสะ หรือจิตต์มีโมหะก็รู้ชัดว่าจิตต์มีโมหะ หรือจิตต์หายราคะโทสะโมหะก็รู้ชัดว่าจิตต์หายราคะโทสะโมหะ นี่ข้าพเจ้ากล่าวโดยย่อเพียง ๓ อย่างเท่านั้น แต่*จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน*ของท่านมี ๑๖ อย่าง

ภ. พูดว่า พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนสาวกใน*มหาสติปัฏฐานสูตร*[๕] ให้รู้เรื่องในตัวคือกายเวทนาจิตต์ธรรม เช่นจิตต์ที่เป็นอกุศลหรือกุศลก็ให้รู้ตลอดกระทั่งขันธ์อายตนะธาตุ เพราะฉะนั้นพระสาวกของท่านจึงชำนาญในอริยสัจจ์ ๔ ธรรมเหล่าใดประเภททุกข์เปนส่วนควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่าใดประเภทสมุทัยเป็นส่วนควรละ ธรรมเหล่าใดประเภทนิโรธเป็นส่วนควรทำให้แจ้ง ธรรมเหล่าใดประเภทมรรคเป็นส่วนควรเจริญ ท่านเข้าใจได้ความกันดี จึ่งทำหน้าที่ของอริยสัจจ์ ๔ ถูก เพราะฉะนั้นท่านจึ่งถึงมรรคและผลโดยง่าย

ม. รับว่าถูกแล้ว ก็เดี๋ยวนี้เราไม่รู้ว่าการทำกิจของอริยสัจจ์ ๔ ต้องทำที่ในตัว เช่น กำหนดทุกข์ ฯ ที่มีอยู่ในตัวตามความเป็นจริง คือ ขันธ์อายตนธาตุนามรูป การละสมุทัยคือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ๓ อย่างนี้ที่เกิดขึ้นในใจจริง ๆ การทำนิโรธให้แจ้ง คือดับสมุทัยก็ต้องดับกิเลสความอยากของตน ที่เกิดขึ้นในใจให้หมดไปจริง ๆ และเจริญมรรค คือศีลสมาธิปัญญา ๓ สิกขานี้ ก็ต้องให้เกิดขึ้นในกายวาจาใจและทิฏฐิของตนจริง ๆ อย่างนี้จึงชื่อว่าทำถูกหน้าที่ของอริยสัจจ์ ๔ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมสั่งสอนสาวกให้ตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ก็คือให้รู้เห็นของที่มีอยู่ในตัวจริง ๆ แต่เราไม่เข้าใจ จึ่งคิดเห็นเป็นสูง ไม่สามารถจะทำได้ จึ่งไม่ตรัสรู้ตาม

ภ. พูดว่า น่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค ที่ทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้เจริญอสุภสัญญา ความจำหมายในกายว่าไม่งามปฏิกูลน่าเกลียดทั้งตนและผู้อื่น หรือพิจารณาให้เห็นโทษของกาม เห็นอานิสงส์ของเนกขัมมะ นี่เป็นปฏิปทาเพื่อจะละราคะความกำหนัดยินดี ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป และทรงสั่งสอนให้เจริญเมตตาทั่วไปในสัตว์ไม่มีประมาณ และเจริญอพยาปาทสังกัปปะ ดำริไม่พยาบาท และมีขันติความอดใจไม่โกรธ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปทา เพื่อจะ

ละโทสะความโกรธประทุษร้าย ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป และทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้เจริญอินทรียสังวร ความระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในเวลาที่ได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะรู้อารมณ์ด้วยใจ ๖ อย่างนี้ ที่ดีคืออิฏฐารมณ์ ที่ไม่ดีคืออนิฏฐารมณ์ ไม่ให้อภิชฌาโทมนัสส์ คือ ความยินดียินร้ายเกิดขึ้นครอบงำใจได้ และเจริญสติปัฏฐาน ๔ และยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาท และเจริญอวิหิงสาสังกัปปะ ดำริในความไม่เบียดเบียน ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปทา เพื่อจะละโมหะความหลงที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป

ม. กล่าวว่า สาธุ ท่านเข้าใจได้ความในคำสอนของพระผู้มีพระภาค ในการละราคะโทสะโมหะชัดเจนแจ่มแจ้งดีจริง ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความสามารถรอบรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของท่านด้วย

ภ. ถามว่า ข้าพเจ้าสังเกตดูเวลาเจ็บไข้ทำไมจึงมีสติมากแลเห็นทุกข์ชัด เวลาหายเจ็บแล้วไม่เห็นทุกข์ และสติก็น้อย ต้องเพียรตั้งใจให้มีสติ แต่ถึงเช่นนั้นก็ไม่เห็นทุกข์เหมือนเวลาเจ็บ

ม. ตอบว่า เวลาเจ็บเสวยทุกขเวทนา เวทนาที่ปรากฏอยู่นั้นเป็นธัมมารมณ์คู่กับใจ จึงเกิดมโนวิญญาณความรู้ทางใจ

ชื่อว่ามโนสัมผัสสชาทุกขเวทนา ผู้ที่ไม่มีสติหรือไม่รู้ความจริง ปฏิฆานุสัยย่อมตามนอน ส่วนผู้ปฏิบัติทราบว่าปฏิฆะเป็นโทษ จึงเป็นผู้สงบอยู่ กำหนดรู้ทุกขเวทนาที่ปรากฏอยู่นั้น ฉะเพาะทุกขเวทนาอารมณ์เดียว ครั้นทุกขเวทนาเหล่านั้นดับไป เปลี่ยนเป็นสุขเวทนาหรืออทุกขมสุขเวทนา จึงไม่เห็นทุกข์ เพราะเป็นชั้นสมถะ ไม่ใช่เห็นทุกขอริยสัจจ์ หรือเห็นทุกข์ไตรลักษณ์ที่เป็นชั้นปัญญา จึงไม่ทั่วไปในอารมณ์ทั้งปวง

ภ. ถามว่า การเห็นทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นทุกข์ในไตรลักษณ์ เพราะมีสติสงบอยู่ ผิดกับผู้ไม่ปฏิบัติ แต่ไม่รู้ว่าเป็นชั้นสมถะ สำคัญว่าเป็นชั้นปัญญา แต่รู้สึกแปลกใจว่า เวลาที่หายเจ็บแล้วทำไมจึงไม่เห็นทุกข์ ขอท่านจงอธิบายในการรู้ทุกข์ที่เป็นลักษณะของมโนวิญญาณ และมีสติสงบอยู่เป็นชั้นสมถะ และการเห็นทุกข์ที่เป็นชั้นปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า เช่น เวลาเจ็บ ๆ นั้นเป็นธัมมารมณ์คู่กับใจ จึงเกิดความรู้ทางใจชื่อว่ามโนวิญญาณ แม้ผู้ที่ไม่ปฏิบัติ เวลาเจ็บไข้เขาก็รู้ว่าเจ็บ เพราะวิญญาณขันธ์ของใคร ๆ ก็มีด้วยกันทุก ๆ คน เพราะฉะนั้น ความรู้ทุกขเวทนาในเวลาเจ็บ จึงเป็นลักษณะของวิญญาณขันธ์ ผู้ปฏิบัติมีสติสงบใจไม่มีนิวรณ์มา

ครอบงำใจ นี่เป็นชั้นสมถะ ไม่ชื่อว่าเห็นทุกข์ที่เป็นชั้นปัญญา คงได้ชื่อว่าวิริยะสติสมาธิ เพราะปัญญานั้นไม่ใช่รู้อยู่เฉย ๆ ฉะเพาะอารมณ์เดียว คือมีสติสงบอยู่ และรู้เห็นความจริงของทุกข์ทั่วไปในขันธ์ อายตนะธาตุ นามรูป ตามความเป็นจริงอย่างไร หรือเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์แจ่มแจ้งชัดเจน จึงเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น นี่เป็นชั้นปัญญา

ภ. ถามว่า รู้สุขเวทนา รู้ทุกขเวทนา รู้อทุกขมสุขเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปัจจุบัน และรู้สัญญาความจำรูป จำเสียงจำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ จำธัมมารมณ์ ๖ อย่างนี้ ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปัจจุบัน หรือรู้สังขารความนึกความคิดเป็นบุญเป็นบาป และไม่ใช่บุญไม่ใช่บาป ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปัจจุบัน ความรู้ธัมมารมณ์คือเวทนา สัญญาสังขารเหล่านี้เป็นลักษณะของมโนวิญญาณ ความรู้ทางใจใช่ไหม

ม. ตอบว่า ใช่ ถูกแล้ว ท่านเข้าใจได้ความในเรื่องธัมมารมณ์ถูกต้องแบบแผนดีจริง

ภ. ถามว่า ทุกขอริยสัจจ์กับทุกข์ในไตรลักษณ์ เหมือนกันหรือต่างกัน

ม. ตอบว่า ต่างกัน ทุกขอริยสัจจ์นั้นแคบกว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแต่ส่วนสังขารที่มี

วิญญาณเช่นคนหรือสัตว์ แบ่งเป็น ๒ ตอน ชาติความเกิดชรา ความแก่มรณะความตาย ทุกข์กายเหล่านี้เป็นเองไม่ประกอบด้วยกิเลส นี่ตอนหนึ่ง ทุกข์ตั้งแต่โสกะความโศก ปริเทวะ ความบ่นร่ำไรรำพัน โทมนัสส์ความทุกข์ใจ อุปายาส ความคับแค้นก็ล้วนเป็นทุกข์

อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ความประสพกับสัตว์และสังขารที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์

ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ความพลัดพราก จากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์

ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ ปรารถนาสิ่งใด ย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้นเป็นทุกข์

สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา โดยย่อ อุปาทานักขันธ์ทั้งห้าเป็นทุกข์[๖]

ทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นทุกข์ของคนที่ประกอบด้วยกิเลส ทุกข์ตั้งแต่โสกะจนถึงความยึดมั่นในขันธ์ ๕ เหล่านี้ ไม่มีแก่ท่านผู้ไม่มีกิเลส และสุขเวทนาไม่มีในทุกขสัจจ์ ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นั้นกว้างทั่วไปในสังขารที่มีวิญญาณครอง และไม่มีวิญญาณครอง ส่วนเวทนาก็รวมหมดทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา คงรวมเป็นทุกขลักษณะ ดั่งพระพุทธภาษิต

ที่ตรัสไว้ว่า สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ และทุกข์ในไตรลักษณ์ เป็นสภาวทุกข์ล้วน ๆ ไม่ประกอบด้วยกิเลส

ภ. ถามว่า ทุกขเวทนา ทุกขอริยสัจจ์ ทุกข์ในไตรลักษณ์ ก็ต่างกัน เช่น เวลาเจ็บไข้ก็เป็นทุกขเวทนา เวลาหายเจ็บสบายดีแล้ว ก็เปลี่ยนเป็นสุขเวทนา ส่วนทุกขอริยสัจจ์และทุกข์ในไตรลักษณ์ ไม่มีเวลาเปลี่ยนเป็นสุขบ้างหรือ

ม. ตอบว่า ไม่มีเวลาเปลี่ยนเป็นสุข คงมีแต่ทุกข์ส่วนเดียว เพราะชาติชรามรณะทุกข์ ๕ อย่างนี้มีประจำอยู่ในร่างกายเป็นประเภททุกขสัจจ์ เพราะฉะนั้นสุขในอริยสัจจ์จึงไม่มี คงมีแต่ทุกขสัจจ์ ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาทั้ง ๓ อย่างนี้ ก็เป็นทุกข์ ในไตรลักษณ์ และขันธ์อายตนะธาตุนามรูปชีวิตจิตใจก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์หมดตลอดกระทั่งสังขารที่มีวิญญาณครอง และสังขารที่ไม่มีวิญญาณครอง ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้นสุขในไตรลักษณ์จึงไม่มี คงมีแต่ทุกข์ในไตรลักษณ์

ภ. พูดว่า น่าอัศจรรย์ใจเมื่อความจริงมีแต่ทุกข์ ทั้งสังขารที่มีวิญญาณครองและไม่มีวิญญาณครอง ทำไมจึงไม่รู้ว่าเป็นทุกข์ จึ่งตั้งใจแสวงหาสุข

ม. พูดว่า ก็เพราะชอบสุขเวทนา จึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา ๓ เพราะไม่รู้ว่าสุขเวทนาก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์

ภ. พูดว่า เพราะไม่ได้กำหนดทุกข์ตามความเป็นจริง จึ่งสำคัญว่าจะหาสุขได้ ในเหล่าสังขาร อวิชชาภวะตัณหาจึ่งเกิดในใจได้มาก สังสารวัฏฏ์จึ่งไม่มีที่สุด

ม. พูดว่า เพราะสังขารที่มีวิญญาณครอง และไม่มีวิญญาณครองเป็นทุกข์อยู่เสมอ ไม่มีสุข ผู้ที่ไม่รู้ความจริง อัธยาศัยใจคอนั้นชอบสุข ทุกข์ไม่ชอบ จึ่งแสวงหาอามิสสุข คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ดีเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ครั้นหามาได้ก็กำหนัดยินดีติดอยู่เพลิดเพลินพัวพัน เกิดสุขโสมนัสส์ในกามเหล่านั้น ครั้นกามารมณ์ที่ตนชอบเหล่านั้นวิบัติไป จึ่งเกิดความเดือดร้อนเสร้าโศกเสียใจเพราะกามารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็เป็นสังขารที่มีวิญญาณครองและไม่มีวิญญาณครอง

ภ. พูดว่า สุขที่เกิดแต่ความยินดีในกาม ไม่ใช่เวทนาขันธ์ส่วนเดียว มีกิเลสเข้าประกอบอยู่ด้วย ส่วนเวทนานั้นเป็นทุกข์ ความกำหนัดยินดีนั้นเป็นสมุทัย แม้จะแสวงหากามารมณ์ในโลกที่ดี ๆ มาให้มากสักเท่าใด ก็คงได้มา ๒ อย่าง คือทุกข์กับร้อน

ม. รับว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้น พระอริยสาวกผู้สดับแล้ว ฝึกใจในคำสอนของพระผู้มีพระภาค จึ่งไม่แสวงหากาม ไม่แสวงหาภพ เพราะความยินดีในกามในภพนั้นเป็นสมุทัย ส่วนกามและภพนั้นเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขาร แต่ยังแสวงหาพรหมจรรย์อยู่ เพราะท่านยังไม่เสร็จกิจเช่นพระเสขบุคคล ส่วนพระอเสขบุคคลนั้นเสร็จกิจ แม้พรหมจรรย์ท่านก็ไม่แสวงหา ที่เรียกว่าอริยวาสธรรม

ภ. พูดว่า เช่นนั้นปุถุชนที่ไม่ได้ฝึกใจในธรรมของสัตบุรุษ ไม่รู้ว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ จึ่งปรารถนากามารมณ์ที่ดี ๆ ชื่อว่าแสวงหากาม และปรารถนาภพชาติที่ดี ๆ ชื่อว่าแสวงหาภพ แต่ไม่ได้แสวงหาพรหมจรรย์ เช่นให้ทานรักษาศีลก็ตั้งใจปรารถนา เพื่อจะให้ไปเกิดในสวรรค์เป็นต้น เพราะไม่รู้ว่าสวรรค์นั้นก็เป็นสังขาร ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา และเป็นทุกข์เหลือทน ๆ อยู่ไม่ได้จะต้องดับไป เพราะฉะนั้นเหล่าเทวดาทั้งหลายได้เสวยสุขเวทนา จึ่งเรียกว่าสุคติที่ไปดี แต่ถึงเช่นนั้น ก็ทนความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ของสังขารไม่ไหว จึ่งได้จุติ เพราะฉะนั้นเทวดาทั้งหลายที่อยู่ในสุคติก็ประกอบด้วยชาติชรามรณะ

ม. พูดว่า น่าสลดใจในผู้ที่ไม่รู้ความจริงของสังขาร จะป่วยกล่าวไปใยถึงในเวลาทำความชั่ว แต่เวลาที่ทำความดี เช่น ทานศีลภาวนาเป็นต้น ก็ยังปรารถนากามารมณ์อยู่อีก ชาตินี้ได้รับความร้อนใจเพราะกามทั้งหลายเหล่านั้นเชือดเฉือนใจให้เดือดร้อนมากครั้งเหลือที่จะนับ ราวกับเขียงที่ถูกสับจนนับแผลไม่ถ้วน แต่ถึงเช่นนั้นก็ยังไม่เข็ด คงมีความกำหนัดยินดีกามทั้งหลายในโลกนี้ตามเคย แม้ทำบุญให้ทานอะไร ๆ มากก็ตามน้อยก็ตาม ยังตั้งใจปรารถนากามารมณ์ที่ดี ๆ ทั้งหลาย ให้ไปดักคอยอยู่โลกหน้าอีก เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนให้ถอนใจเสียจากความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย เหมือนกุญชรถอนตนขึ้นจากหล่มฉะนั้น สมด้วยพระพุทธภาษิตใน *คาถาธรรมบทนาควรรคที่ ๒๓* ว่า[๗]

อปฺปมาทรตา โหถ	ท่านทั้งหลายจงยินดีในความไม่ประมาท
สจิตฺตมนุรกฺขถ	จงตามรักษาจิตต์ของตน
ทุคฺคา อุทฺธรถตฺตานํ	จงถอนตนขึ้นจากหล่มที่ถอนได้ยาก
ปงฺเก สนฺโนว กุญฺชโร	เหมือนช้างตกหล่ม ถอนตนขึ้นจากหล่มได้ ฉะนั้น

ภ. พูดว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง และเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมดา เพราะฉะนั้นใครจะเห็นความจริงก็ตาม หรือไม่เห็นความจริงก็ตาม คงเป็นเช่นนั้นอยู่เสมอทุกเมื่อ

ม. รับว่า ถูกแล้ว สังขารทั้งหลายมีลักษณะเหมือนเรือนไฟไหม้ ไม่มีเวลาหยุดพัก ไหม้นามรูปไปกว่าจะหมด ไฟที่ไหม้บ้านเรือนยังช่วยกันดับได้ ส่วนกองทุกข์คือความเกิดความแก่ความตาย ไม่มีใครจะมีอำนาจบังคับให้ดับได้ เพราะฉะนั้นท่านจึ่งเรียกว่ากองทุกข์

ภ. ถามว่า จะทำในใจแยบคายอย่างไร ที่จะไม่ให้ติดในอารมณ์ที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน

ม. ตอบว่า ก็ต้องมีสติสังเกตดูอารมณ์ที่เป็นอดีตล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็ดับไปหมดแล้ว อารมณ์ที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึงเดี๋ยวนี้ก็ไม่มีเลยสักอารมณ์เดียว อารมณ์ที่เกิดขึ้นใหม่เป็นปัจจุบัน เกิดขึ้นครั้งใด ก็ดับไปครั้งนั้นทุก ๆ อารมณ์ไป ไม่มีเหลืออยู่เลยแม้แต่อารมณ์เดียว เพราะฉะนั้นอายตนะภายในภายนอกกระทบกันเข้าครั้งใด ก็ดับไปในอารมณ์นั้น ย่อมพลัดกันอยู่เสมอ เช่น ตาเห็นรูปเกิดความรู้ทางตาแล้วก็ดับไป ตานั้นย่อมพลัดกันกับรูป หูได้ฟังเสียงเกิดความรู้ทางหูแล้วก็ดับไปหูนั้นย่อมพลัดกันกับเสียง จมูกได้ดมกลิ่นเกิดความรู้ทางจมูก

แล้วก็ดับไป จมูกนั้นย่อมพลัดกันกับกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรสเกิดความรู้ทางลิ้นแล้วก็ดับไป ลิ้นนั้นย่อมพลัดกันกับรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะเกิดความรู้ทางกายแล้วก็ดับไป กายนั้นย่อมพลัดกันกับโผฏฐัพพะ ใจได้รับธัมมารมณ์เกิดความรู้ทางใจแล้วก็ดับไป ใจนั้นย่อมพลัดกันกับธัมมารมณ์

ภ. ถามว่า เมื่ออารมณ์ที่เป็นอดีตก็ดับไปหมด อารมณ์ที่เป็นอนาคตก็ยังไม่มาถึง คงมีแต่อารมณ์ปัจจุบันปรากฏขึ้นครั้งใดก็ดับไปครั้งนั้น ก็เช่นนั้นความชอบใจในอารมณ์ ๖ ที่ดี หรือความอยากได้อารมณ์ ๖ ที่ดี จะได้รับประโยชน์อะไรเล่า

ม. ตอบว่า ไม่ได้รับประโยชน์อะไร ได้รับแต่ความร้อนใจอย่างเดียวเท่านั้น เพราะความชอบความอยากนั้นเป็นสมุทัยจึงได้รับผลแต่ทุกข์

ภ. ถามว่า เห็นอนิจจังกับเห็นทุกข์นั้นต่างกันอย่างไร

ม. ตอบว่า เห็นอนิจจังนั้นเป็นหน้าปฏิเสธ คือเห็นขันธ์อายตนะธาตุนามรูปไม่มีเที่ยง ไม่มีคงที่ยั่งยืน เห็นทุกข์นั้นมีหน้ารับ คือเห็นขันธ์อายตนะ ธาตุนามรูปว่า เป็นทุกข์เหลือทนและทนไม่ได้จะต้องดับไป จึงได้ต่างกัน

ภ. ถามว่า เห็นอนัตตาเป็นหน้ารับหรือหน้าปฏิเสธ

ม. ตอบว่า เห็นอนัตตาคือเห็นขันธ์อายตนะธาตุ นามรูป

ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร และไม่ใช่ตัวตนเป็นหน้าปฏิเสธ แต่ละเอียดกว้างขวางกว่าเห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์

ภ. ถามว่า เห็นอนัตตาละเอียดกว้างขวางกว่าเห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์นั้นอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ม. ตอบว่า เห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์นั้น คือเห็นแต่ฝั่งสังขารทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังขตะส่วนเดียว เห็นอนัตตานั้นคือเห็นสองฝั่ง คือบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังขตะคือสังขาร และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอสังขตะที่เรียกว่าวิสังขารคือพระนิพพาน ดั่งแบบว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน

ภ. พูดว่า อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ กระทบกันเข้าแล้วก็ดับไปไม่ใช่ตัวตน แต่ใจที่ยังไม่รู้ความจริงเห็นเป็นเราเป็นเขาเป็นของเรา ที่เรียกว่าตัณหามานะทิฏฐิ จึงเกิดฉันทราคะและความอยากขึ้นในเวลาที่ได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจมูกลิ้นกาย และได้รู้ด้วยใจ ถ้าไม่ได้ฟังคำสอนและไม่ได้ฝึกใจในธรรมของพระผู้มีพระภาค ก็ต้องเห็นผิดอยู่อย่างนี้ไม่มีเวลารู้

ม. พูดว่า ข้าพเจ้านึกถึงพระพุทธภาษิตใน *โสฬสปัญหาที่ ๘* ที่ตรัสตอบเหมกะมาณพ ว่า[๙]

อิธ ทิฏฺฐสุตมุตํ	ดูก่อนเหมกะ ธรรมชาติ คือพระ-
วิญฺญาเตสุ จ เหมก	นิพพานเป็นธรรมไม่เคลื่อนคลาย
ฉนฺทราควิโนทนํ	เป็นที่ถ่ายถอนความกำหนัดพอใจ
นิพฺพานปทมจฺจุตํ	ในอารมณ์ที่น่ารักทั้งหลาย อันตนได้เห็นแล้วได้ฟังแล้วได้ทราบแล้วด้วย จมูก ลิ้น กาย และได้รู้แล้วด้วยใจในโลกนี้
เอตทญฺญาย เย สตา	ชนเหล่าใดตรัสรู้พระนิพพานนั้นแล้ว
ทิฏฺฐธมฺมาภินิพฺพุตา	เป็นคนที่มีสติมีธรรมได้เห็นแล้วดับกิเลสเสียได้
อุปสนฺตา จ เต สทา	ชนเหล่านั้น เป็นผู้สงบระงับกิเลสแล้วทุกเมื่อ
ติณฺณา โลเก วิสตฺติกนฺติ	ได้ข้ามพ้นตัณหาความอยาก อันให้ติดอยู่ในโลกเสียได้

ปฏิปัตติวิภัชน์

ว่าด้วย

ความปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๔๗๗

ปฏิปัตติวิภัชน์

(ผ) เปนผู้ปฏิบัติยินดีในที่สงัด ชอบอยู่คนเดียวเงียบๆ บนเขา วันหนึ่งเวลากลางคืนเดือนหงาย คิดถึง **ฝ.** ซึ่งเปนเพื่อนปฏิบัติมาด้วยกันอันสำนักอยู่ในถ้ำและที่บริเวณนั้น เวลากลางคืนไม่มีคนเดิน เพราะเงียบและเปลี่ยว แต่ถ้ำนั้นอยู่ใกล้ไม่ไกลมากนัก **ผ.** ลงจากเขาอาศัยแสงเดือนแล้วเดินไป พอถึงถ้ำประมาณ ๒๐ นาฬิกา คือ ๒ ทุ่ม

(ฝ) เห็น **ผ.** มา จึ่งพูดว่า ท่านอุตส่าห์มาหาข้าพเจ้ากลางคืน ไม่กลัวเสือหรือ

(ผ) ว่า ข้าพเจ้าไม่กลัว เพราะอาศัยอำนาจพระรัตนตรัยที่เรามีใจมั่นคงอยู่ในสรณะทั้งสาม

(ฝ) รับว่าถูกแล้ว ข้าพเจ้าอยู่ในถ้ำ เวลานี้ก็เปนที่ป่าทางเปลี่ยว ที่ไม่มีความหวาดเสียว ก็เพราะมั่นคงอยู่ในสรณะทั้งสาม ดั่งมีพระพุทธภาษิตใน*ธชัคคสูตร*[๑] ซึ่งตรัสสอนภิกษุผู้มีราคะยังไม่ไปปราศจากสันดานว่า ท่านทั้งหลาย ไปอยู่ในป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างเปล่า ถ้าความกลัวเกิดขึ้นก็ให้ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ถ้าไม่ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า ก็ให้ระลึกถึงคุณพระธรรม ถ้าไม่ระลึกถึงคุณพระธรรม ก็ให้ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ ความกลัวและหวาดเสียวก็จะหายไป พระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ก็ปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาทโดยเคารพ

(ผ) พูดว่า น่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้า เช่นคราวเสด็จไปห้ามพระญาติ ไม่ให้เกิดทะเลาะวิวาทในการแย่งน้ำกัน พระญาติเหล่านั้นเกิดความเลื่อมใส จึงแบ่งเจ้านายศากยะและโกลิยะถวายฝ่ายละ ๒๕๐ องค์ รวมกันเปน ๕๐๐ พระองค์จะนำไปบวช แต่เจ้านายเหล่านั้น ลางองค์มิได้มีศรัทธาออกบวช เช่นพระนนท์เริ่มจะแต่งงานก็ทรงนำไปบวชเสีย ภิกษุเหล่านั้นยังไม่เห็นภัยในโลกโดยแท้จริง จึ่งมีความอาลัยในมาตุคาม อาศัยพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาคที่ทรงอบรมฝึกหัดและทรมานภิกษุเหล่านั้นจึ่งถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ คือ อนุปาทิเสสปรินิพพาน

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเปนผู้ฝึกหัดคนที่ควรทรมานไม่มีใครสู้ดั่งนี้ จึ่งได้ทรงพระนามว่า ปุริสทมฺมสารถิ

(ผ) ถามว่า การอยู่ในที่สงัดกับอยู่ในหมู่นั้น ต่างกันอย่างไร เหตุไฉน พระศาสดาจึ่งทรงสั่งสอนให้ยินดีในที่สงัด

(ฝ) ตอบว่า ต่างกันคือ ความไม่ระคนด้วยหมู่ ไม่เกี่ยวกับหมู่ เปนกายวิเวก ชื่อว่าการอยู่ในที่สงัด ส่วนที่ตรงกันข้ามชื่อว่าอยู่ในหมู่ กายวิเวกอยู่ในที่สงัดเปนอุปการะแก่จิตตวิเวกและเปนไปเพื่ออุปธิวิเวก[๒] เพราะเหตุนี้พระศาสดาจึ่งทรงสั่งสอนให้ยินดีในที่สงัด

(ผ) ถามว่า อะไรเปนเหตุไม่ให้ยินดีในที่สงัด

(ฝ) ตอบว่า ความหมกมุ่นกำหนัดยินดี ติดอยู่ในกามทั้งหลายเปนเหตุ เพราะการอยู่ในที่สงัด ปราศจากอารมณ์เกรียวกราวเซ็งแซ่เช่นนั้น ย่อมไม่มีประชุมชนหรือกามารมณ์ที่ดี ๆ ซึ่งจะยั่วยวนใจให้กำหนัดยินดีได้ จึ่งมีความเปลี่ยวเปล่าเหงาหงอย และหวาดกลัวต่อภัยอันตราย เพราะฉะนั้นจึ่งไม่ยินดีในที่สงัด

(ผ) พูดว่า ผู้ที่ไม่ยินดีในที่สงัดนั้น ยังไม่เห็นภัยในโลก และยังไม่ได้ความอุ่นใจในธรรม

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว เพราะยังไม่เห็นภัยในโลก และไม่มีความอุ่นใจในธรรม เคยมีแต่ความอุ่นใจในกาม เพราะเหตุนี้การห่างกามจึ่งไม่สบาย เหมือนปลาที่เขานำขึ้นมาไว้บนบกฉะนั้น

(ผ) ถามว่า จิตตวิเวกนั้น หมายถึงฌานชั้นไหน

(ฝ) ตอบว่า ตั้งแต่อุปจารสมาธิ ตลอดกระทั่งรูปฌานสี่ อรูปฌานสี่ เหล่านี้เปนจิตตวิเวก

(ผ) ถามว่า อุปธิวิเวก สงัดจากกิเลส สงัดจากกรรม และสงัดจากขันธ์นั้นเปนอย่างไร ขอท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า ได้แก่พระอรหันต์ ที่ท่านตัดไตรวัฏฏ์ได้ เพราะละอาสวะ ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชฺชาวะ ชื่อว่าสงัดจากกิเลส ทำอะไรไม่เปนกรรม เปนแต่กิริยา ชื่อว่าสงัดจากกรรม และหมดวิบาก ไม่มีปฏิสนธิในภพที่จะเกิดเบ็ญจขันธ์ต่อไป ชื่อว่าสงัดจากขันธ์

(ผ) พูดว่า ข้าพเจ้านึกถึงความยินดีพัวพันยึดถือสิ่งใดไว้ ก็เปนภพขึ้นในที่นั้น ถ้ายังมีความยินดีในกาม ก็ต้องเกิดในกามธาตุ เช่น พระอนาคามี ละความยินดีในกามได้ ก็ไม่เกิดในกามธาตุ และพระอรหันต์ละความยินดียึดถือในเบ็ญจขันธ์ได้ก็

ปรินิพพาน ท่านจึ่งไม่เกิดต่อไป เพราะฉะนั้น พระศาสดาจึ่งตรัสสอนให้ละความกำหนัดยินดีในกาม และละความยินดียึดถือในเบ็ญจขันธ์

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว ถ้าเราจะไม่ละความกำหนัดยินดีในกาม และไม่ละความยินดียึดถือในเบ็ญจขันธ์ ก็ชื่อว่าไม่ได้ทำตามคำสอนของพระศาสดา

(ผ) ถามว่า การปฏิบัติก็มุ่งต่อความพ้นจากกิเลส แต่ทำไมตั้งใจละอาสวะให้หมดไป จึ่งไม่หมดไปได้อย่างใจ

(ฝ) ตอบว่า อาสวะเปนกิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา ต้องอาศัยอริยมรรคที่เปนกุศลพ้นเจตนา จึ่งจะละได้ การตั้งใจละนั้นเปนกุศลที่ประกอบด้วยเจตนา เพราะฉะนั้นจึ่งละอาสวะไม่ได้ คงละได้แต่กิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา แต่ก็ละได้ชั่วคราว ภายหลังอาจเกิดขึ้นได้อีก เพราะเปนโลกิยกุศล

(ผ) พูดว่า อ้อออย่างนี้นี่เล่า ข้าพเจ้าไม่รู้ว่ากิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา ต้องละด้วยกุศลที่พ้นจากเจตนาคืออริยมรรค ส่วนกิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา เปนกัมมวัฏฏ์ฝ่ายบาป ต้องละด้วยกุศลที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งเปนกัมมวัฏฏ์ฝ่ายบุญ

(ฝ) พูดว่า ถ้าตั้งใจละอาสวะได้ง่าย ๆ เหมือนอย่างตั้งใจทำกัมมวัฏฏ์ฝ่ายบุญแล้ว พระอรหันต์ก็คงหาได้ง่าย ๆ ใน

โลก พระอริยสงฆ์คงไม่น่าอัศจรรย์อะไร แม้พระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี เสขบุทคลสามจำพวกนี้ ก็ต้องอาศัยอริยมรรค ซึ่งเปนกุศลที่พ้นจากเจตนา จึ่งจะฆ่าสังโยชน์ได้

(ผ) ถามว่า เมื่อกุศลที่พ้นจากเจตนายังไม่เกิดขึ้น เราจะทำอย่างไร เพราะท่านอธิบายว่ากุศลที่ประกอบด้วยเจตนานั้นฆ่าสังโยชน์ไม่ได้ ต้องอาศัยอริยมรรคที่เปนกุศลพ้นจากเจตนาจึ่งจะฆ่าสังโยชน์ได้ ขอท่านจงอธิบายในเรื่องกุศลที่พ้นจากเจตนาคืออริยมรรคให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า ท่านถามปัญหาถึงเรื่องรู้เห็นในอริยมรรคอย่างนี้ ข้าพเจ้าไม่มีปัญญาจะตอบ เพราะผู้บรรลุอริยมรรคนั้นต้องเปนพระอริยตั้งแต่ชั้นโสดาบันน์ขึ้นไปจึ่งจะตอบถูก เพราะท่านเคยบรรลุอริยมรรค แต่ถึงเช่นนั้นท่านก็ปิดคุณธรรมของท่าน

(ผ) พูดว่า เมื่อตอบตัดปัญหาเช่นนี้ ก็ไม่มีเค้าเงื่อนว่าจะทำในใจอย่างไรถูก ขอท่านจงอธิบายไปตามแนวพระพุทธภาษิต จะได้เปนปฏิปทาให้ถึงซึ่งมรรคและผล เสียแรงอุตส่าห์เดินมาหาในเวลากลางคืน ขอท่านจงอธิบายในเรื่องอริยมรรคให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) พูดว่า ท่านจะมาเค้นถามเรื่องอริยมรรค เหมือนจะมาเอาหนวดเต่าเขากระต่ายในข้าพเจ้าให้ได้ จะต้องค่อย ๆ นึกถึงพระพุทธภาษิต ที่ได้สดับมาเสียก่อน ท่านจงมีสติสงบใจให้พ้นนิวรณ์ที่เรียกว่า สมาธิ และพิจารณาธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ วิญญาณ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ตามความเปนจริง คือ ธาตุดิน ๑๙ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เปนต้น แยกออกไปให้เปนส่วน ๆ ธาตุน้ำ ๑๒ แยกออกไปให้เปนส่วนๆ ธาตุลม ๖ แยกออกไปให้เปนส่วนๆ ธาตุไฟ ๔ ก็แยกออกไปให้เปนส่วน ๆ และอากาศธาตุ วิญญาณธาตุ เมื่อแยกกระจายออกไปเปนส่วน ๆ แล้ว พึงพิจารณาดูตามความเปนจริง ให้เห็นเปนสักแต่ว่าดิน สักแต่ว่าน้ำ สักแต่ว่าไฟ สักแต่ว่าลม สักแต่ว่าอากาศ และสักแต่ว่าวิญญาณ ทั้ง ๖ อย่างนี้ไม่ใช่ตัวตน สัตว์ คน เราเขาใคร ๆ ไม่มี ให้เห็นชัดตามความเปนจริงอย่างไร และธาตุ ๖ นี้เปนแต่กองสังขาร อาศัยปัจจัย คือ อวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร และนามรูปจึ่งเกิดขึ้น เมื่อปัจจัยเหล่านี้ดับไป ธาตุ ๖ ก็ย่อมดับไป เมื่อพิจารณาไป ๆ ก็จะเกิดความเบื่อหน่ายในธาตุเหล่านั้น และเมื่อเบื่อหน่ายแล้ว ก็จะคลายจากความกำหนัด ในธาตุทั้ง ๖ นี่แหละคืออริยมรรค พ้นจากอาสวะ คือ วิมุตติ์อริยผล ข้าพเจ้าอธิบายให้ท่านฟังตามแบบที่ได้สดับมา

จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ตามพระพุทธภาษิตที่ข้าพเจ้าบรรยายให้ฟังนี้ จะได้ไม่เสียเวลาที่ท่านอุตส่าห์มาหาในเวลากลางคืน

(ผ) ถามว่า ท่านอธิบายเรื่องสงบใจให้พ้นนิวรณ์ จนเปนอารมณ์เดียวแล้ว จะพิจารณาอย่างไรได้ เพราะเวลาที่พิจารณานั้น ใจยังคงไม่สงบ จึ่งคิดถึงธาตุได้หลาย ๆ อย่าง เวลาที่อยู่บนเขา ข้าพเจ้าปรารภความเพียรมีสติรู้สึกตัวอยู่ ไม่ส่งใจไปคิดอย่างอื่น มีอารมณ์อันเดียวจนลืมกายไม่รู้สึกตัว เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวก จะคิดอะไร ๆ ก็คิดไม่ออกคงมีแต่รู้กับเฉย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึ่งไม่เข้าใจในเรื่องพิจารณาธาตุ ๖ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า การพิจารณานั้น ไม่ใช่ให้นึกหรือคิด คือมีสติสงบใจให้เปนอารมณ์เดียวแล้ว จึ่งสังเกตดูว่า อย่างนี้ธาตุดิน อย่างนี้ธาตุน้ำ อย่างนี้ธาตุไฟ อย่างนี้ธาตุลม อย่างนี้อากาศธาตุ อย่างนี้วิญญาณธาตุแล้ว สังเกตดูความเกิดขึ้นของธาตุทั้ง ๖ และความดับไปของธาตุทั้ง ๖ ให้เห็นชัดตามความเปนจริงอย่างไร ไม่ใช่ให้นึกหรือคิด เพราะความคิดนั้นปิดความเห็น เพราะฉะนั้นจึ่งต้องสงบใจ ไม่ให้มีนึกมีคิด วิธีพิจารณานั้น ท่านคงเข้าใจว่า ใช้ความนึกความคิด เพราะใจที่ยังไม่สงบนั้น การปฏิบัติจึ่งใช้นึกใช้คิด ก็เปนชั้นสัญญาไม่ใช่ชั้น

ปัญญา เพราะปัญญานั้นไม่ใช่คิดหรือนึกเอา เปนความเห็นที่เกิดขึ้นต่อจากจิตต์ที่สงบแล้ว และพ้นจากเจตนาด้วย ข้าพเจ้าอธิบายให้ละเอียดเช่นนี้ ท่านเข้าใจได้ความหรือยัง ถ้าไม่เข้าใจถามต่อไปอีกก็ได้

(ผ) ถามว่า ความคิดที่ปิดความเห็นนั้นเปนอย่างไร ส่วนจินตามัยปัญญานั้นก็ต้องคิด ทำไมความคิดจึ่งไม่ปิดความเห็น ขอท่านจงอธิบายลักษณะจินตามัยปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า คือความปล่อยใจให้ฟุ้งสร้านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ไม่มีสติ ครั้นรู้ตัวขึ้นจึ่งมีสติ แล้วเปลี่ยนใจให้มาคิดอยู่ในขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ หรือธาตุ ๖ ว่าไม่เที่ยง เปนทุกข์ และเปนอนัตตา ระหว่างที่คิดถึงไตรลักษณ์อยู่นั้น ใจก็ยังไม่สงบ ถ้าจะสงบลงบ้าง ก็เปนเพียงสมถะ จึ่งเปนชั้นสัญญา มิใช่ชั้นปัญญา นี่แหละความคิดที่ปิดความเห็น ส่วนจินตามัยปัญญานั้น คือทำในใจโดยแยบคายเปนสัมมาสังกัปโป ส่วนความเห็นที่ชัดเจนขึ้นเปนสัมมาทิฏฐิ นี่เปนลักษณะของจินตามัยปัญญา เพราะฉะนั้น สุตมัยปัญญา จินตามัยปัญญา ภาวนามัยปัญญา ทั้งสามอย่างนี้ เวลาที่เกิดขึ้นนั้นพ้นเจตนา เปนสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบทั้งนั้น

(ผ) พูดว่า ข้าพเจ้าพึ่งเข้าใจในเรื่องความคิดที่ปิดความเห็น ลักษณะของใจยังไม่สงบ การปฏิบัติจึ่งต้องใช้คิดใช้นึกและประกอบด้วยเจตนาทั้งนั้น แม้สงบลงได้ก็เปนชั้นสมถะ ไม่ใช่ชั้นปัญญา เมื่อเปนเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติมุ่งต่อความพ้นจากกิเลส ไม่ควรส่งใจให้ออกไปนอกสติปัฏฐาน จะได้ไม่มีความคิดที่ปิดความเห็น เพราะมีวิริยะ สติ สมาธิ บริบูรณ์ขึ้นแล้ว จะได้พิจารณาธาตุ ๖ เปนอนัตตา เมื่อความเห็นชัดเจนขึ้นเปนอริยมรรค จะได้ถ่ายสังโยชนธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้หมดไปจากสันดาน

(ฝ) กล่าวว่า สาธุ ข้าพเจ้าขอนุโมทนาการปฏิบัติเช่นนั้น เปนสัมมาปฏิปทาอย่างดีทีเดียว สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนภิกษุว่า[๓]

กุมฺโมว องฺคานิ สเก กปาเล	เต่าหดอวัยวะ ไว้ในกระดองของตนฉันใด
สโมทหํ ภิกฺขุ มโนวิตกฺเก	ภิกษุสกดวิตกในใจไว้ฉันนั้น
อนิสฺสิโต อญฺญมเหฐยาโน	ไม่อาศัยอะไรหมด มิได้เบียดเบียฬผู้อื่น
ปรินิพฺพุโต นูปวเทยฺย กญฺจิ	เปนผู้ดับกิเลสหมด ไม่พึงพูดกระทบซึ่งใคร ๆ

(ผ) พูดว่า ถ้าจะไม่รีบปฏิบัติให้อริยมรรคเกิดขึ้น เมื่อความตายมาถึงเข้า เราจะเหลวเพราะยังไม่ได้ความอุ่นใจในธรรม คือยังไม่ปิดอบาย เพราะยังไม่ได้บรรลุโสดาปัตติผล

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว ข้อนี้มีพระพุทธภาษิตใน*สุตตนิบาต สัลลสูตร* หน้า ๓๖๔ ว่า[๔]

นครํ ยถา ปจฺจนฺตํ	เมืองที่ตั้งอยู่สุดแดนอัน
คุตฺตํ สนฺตรพาหิรํ	ชนทั้งหลายรักษาแล้วทั้งภายในและภายนอก ฉันใด
เอวํ โคเปถ อตฺตานํ	ท่านทั้งหลายจงรักษาตนฉันนั้น
ขโณ มา โว อุปจฺจคา	ขณะคราว อย่าได้ล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย
ขณาตีตา หิ โสจนฺติ	เพราะว่าชนทั้งหลายอันคราวล่วงไปเสียแล้วย่อมโศกเศร้า
นิรยมฺหิ สมปฺปิตา	ไปเต็มแน่นอยู่ในนิรยาบายดังนี้

(ผ) พูดว่า ข้าพเจ้าได้ฟังคาถาพระพุทธภาษิตตรัสสอนดังที่ท่านบรรยายมานี้ รู้สึกทำใจให้คิดถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีอาจารย์ผู้ใดผู้หนึ่งในโลกนี้ ที่จะ

แนะนำพร่ำสอนให้เราทั้งหลาย ได้รู้ทางที่จะดำเนินใจให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ถ้าเราจะไม่ประพฤติปฏิบัติตามธรรมคำสอนของพระองค์ ก็จะเสียทีที่ได้เกิดมาเปนมนุษย์พบพระพุทธศาสนา

(ฝ) รับว่าถูกแล้ว ความดำริเช่นนั้น เปนการสมควรทีเดียว

(ผ) ถามว่า ปัญญา วิชชา ญาณ ๓ อย่างนี้เหมือนกันหรือต่างกัน ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า ต่างกัน ถ้าจัดตามอริยสัจจ์ ปัญญานั้นเปนมรรค วิชชานั้นเปนนิโรธ ส่วนญาณนั้นเปนได้ทั้ง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนาญาณ นิพพิทาญาณ เช่นนี้เปนมรรค ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ ๓ อย่างนี้เปนนิโรธ แม้ญาณอื่น ๆ ที่เปนมรรคก็เปนปัญญา ส่วนที่เปนผลก็เปนวิชชา หรือนิโรธ

(ผ) พูดว่า แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า ญาณนั้นเปนปัญญาได้อย่างเดียว ไม่เข้าใจว่าเปนได้ทั้ง ๒ อย่าง

(ฝ) พูดว่า ที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ อธิบายไปตามที่ท่านสงเคราะห์ไว้ในแบบ

(ผ) พูดว่า ไม่ควรปรารถนากามารมณ์ที่ดี ๆ ทั้งหลาย ในโลก ซึ่งเปนสามิสสุข เพราะใจที่เข้าไปยินดีในกามนั้น ไม่ใช่ความสำราญอะไร มีแต่ความหมกมุ่นขุ่นหมองตลอดเวลาไปจนกว่าจะตาย แม้จะแสวงหามาได้ ก็ปกครองเอาไว้ไม่ได้ เพราะกามารมณ์เหล่านั้นเปนสังขาร ไม่เที่ยงมีความแปรปรวนไปเปนธรรมดา และเปนทุกข์เหลือทน ๆ อยู่ไม่ได้ จะต้องแตกดับไปเปนแน่แท้ เมื่อมาประพฤติปฏิบัติละเอียดเข้า จึ่งรู้สึกได้ว่าสามิสสุขทั้งหลาย ห่างไกลกันกับนิรามิสสุขนัก

(ฝ) พูดว่า ผู้ที่หวังสามิสสุขนั้น มิใช่จะสำเร็จแก่ผู้หวังทั่วไปได้ เพราะสามิสสุขทั้งหลายเปนส่วนของกุศลวิบาก เกิดสำหรับผู้มีบุญ ส่วนผู้ที่ไม่มีบุญ แม้จะหวังก็ไม่สมประสงค์ ถ้าปรารถนากันได้ตามชอบใจแล้ว ก็คงจะไม่มีคนจน คนลำบาก อารมณ์ทั้งหลายในโลกทั้งที่ดีและที่ไม่ดีเหล่านั้น ล้วนเปนสังขาร ส่วนผู้ที่ชอบอารมณ์ที่ดี ไม่ชอบอารมณ์ที่ไม่ดี บุทคลนั้นก็เปนสังขาร สังขารกับสังขารจะพึ่งกันอย่างไรได้ เพราะฉะนั้นผู้ที่วุ่นอยู่กับสังขารจึ่งเปนผู้หลง เพราะไม่รู้ความจริง นิรามิสทุกข์ก็ยังดี เพราะเปนความเย็น ส่วนสามิสสุขนั้นเปนความร้อน ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นแล้ว จึ่งละอามิสในโลกเสีย

(ผ) ถามว่า อริยมรรคนั้นเปนสังขาร หรือวิสังขาร

(ฝ) ตอบว่า อริยมรรคนั้นเปนสังขาร แต่เปนยอดสังขาร สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ใน *อัคคัปปสาทสูตร* ว่า[๕]

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา	ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่าใด อันปัจจัยปรุงแต่ง
อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ	อริยมรรคที่ประกอบด้วยองค์แปดประการ เราตถาคตกล่าวว่าเปนยอดของสังขตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้

(ผ) พูดว่า สิ่งอะไร ๆ ในโลกนี้ที่มีวิญญาณครอง และไม่มีวิญญาณครอง ตลอดจนกระทั่งตัวของเราเองก็เปนสังขารไม่เที่ยง มีความแปรปรวน และเปนทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อเปนเช่นนี้ เราควรเลือกเอายอดสังขาร คือ อริยมรรค เพราะไปต่อกันได้กับอริยผล ถัดจากอริยผลก็นิพพาน ซึ่งเปนวิสังขารทีเดียว

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นจึงต้องละความยินดีในสังขารทั้งหลายให้หมด ถ้าไปชอบสังขารอย่างใดไว้ ก็ต้องได้สังขารอีกนั่นแหละ

(ผ) ถามว่า จะปฏิบัติอย่างไร จึ่งจะหายจากที่เพ่งโทษผู้อื่นได้ขาด เช่นในเวลาที่เห็นคนทั้งหลายประพฤติกายทุจจริต วจีทุจจริต ก็ทำใจให้ประกอบด้วยเมตตากรุณา ใจที่เพ่งโทษอาจหายไปได้ชั่วคราว แต่พอเมตตากรุณาเสื่อมไป ใจชะนิดนั้นอาจเกิดขึ้นได้อีก ข้าพเจ้าไม่มีอุบายที่จะละได้ เพราะฉะนั้นจึ่งต้องหนีจากหมู่ขึ้นมาอยู่บนเขา ขอท่านจงช่วยบอกอุบายให้ด้วย

(ฝ) ว่า การเพ่งโทษคนอื่นนั้นสำคัญนัก เพราะขาดเมตตากรุณา เปนไปเพื่อความเบียดเบียฬตนและคนอื่น สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า[๖]

ปรวชฺชานุปสฺสิสฺส	เมื่อบุทคลมักตามมองดูซึ่งโทษของผู้อื่น
นิจฺจํ อุชฺฌานสญฺญิโน	เปนผู้มีความหมายจะยกโทษอยู่เปนนิตย์
อาสวา ตสฺส วฑฺฒนฺติ	อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญขึ้นแก่บุทคลนั้น
อารา โส อาสวกฺขยา	บุทคลนั้นเปนผู้ห่างไกลจากธรรมเปนที่สิ้นอาสวะ

เพราะฉะนั้น ควรทำในใจให้แยกออกไป เปนอริยสัจจ์ ๔ ส่วนบุทคลนั้นต้องทำความเห็นว่าเปนขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖

เปนประเภททุกขสัจจ์ ความประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ของบุทคลนั้นเป็นสมุทัย เพราะเขาไม่ได้เจริญมรรค จึ่งไม่ถึงนิโรธ เพราะฉะนั้นถ้าจะไม่ชอบ หรือเพ่งโทษว่าไม่ดี ก็ต้องเพ่งส่วนสมุทัย ส่วนคนนั้นเปนขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖ กลับจะน่าสงสาร เพราะความทำผิดเช่นนั้น เปนส่วนสมุทัยให้ทำ เพราะผู้ที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติก็มีอริยสัจจ์ ๒ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ นั้นเปนทุกขสัจจ์ กิเลสความอยากนั้นเปนสมุทัย จึ่งได้ประพฤติกายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต เหมือนทารกที่ไม่รู้จักไฟ จึ่งได้จับ เพราะไม่ทราบว่าร้อน ส่วนผู้ใหญ่เขาไม่จับ เพราะเขาทราบว่าร้อน ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติก็ฉันนั้น

(ผ) ถามว่า ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติมีอริยสัจจ์ ๒ คือทุกข์กับสมุทัย เวลาที่เราเข้าไปเพ่งโทษ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ ของเราเปนทุกขสัจจ์ การเพ่งโทษเขานั้นเปนสมุทัย เวลานั้นเรากับเขาก็ไม่แปลกอะไรกัน เพราะมีแต่ทุกข์กับสมุทัย ๒ อย่างเท่านั้น

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว ถ้าไม่ทำความเห็นให้เปนอริยสัจจ์ ๔ ก็ยากที่จะหายจากใจที่เพ่งโทษคนอื่น

(ผ) ถามว่า ถ้าเช่นนั้น เพราะเสขบุทคลทั้งหลายผู้ทำกิจของอริยสัจจ์ ๔ ท่านคงไม่มีความเพ่งโทษผู้อื่นกระมัง

(ฝ) ตอบว่า แน่ทีเดียว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระเสขบุทคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบันน์ขึ้นไป ย่อมไม่เพ่งโทษคนอื่น จึ่งพ้นจากความเบียดเบียฬ เพราะพ้นความเบียดเบียฬจึ่งพ้นบาป เพราะพ้นบาปจึ่งพ้นทุคคติ คือได้ทำกิจของอริยสัจจ์ ๔ ท่านจึ่งไม่มีความเพ่งโทษใคร ๆ อาสวะทั้งหลายจึ่งไม่เจริญขึ้น ถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย จนเปนพระอเสขบุทคล

(ผ) ถามว่า ผู้ปฏิบัติ เช่นกัลยาณชน พระเสขบุทคล พระอเสขบุทคล ก็มีสติปัฏฐานด้วยกันทั้งนั้น สติปัฏฐานของท่านเหล่านั้น จะเหมือนกันหรือต่างกัน

(ฝ) ตอบว่า ต่างกัน ถ้าคิดดูตามแบบ กัลยาณชนเจริญสติปัฏฐานเพื่อจะรู้จริง เพราะยังไม่เห็นอริยสัจจ์ ๔ ยังไม่ได้ทำหน้าที่กำหนดทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และยังไม่ได้เจริญมรรคให้บริบูรณ์ ส่วนพระเสขบุทคล กำหนดสติปัฏฐานตามความเปนจริง คือสติสัมปชัญญะ เพื่อจะละสังโยชน์ที่ยังไม่หมดให้หมดไป สติปัฏฐานของท่านนั้นเปนมรรค พระอเสขบุทคลละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ สติปัฏฐานนั้นเปนผล เพราะฉะนั้นจึ่งบริบูรณ์ด้วยสติ สติของท่านนั้นเปนเอง มิใช่ทำให้เปนขึ้นคือฉฟังคุเบกขา

(ผ) ถามว่า ทำไมธาตุทั้ง ๖ ไม่เที่ยงเปนทุกข์ เปนอนัตตาตามความเปนจริง เมื่อพิจารณาดูก็น่าจะเห็นได้ง่าย ๆ ส่วนการเห็นว่าธาตุทั้ง ๖ เปนของเที่ยง สุข ตัวตนนั้นน่าจะเห็นยาก เพราะฝืนธรรมดา แต่ทำไมใจจึ่งได้เห็นผิดตรงกันข้ามกับความจริง ข้อนี้น่าอัศจรรย์นัก ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า ความเห็นผิดชนิดนี้ลึกซึ้งมากมีหลายชั้น คือ ทิฏฐานุสัย และอัตตานุทิฏฐิ หรือสักกายทิฏฐิ และทิฏฐิวิปลาส คือเห็นผิดจากความจริง

(ผ) ถามว่า ความทำในใจอย่างไร ทิฏฐิทั้งหลายเหล่านี้จึ่งมีขึ้นได้

(ฝ) ตอบว่า เพราะอวิชชาความไม่รู้ ไม่ได้ส้องเสพสัตบุรุษ ไม่ได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ และไม่ได้ฝึกใจในธรรมของสัตบุรุษ จึ่งไม่รู้จักไตรลักษณ์ และอริยสัจจ์ ๔ ทิฏฐิเหล่านี้จึ่งมีได้มาก เพราะธรรมดาของสังขาร ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืนเปนทุกข์เหลือทน ๆ อยู่ไม่ได้ จะต้องดับไปเปนธรรมดา และเปนอนัตตา ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ส่วนผู้ที่ไม่รู้ความจริง ไม่เคยเห็นไตรลักษณ์ จึ่งใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ เห็นเปนของเที่ยงเปนสุข และเห็นเปนตัวตนแก่นสาร

(ผ) ถามว่า การใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับนั้นมีลักษณะอย่างไร

(ฝ) ตอบว่า ธาตุ ๖ นั้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศ ธาตุ ๕ อย่างนี้เปนรูป วิญญาณธาตุเปนนาม เมื่อย่นลงเปนนามเปนรูปอย่างนี้แล้ว ส่วนรูปนั้นมีความแปรปรวนเกิดขึ้น แล้วก็ดับไป เช่นของเก่าดับไป ของใหม่เกิดขึ้นแทนแล้วก็ดับไปอีก ส่วนวิญญาณธาตุ คือ ความรู้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ๖ อย่างนี้ เช่นเห็นรูปทางตา เกิดความรู้ขึ้นแล้วก็ดับไป ได้ฟังเสียงทางหู เกิดความรู้ขึ้นแล้วก็ดับไป หรือได้รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้โผฏฐัพพะทางกาย แล้วก็ดับไป รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้วก็ดับไป เช่นนี้ทุกอารมณ์ แต่เราไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ ใส่ใจไว้แต่ข้างเกิด จึ่งเห็นธาตุ ๖ เปนของเที่ยง เปนสุข เปนตัวตนสาระแก่นสาร เปนสุภะสวยงาม ที่เรียกว่าทิฏฐิวิปลาส อย่างนี้แหละ ชื่อว่าการใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ

(ผ) ถามว่า จะประพฤติปฏิบัติอย่างไร จึ่งจะใส่ใจไว้ข้างดับ ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างเกิด ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

(ฝ) ตอบว่า การใส่ใจไว้ข้างเกิดนั้นชำนาญมาก เพราะคุ้นเคยกันมานานแล้ว ตั้งแต่เกิดมาพอรู้ภาษาคน ก็ใส่ใจไว้ข้าง

เกิด ไม่เคยใส่ใจไว้ข้างดับ เพราะฉะนั้นการใส่ใจไว้ข้างดับ จึงต้องฝึกใหม่ให้ชำนาญ และยังต้องอาศัยความเห็นที่ชัดเจนขึ้นด้วย ที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ

(ผ) ถามว่า ความทำในใจอย่างไร ความเห็นที่ชัดเจนคือสัมมาทิฏฐิจึ่งจะเกิดขึ้นได้ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังจะได้ดำเนินใจไปตามคำแนะนำของท่าน

(ฝ) ตอบว่า คือมีสติสงบใจให้พ้นนิวรณ์แล้ว จึ่งสกดรอยดูความจริงของธาตุทั้ง ๖ มีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปตามความเปนจริงอย่างไร ที่เรียกว่าสติสัมปชัญญะ

(ผ) พูดว่า น่าใจหาย ตั้งแต่เกิดมาเปนคนก็ใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ เพราะฉะนั้นอัธยาศัยใจคอ จึ่งประกอบด้วยความประมาท และไม่รู้ตัวด้วยว่าเปนผู้ประมาท สำคัญว่าไม่ประมาท ก็ตั้งนับปีอายุว่า เข้าวัดมาได้ตั้งหลาย ๆ สิบปี

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว เข้าวัดมาได้มากปี แต่ใจยังไม่รู้ความจริง และประกอบด้วยความประมาทปราศจากสติสัมปชัญญะไม่ได้ใส่ใจในการพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายว่า มีความเกิดขึ้นแล้ว และเสื่อมไปเปนธรรมดา แม้จะมีเวลาสงบระงับบ้างบางคราว ก็มีส่วนน้อยเต็มที ใจที่ไม่มีสติมีส่วนมากกว่า เพราะฉะนั้น

จึ่งไม่มีความเจริญในสัมมาปฏิบัติ สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ใน *พระธรรมบท* ตอน *ทัณฑวัคค์ หน้า* ๒๘ ว่า๗

โย จ วสฺสสตํ ชีเว	ก็ผู้ใด เมื่อไม่เห็นความ
อปฺปสฺสํ อุทยพฺพยํ	เกิดขึ้น และความเสื่อมไป
	พึงเปนอยู่ตลอดร้อยปี
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย	ความเปนอยู่ชั่ววันเดียว
ปสฺสโต อุทยพฺพยํ	ของผู้ที่เห็นความเกิดขึ้น
	และความเสื่อมไป ประเสริฐกว่า

(ผ) ถามว่า จะประพฤติปฏิบัติอย่างไร จึ่งจะเปนผู้ไกลจากกิเลสตามเสด็จพระศาสดา

(ฝ) ตอบว่า ต้องประพฤติปฏิบัติให้เปนธรรมเปนวินัย เช่นของที่ภิกษุได้มาในทางที่ไม่ควร ของนั้นเปนนิสสัคคีย์ ก็ต้องเสียสละตามพระวินัย ฉันใด เราก็ต้องตั้งใจปฏิบัติให้แข็งแรงว่า จะเปนผู้ไกลจากกิเลส ๆ จะต้องไกลจากเรา ถ้าเผลอไปกิเลสเกิดขึ้นอีกเวลาใด ก็ต้องเสียสละ คือละเสียเวลานั้น เหมือนอย่างภิกษุ ได้สิ่งของที่ไม่ควร เปนนิสสัคคีย์ ท่านต้องเสียสละตามพระวินัย ทำตนให้บริสุทธิ์ ฉันนั้น นี่แหละชื่อว่าปหานะกิจเปนทางไกลจากกิเลส ตามเสด็จพระศาสดา

(ผ) พูดว่า ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงปฏิปทาที่จะให้ไกลจากกิเลส รู้สึกมีกำลังใจในการละกิเลส ดูไม่เหลือวิสัย ที่จะปฏิบัติตามคำแนะนำของท่าน

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว กิเลสที่ยังเกิดอยู่ได้ เพราะไม่ได้ตั้งใจละให้แข็งแรง จึ่งเกิดขึ้นครอบงำใจได้ เพราะฉะนั้นพระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ จึ่งไม่ทอดธุระในการละกิเลส พากเพียรพยายามมีสติสัมปชัญญะอยู่ ท่านจึ่งถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ และเปนผู้ไกลจากกิเลสตามเสด็จพระบรมศาสดา

(ผ) ถามว่า วิธีปฏิบัติทำใจให้สงบจากนิวรณ์ ๕ ทำไมจึ่งได้ยากนัก ต้องฝึกหัดอบรมพากเพียรพยายาม มีสติไม่ส่งใจไปคิดอย่างอื่น และต้องอยู่ในที่สงัดด้วย กว่าจะสงบระงับได้ตั้งหลาย ๆ ปี ส่วนใจที่ประกอบด้วยนิวรณ์ ๕ นั้น ไม่ต้องฝึกหัดอบรมก็มีขึ้นได้ อาศัยเหตุปัจจัยอะไรจึ่งได้เปนเช่นนั้น ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจในเรื่องนี้

(ฝ) ตอบว่า อนุสัยและสังโยชน์ที่ยังละไม่ได้นั้น เปนกิเลสวัฏฏ์ เปนปัจจัยให้เกิดกัมมวัฏฏ์ฝ่ายอกุศล คือ นิวรณ์ ๕ เพราะฉะนั้นการปฏิบัติทำใจให้เปนสมาธิ จึ่งต้องอาศัยสติและวิริยะ คือความระวังอย่างแข็งแรง ถ้าเผลอสติหรือขาดวิริยะไป

เวลาไร ก็เปนโอกาสที่จะให้นิวรณ์ ๕ เกิดขึ้นครอบงำใจได้อีก เพราะฉะนั้นการปฏิบัติจึ่งไม่แล้วไม่เสร็จ เพราะไม่ได้ละอนุสัย และสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดาน

(ผ) พูดว่า ถ้าเช่นนั้น วิธีปฏิบัติทำใจให้เปนสมาธิ เหมือนพายเรือทวนน้ำ พอเผลอสติหรือขาดความเพียรเข้าเวลาไร ก็ไหลไปทางเก่า คือนิวรณ์ ๕ เพราะใจที่อยู่ในสมาธินั้น เปนแต่สงบนิวรณ์เอาไว้ ยังไม่ได้ละให้หมดไปด้วยอำนาจอริยมรรค บรรดากิเลสที่เปนเหล่าอนุสัยและสังโยชน์ จึ่งเปนปัจจัยให้เกิดนิวรณ์ ๕ ขึ้นได้อีก

(ฝ) รับว่า ถูกแล้ว พระอริยะสาวกตั้งแต่ชั้นโสดาบันน์ขึ้นไป ได้ละสังโยชน์ให้หมดไปตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ เพราะฉะนั้น การปฏิบัติทางพระนิพพานของท่านจึ่งง่าย เหมือนพายเรือตามน้ำฉะนั้น

(ผ) ว่า ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาพูดกันถึงเรื่องพระนิพพานว่า[๘] อายตนะอันหนึ่งมีอยู่ แต่ไม่ใช่ดิน ไม่ใช่น้ำ ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม ไม่ใช่อากาศ ไม่ใช่วิญญาณไม่ใช่ตัวตน เช่นนั้นพระนิพพานก็ศูนย์เปล่า เขาจึ่งไม่อยากไปพระนิพพาน

(ฝ) พูดว่า กามทั้งหลายไม่มีในพระนิพพาน ผู้ที่กำหนัดในกาม ยังมีความพอใจในรูปเปนต้น จึ่งไม่ยินดีในพระนิพพานๆ คือ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ และดับตัณหาที่เปนเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นเสียได้ ทุกข์เปนผลมีชาติเปนต้นก็ดับไป เพราะฉะนั้นพระนิพพานแม้จะชื่อว่าเปนอนัตตา แต่คงศูนย์ฉะเพาะกิเลสกับทุกข์เท่านั้น ส่วนนิพพานธรรม ซึ่งเปนธรรมที่เที่ยงที่สุขนั้นยังคงมีอยู่

(ผ) พูดว่า นึก ๆ ก็น่าอัศจรรย์ใจในเรื่องพระนิพพาน สังขารทั้งหลายดับไปหมดแล้ว จะมีอะไรที่ไม่ใช่สังขาร คือสิ่งที่เหลืออยู่ เพราะพระนิพพานนั้นเปนวิสังขาร ข้าพเจ้าไม่ใส่ใจในเรื่องพระนิพพาน เพราะนึกถึงแล้วทำใจให้ฉงนสนเท่ห์ ตกลงประพฤติปฏิบัติเรื่อย ๆ ไป ถึงพระนิพพานเมื่อไรก็รู้ได้เอง

(ฝ) พูดว่า พระนิพพานไม่ใช่ศูนย์ คือของเก่าดับไปของใหม่เกิดแทน เช่น พระโสดาบันน์ละสังโยชน์ ๓ ได้หมด ทุกข์มีชาติเปนต้นก็ดับไปได้มาก ที่เหลืออยู่ก็น้อย คือ ๑ ชาติ ๓ ชาติ หรืออย่างช้าเพียง ๗ ชาติ และมีความไม่ตกต่ำเปนธรรมดา เปนผู้อันอริยมรรคกำหนดแน่แล้ว มีอันจะตรัสรู้ได้เองในเบื้องหน้า เพราะละสักกายทิฏฐิหมดไป จึ่งมีสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแทน และละวิจิกิจฉาหรือสีลัพพัตหมดไป จึ่งมีอจลสัทธามา

แทน เช่นพระสกทาคามี ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง จะมาเกิดในโลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น ก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์ นี่เรียกว่าทำของเก่าให้หมดไป จึ่งมีของใหม่เกิดขึ้นแทน คือคุณธรรมที่ยิ่งกว่าพระโสดาบันน์ขึ้นไป ส่วนพระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ เบื้องต่ำได้แล้ว เกิดในสุทธาวาสพรหมโลก และจักปรินิพพานในที่นั่น นี้เรียกว่าทำกิเลสและชาติภพซึ่งเปนของเก่าให้หมดไป ของใหม่เกิดขึ้นแทน คือ เพราะท่านสิ้นไปจากกามราคะสังโยชน์ จึ่งถึงพร้อมด้วยองคคุณ กล่าวคือใจที่สงัดจากกามมาแทน และท่านสิ้นไปจากปฏิฆะสังโยชน์ จึ่งถึงพร้อมด้วยองคคุณ คือเมตตากรุณามาเกิดแทน พระอริยะสาวกที่ได้บรรลุเสขคุณแล้ว ชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ละตัณหาความอยากสิ้นแล้ว สิ้นอาสวะอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงแล้ว มีประโยชน์ตน ถึงโดยลำดับแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นแล้ว พ้นวิเศษแล้ว เพราะรู้ทั่วถึงด้วยอาการอันชอบ ส่วนกิเลสอาสวะที่พระอรหันต์ละได้หมด สิ้นเชิงและสิ้นชาติ ไม่มีปฏิสนธิในภพ คืออนุปาทิเสสปรินิพพาน นี้ชื่อว่าทำของเก่า คือสมุทัยกับทุกข์ให้หมดไป ของใหม่เกิดแทนนั้น คือถึงพร้อมด้วยคุณธรรมที่เรียกว่าอริยวาสธรรม คือธรรมเปนที่อยู่ของพระอริยเจ้า ๑๐ ประการ[๙]

๑	**ปญฺจงฺควิปฺปหีโน**	มีองค์ ๕ คือนิวรณ์ อันละเสียแล้ว
๒	**ฉฬงฺคสมนฺนาคโต**	ประกอบด้วยองค์ ๖ คือ ฉฬังคุเบกขา
๓	**เอการกฺโข**	มีธรรมรักษาทั่วอันหนึ่ง คือสติ
๔	**จตุราปสฺเสโน**	มีธรรมดั่งพนักเปนที่อิง ๔ อย่าง คือพิจารณาแล้วจึ่งส้องเสพ อดทน หลบหลีก ถ่ายถอน
๕	**ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ**	มีของจริงฉะเพาะอันๆ หนึ่งบรรเทาเสียแล้ว คือ ละมิจฉาทิฏฐิ ๑๐ อันเปนอพยากตะวัตถุ มีเห็นโลกเที่ยงเปนต้น
๖	**สมวยสฏฺเฐสโน**	มีความแสวงหาอันให้สะเทือน ละเสียโดยชอบแล้ว คือ ละความแสวงหา ๓ อย่าง กาม ๑ ภพ ๑ พรหมจรรย์ ๑
๗	**อนาวิลสงฺกปฺโป**	มีความดำริอันไม่ขุ่นมัว คือ ละความดำริที่ประกอบด้วยกิเลสกาม วัตถุกาม และวิตกที่ประกอบด้วยพยาบาทและวิเหสา

๘	**ปสฺสทฺธกายสงฺขาโร**	มีกายสังขาร คือ ลมอัสสาสะปัสสาสะรำงับแล้ว คือบรรลุจตุตถฌาน
๙	**สุวิมุตฺตจิตฺโต**	มีจิตต์พ้นวิเศษดีแล้ว คือ มีจิตต์พ้นจากราคะ โทษะ โมหะ
๑๐	**สุวิมุตฺตปญฺโญ**	มีปัญญาพ้นวิเศษแล้ว คือ รู้ชัดว่าราคะ โทษะ โมหะ เราละเสียหมดแล้วดังนี้

(ผ) กล่าวว่า สาธุ ท่านอธิบายธรรมชั้นสูง ให้ข้าพเจ้าเข้าใจได้ความแจ่มแจ้งดีในเรื่องพระนิพพาน คือของเก่า ได้แก่สมุทัยกับทุกข์ดับไป จึ่งมีคุณธรรมของใหม่เกิดขึ้นแทน ซึ่งเปนธรรมที่ไม่กำเริบเพราะมิใช่สังขาร เพราะฉะนั้นพระนิพพานจึ่งไม่ศูนย์ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความสามารถรอบรู้ในธรรมที่ละเอียดเหล่านั้นกะท่านด้วย ๆ

ธรรมภาษิตนิทเทศ

คำโคลง

คุณหญิงดำรงธรรมสาร
(ใหญ่ วิเศษศิริ)

พิมพ์เพื่อบำเพ็ญกุศลในการฌาปนกิจศพ
คุณแม่เป้า ตุงคสวัสดิ
ซึ่งเป็นมารดาของพระยาสุรินทรภาๅชัย
ณ สุสานวัดมกุฏกษัตริยาราม
พ.ศ. ๒๔๗๙

อารัมภพจน์

ผู้ประพันธ์ภาษิตนี้ นามขนาน
คุณใหญ่ ๆ ธรรมสาร สืบค้น
ท่านปฏิบัติมานาน มนัสชอบ ธรรมแล
หวังผ่อนภัยพิบัติพ้น เพียบพร้อม เพรียงเกษมๆ

ท่านวานข้าๆ ช่วยแก้ เกลาความ
ตูแต่งเติมไต่ตาม ต่อท้าย
โดยอนุมัติมิลวนลาม ลบหลู่ เลยแล
เพื่อเพิ่มพูนประโยชน์ได้ สุขด้วย โดยประสงค์ๆ

พระมหาปิ่น รัตนพรรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

๑๐ มีนาคม ๒๔๗๘

ธรรมภาษิตนิทเทศคำโคลง

(๑) พระพุทธคุณ

โคลง ๔ สุภาพ

◉ พระพุทธอุบัติล้ำ โลกปรา - กฏแฮ
ทรงวิสุทธิขันธา ผ่องแผ้ว
กอบด้วยพระกรุณา ในสัตว์ เสมอเนอ
มีพระญาณกลั่นแกล้ว กล่าวแก้ ไญยธรรม ฯ

(๒) พระธรรมคุณ

◉ พระธรรมล้ำลึกล้วน พุทธภา - ษิตเนอ
สมเด็จพระศาสดา แบ่งไว้
ครบถ้วนส่วนสิกขา สอนสัตว - โลกแล
ปฏิบัติธรรมเพื่อให้ ห่างห้วง สงสาร ฯ

(๓) พระสังฆคุณ

◉ พระสงฆ์คงเนื่องล้วน หมู่ฟัง
มีส่วนวิสุทธิ์ธัง ผ่องพ้น
ดำเนินซึ่งอัฏฐัง - คิกมรรค มากแฮ
โอฆะสี่มิอาจท้น ท่วมได้ กลายเกษม ๆ

(๔) แสงสว่างอื่น ๆ สู้แสงสว่างของพระพุทธเจ้าไม่ได้

◉ แสงสูรส่องทั่วท้อง นภา - กาศเฮย
เป็นใหญ่ในทิวา สว่างไซร้
ราตรีสว่างจันทรา แสงส่อง อีกแฮ
ไฟส่องแสงสว่างได้ ค่ำเช้า กลางคืน ๆ

◉ แสงพระพุทธสว่างทั้ง สากล
แสงอื่นบ่อมิทน เทียบสู้
แสงสามที่ยินยล ยังอ่อน กว่านา
มีพระญาณหยั่งรู้ - โลกแจ้ง ประจักษ์ความ ๆ

(๕) ทรงอุปมาโทษแห่งกาม[๑] ๑๐ อย่าง

◉ พระสุคตกล่าวเอื้อน อรรถแสดง
โทษสิบแห่งกามแจง แจกถ้วน
ทุกข์ยากอย่างร้ายแรง เร่งเบื่อ หน่ายเนอ
ภัยเหล่ากามแต่ล้วน กลั่นแล้ว กล่าวสอน ฯ

◉ กามทั้งหลายเหล่านั้น เปรียบขา -
แข้ง แห่งเหล่าโคฆาส์ ฆ่าแล้ว
อัฏฐิที่เหลือปรา - กฏเลือด ติดแฮ
สุนัขเห็นดั่งแก้ว เก่งกล้า กลืนกิน ฯ

◉ นายโคบาลแล่เนื้อ โคฆาส์
เคี้ยวยิ่งเจ็บทันตา เกลือกกลิ้ง
มิได้อิ่มหิวหา หวนห่วง นักเนอ
ผู้ติดแม้มิทิ้ง ที่แท้ เสมอเหมือน ฯ

◉ กามารมณ์ทั่วทั้ง ปวงนา
เหมือนหนึ่งชิ้นมังสา สิ่งนี้
สำหรับหมู่เหยี่ยวกา กัดแย่ง กินแฮ
กำหนัดกามท่านชี้ เช่นแม้น เหมือนกัน ฯ

◉ กามารมณ์เหล่านั้น ท่านแจง
เหมือนอย่างคบเพลิงแดง ติดหญ้า
คนถือย่อมร้อนแรง ลนลวก เผาเฮย
ควันจักรมรุ่มหน้า ไป่ทิ้ง ต้องตาย ฯ
◉ กามเหมือนหลุมถ่านร้อน ร้ายแรง
ลุกช่วงโชติไฟแดง ดั่งนี้
บุรุษเมื่อใครแจง จะทุ่ม ทิ้งแฮ
ณะที่หลุมซึ่งชี้ เช่นนั้น คงกลัว ฯ
◉ กามเหมือนฝันว่าได้ เชยชม
สวนหนึ่งนั้นรื่นรมย์ หมู่ไม้
ครั้นตื่นจะชื่นสม ดั่งคิด คเนแฮ
หายหมดมิพบไซร้ ไป่ได้ เหลือเลย ฯ
◉ กามเหมือนยืมเครื่องใช้ เขามา
ชั่วขณะเวลา ส่งเจ้า -
ของแล้วเมื่อแลหา มิประสพ สูญเนอ
กำหนัดกามจึ่งเศร้า โศกซ้ำ ระกำทรวง ฯ
◉ กามสิเป็นเช่นไม้ มีผล
มากเกลื่อนแม้ใครยล ย่อมต้อง -
การ ผู้ที่อยู่บน พฤกษ์ประสพ - ทุกข์แฮ
ใจพะวงเกี่ยวข้อง เขตต์ข้าง ภัยพาล ฯ

◉ กามเช่นเขียงหั่นเนื้อ หนานาย
แผลที่สับนับราย ไป่ถ้วน
เชือดเฉือนน่าใจหาย หากพบ เห็นแฮ
โทษเหล่ากามแต่ล้วน เรื่องร้อน เลวทราม ฯ

◉ หลาวเสียบแทงร่างนั้น แน่กาม
ผู้ที่เห็นว่างาม จึ่งข้อง
เพราะติดแน่นในยาม จะชัก ยากนา
แม้เบื่อมิเสพย์สร้อง สร่างสิ้น ยินดี ฯ

◉ เยี่ยงหัวงูเห่านั้น เปรียบกาม
ควรเพื่อพยายาม เลี่ยงลี้
แม้ขืนอยู่งูตาม เลื้อยไล่ กัดนา
กำหนัดกามเช่นนี้ หนักข้าง ทางอบาย ฯ

◉ พระชินะกล่าวอ้าง โทษกาม
ตรัสสั่งให้เกรงขาม บ่อยซ้ำ
เอ็นดูเหล่าหลงงาม จึ่งพร่ำ สอนแฮ
ผู้หน่ายกามท่านย้ำ ว่าพ้น มลทิน ฯ

◉ โอ้ใครในโลกนี้ หนีกาม
ละเหย้าเผาลนลาม เลิกได้
โดยเสด็จสุคตตาม อริยมรรค มั่นเฮย
สบสุขวิเศษไซร้ ประเสริฐแท้ ทางเกษม ฯ

(๖) แสดงสิ่งที่หาไม่ได้หรือไม่มี

◉ รอยเท้าหาบ่อได้ ในอา - กาศเฮย
สมณะนอกศาสนา อย่าค้น
ปวงสัตว์มิอาจมา ละเครื่อง ช้าเนอ
พระตถาคตพ้น กิเลสสิ้น ทุกข์สูญ ๆ

◉ อากาศมิพบแล้ว รอยบา - ทาแฮ
แม้ว่าสัตว์ลีลา เหาะได้
สมณะสี่เหล่าหา ห่อนประสพ เลยพ่อ
เพราะไป่มีนั่นไซร้ นอกพ้น พุทธกาล ๆ

◉ สังขารหมดทั่วทั้ง ปวงนา
แม้ว่าจะค้นหา เที่ยงแท้
ไป่มีร่องรอยปรา - กฏยั่ง ยืนเฮย
ส่วนพระพุทธพิสุทธิ์แล้ นิราศพ้น หวั่นไหว ๆ

(๗) ทรงอุปมาขันธ์ ๕

◉ รูปดั่งฟองแห่งน้ำ แตกไว
เปรียบส่วนเวทนาใน ต่อมน้ำ
สัญญาย่อมดับไป ดุจพยับ - แดดแฮ
ขันธ์ขาดแก่นสารย้ำ เยี่ยงกล้วย กัทลี ๆ

◉ วิญญาณขันธ์ที่ห้า เล่ห์กล
มีส่วนพุทธนิพนธ์ กล่าวอ้าง
พระเดชทั่วสากล พันธุ์เผ่า กษัตริย์เฮย
มีตะบะบ่อเริดร้าง รุ่งแม้น สุริยา ฯ

(๘) พระบรมพุทโธวาทในโอวาทปาฏิโมกข์

◉ อย่าทำบาปทั่วทั้ง ปวงชี
ทำกุศลราศี ยิ่งไว้
ยังจิตต์ปราศธุลี ขาวรอบ เทียวแล
หลายพระพุทธองค์ได้ กลั่นแล้ว กล่าวสอน ฯ

◉ เว้นวาจากล่าวร้าย เบียดเบียฬ[๒]
ปาฏิโมกข์ระวังเพียร มั่นไว้
บริโภคอย่าอาเกียรณ์ เกินส่วน นักเนอ
รู้ประมาณยิ่งได้ อยู่ด้วย สงัดคน ฯ

◉ อธิจิตต์มั่นเอื้อ เอาดี
เพียรเพื่อปัญญินทรีย์ แก่แล้ว[๓]
พุทธานุญาตมี ปฏิบัติ ตามเทอญ
เป็นสัตถุศาสน์แท้ แห่งไท้ ทศพล ฯ

◉ อดทนทุกข์ทั่วพร้อม ไตรทวาร
เผาเหล่ากิเลสมาร มอดแห้ง
ผู้สอดส่องเพ่งญาณ ย่อมกล่าว เสริมแฮ
พระนิพพานกระจ่างแจ้ง แจ่มจ้า สุขเหลือ ฯ

◉ เบียดเบียฬ[๔] มิใช่เชื้อ บรรพชิต
ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต อื่นด้วย
ตรงกับพุทธภาษิต ประกาศ ไว้แฮ
ยังสัตว์ให้ชีพม้วย ใช่เชื้อ สมโณ ฯ

(๙) ความชะนะเลิศ ๔ อย่าง

◉ ชะนะโกรธมิคิดแค้น เคืองเขา อื่นเลย
ดับสนิทในผู้เอา อาชญ์ให้
ชนชาติชั่ว ใช้เชาวน์ เชิงชอบ ชะนะเนอ
คือชะนะด้วยดีได้ เด่นด้วย ความเจริญ ฯ

◉ เหนียวหนืดตระหนี่นั้น อย่าขอ เขาเฮย
ชะนะด้วยยกยอ ยื่นให้
ชะนะเท็จอย่ารีรอ เร่งกล่าว จริงเทอญ
ชนชะนะกิเลสได้ สถิตด้าว แดนเกษม ฯ

(๑๐) บรมธรรมคือธรรมอย่างยิ่ง ๔ อย่าง

๏ โรคนิราศลาภล้น เหลืออออ
สันโดษเป็นทรัพย์พอ เพิ่มแล้
วิสสาสะสนิทนอ นับยิ่ง ญาติแฮ
สุขส่วนที่เที่ยงแท้ ทั่วนั้น นฤพาน ฯ

(๑๑) ทรงอุปมาวิตก ๓

๏ เต่าหดตัวอยู่ด้วย กะดอง
ควรเหล่าภิกษุมอง มั่นไว้
วิตกเหล่านั้นของ ควรข่ม เทียวแล
มิพักอิงอื่นไซร้ ทั่วทั้ง สากล ฯ

(๑๒) แสดงความไม่เบียดเบียฬ[๕]

๏ อย่าเบียฬ[๖] ผู้อื่นล้วน สรรพสตว์
เหล่ากิเลสสงบสงัด ผ่องแผ้ว
คำกล่าวส่อเสียดสลัด สละเลิก เสียเนอ
เอื้อนอรรถอ่อนหวานแจ้ว ประจักษ์ล้วน ควรฟัง ฯ

(๑๓) แสดงความไม่เที่ยงของสังขารร่างกาย

๏ ไป่เท่าไรร่างนี้ นิ่งนอน
ถมทับแผ่นดินดอน เดี่ยวกลิ้ง
วิญญาณย่อมจากจร จวบดับ แล้วนา
เหมือนอย่างฟืนที่ทิ้ง ทอดไร้ ประโยชน์ผอง ฯ

(๑๔) แสดงความแก่เจ็บตาย

๏ นายโคบาลไล่ต้อน โคคลา
ไปฆ่าด้วยอาชญา เร่งเร้า
ความแก่เจ็บมรณา ขับไล่ รุกแฮ
อายุสัตว์รี่เข้า เขตต์ม้วย เหมือนกัน ฯ
๏ สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จักตาย
ทั้งก่อนหลังวอดวาย อยู่แล้
โอหนอส่วนร่างกาย จักมอด ม้วยเนอ
เราไป่สนเท่ห์แท้ เรื่องต้อง มรณา ฯ
๏ ภัยคือความหล่นแล้ว ของผล - ไม้แฮ
เมื่อสุกหง่อมห่อนทน รุ่งเช้า
มรณะย่อมประจญ[๗] จับเหล่า สัตว์แล
ตายแน่ภัยรบเร้า เร่งสร้าง ทางกุศล ฯ

◉ เด็กผู้ใหญ่จักม้วย ทุกคน
พาลชาติบัณฑิตชน ไป่ลี้
มัจจุราชรวบรวมขน ไปหมด เทียวเนอ
ล้วนแต่ตายดั่งนี้ ทั่วถ้วน เสมอกัน ฯ

◉ อรุณสางสว่างแจ้ง กระจ่างนอ
สายเที่ยงบ่ายเย็นยอ เสื่อมสิ้น
ชีวิตเหล่าสัตว์รอ รับมอด ม้วยแฮ
จิตต์ปราศกายจักดิ้น ดุจดุ้น ฟืนฟอน ฯ

◉ น้ำน้อยในหน้าแล้ง บางบึง
ซ้ำสุริยะส่องถึง เหือดแห้ง
อายุสัตว์มิอาจตรึง ตราโลก อยู่แล
สาธุชนประจักษ์แจ้ง จุ่งจ้ำ ทำบุญ ฯ

◉ วันตายทราบบ่อได้ สักที
เพียรเพื่อสติมี มั่นไว้
เช่นเพลิงติดเกษี รีบดับ เร็วพ่อ
เพี้ยนผัดมัจจุราชไซร้ สุดพ้น ผ่อนผัน ฯ

(๑๕) แสดงไตรลักษณญาณ ๓

◉ เมื่อใดเห็นแจ่มแจ้ง ด้วยญาณ
ไม่เที่ยงของสังขาร หยั่งรู้
เมื่อนั้นจิตตสันดาน เบื่อหน่าย ทุกข์แฮ
นี่แหละทางแห่งผู้ ผ่องพ้น หมองใจ ฯ

◉ คราวใดเห็นชัดแท้ ทางญาณ
เห็นทุกข์ของสังขาร ทั่วแล้ว
คราวนั้นแน่สันดาน เบื่อหน่าย ทุกข์เนอ
นี่ถูกทางบ่อแคล้ว วิสุทธิพ้น หม่นหมอง ฯ

◉ ขณะใดทราบธรรมด้วย ปรีชา - ญาณเฮย
ว่ามิใช่อัตตา ทั่วแล้
ขณะนั้นย่อมระอา เบื่อหน่าย ทุกข์เนอ
นี่แหละทางเอกแท้ วิสุทธิซึ้ง ถึงเกษม ฯ

(๑๖) แสดงถึงผู้ไม่รู้และผู้รู้แจ้ง ในความเกิดดับของสังขาร

◉ ชนใดสิไป่รู้ เหตุการณ์
ในเรื่องของสังขาร เสื่อมสิ้น
ร้อยปีอยู่มิพาน พบรส - ธรรมแฮ
ชนเช่นนั้นนับชิ้น ชั่วช้า สามานย์ ฯ

◉ ชนใดได้รอบรู้ เหตุผล
เห็นเกิดและดับจน แจ่มแจ้ง
วันเดียวแห่งยุวชน เชาวน์ปราชญ์ นั้นเนอ
ประเสริฐสุดใช่แกล้ง กล่าวให้ เห็นขัน ฯ

◉ แซชีพชนเช่นนี้ ชักไถล
ยืนอยู่มิรู้วัย วุ่นแท้
วันเดียวเด็กรู้ขัย เขตต์เสื่อม ศูนย์แฮ
ปราชญ์ว่าประเสริฐแล้ เลิศล้น โลกระบือ ฯ

(๑๗) แสดงถึงการทำบาปทำบุญเป็นต้น

⊙ ใครทำบาปสู่ร้อน นรกเห็น
บุญสู่สวรรค์เย็น ยิ่งได้
เหตุนั้นหมั่นบำเพ็ญ เพียรเพื่อ บุญแฮ
บุญจักตั้งแต่งให้ ห่างร้าย กลายดี ฯ

⊙ รักษาสุจริตให้ มั่นคง
กายวจีจิตต์จง จ่อจี้
ทวีเพียรหมั่นดำรง สติ ไว้เฮย
ตามพุทธภาษิตชี้ ช่องให้ ห่างอบาย ฯ

(๑๘) แสดงถึงอายุและนามรูปเป็นอาทิ

⊙ อายุมิอยู่ได้ ตลอดกาล
นามรูปของสัตว์ปาน ดอกไม้
อ่อนแก่และตูมบาน โรยร่วง ไปนอ
หมั่นเจริญสังเวชให้ ห่างร้าย กลายเจริญ ฯ

⊙ สังขารไม่เที่ยงแท้ เสื่อมไว
เกิดแก่เจ็บตายไป ล่วงล้น
สอดส่องเห็นธรรมใด จงรีบ เพียรพ่อ
ตั้งจิตต์คิดมุ่งพ้น กิเลสให้ มลายศูนย์ ฯ

◉ ขันธ์ห้าเป็นทุกข์แท้ ไป่เห็น
เพราะโง่สิจึ่งเย็น อยู่ได้
เมธีบ่อมิเป็น เช่นชาติ พาลเนอ
เพียรเพิ่มปฏิบัติให้ ห่างพ้น ทุกข์ภัย ฯ

◉ สมุทัยเร่าร้อน เหลือทน
พาลบ่อทราบยุบล จึ่งข้อง
บัณฑิตทราบเหตุผล ผิดกับ พาลแฮ
ละอยากแล้วไป่ต้อง ทุกข์ร้อน มลายศูนย์ ฯ

◉ ดับความอยากจึ่งพ้น ทุกข์นา
คืนส่งสามตัณหา ห่างไซร้
โปร่งจิตต์มิคิดอา - ลัยเหล่า - กามแฮ
ถ่ายอวิชชาสังโยชน์ได้ เด็ดด้วน รากโคน ฯ

(๑๙) แสดงทางประเสริฐ

◉ มรรคแปดยอดยิ่งล้น ทางเลิศ เลอแล
ทางอื่นมิประเสริฐ สุดสู้
ปวงท่านหมั่นเดินเถิด ดับทุกข์ สุขแฮ
พระอริยะท่านรู้ ไต่เต้า ทางเกษม ฯ

(๒๐) อุปมากิเลสด้วยความร้อน

๏ นี่เดือนห้าน่าร้อน สินอ
ร้อนรุ่มกลุ้มใจคอ ค่ำเช้า
เหล่ากิเลสเล่ามิรอ รุมร่วม ร้อนแฮ
ความยากจนเร่งเร้า รุ่มร้อน เลยประสม ฯ

(๒๑) แสดงถึงอวิชชาโมหะ

๏ ปวงชนที่ไป่รู้ งมงาย
ตั้งแต่เกิดเป็นกาย แก่แล้ว
มิรู้เรื่องวอดวาย เวียนวุ่น วนแฮ
ชอบแต่กามดั่งแก้ว ไป่พ้น จนตาย ฯ

(๒๒) แสดงถึงอริยะทรัพย์ ๗ ประการ

๏ ศรัทธาความเชื่อชี้ เช่นผล กรรมแฮ
คือเหล่าสัตว์ทุกคน เคลื่อนแล้ว
จุติและอุบัติดล - ดีชั่ว ชักเนอ
ต้องรับผลไป่แคล้ว คลาดด้วย กรรมสนอง ฯ

◉ โพธิความตรัสรู้ เร่งเชื่อ ถือเทอญ
เป็นทรัพย์ประเสริฐเพื่อ พึ่งไซร้
เหมือนสะเบียงที่เก็บเผื่อ ผู้ท่อง เที่ยวแฮ
บัณฑิตข้ามโอฆได้ เด่นด้วย โพธิญาณ ฯ

◉ ศีลสะอาดเอิบอิ่มอ้า อุ่นอก ใจเฮย
ยอดเยี่ยมท่านยอยก ยิ่งแล้ว
เป็นทรัพย์ไป่หายหก เหินห่าง ตัวแฮ
เป็นที่พึ่งเพียงแก้ว ก่อเกื้อ การกุศล ฯ

◉ หิริเว้นชั่วโอ้ อายบาป
คือไป่ทำกรรมหยาบ ยุ่งแล้
กำจัดเหล่าบาปราบ เรียบร่อย หรอนอ
นี่นับอริยะทรัพย์แท้ ที่พ้น ภัยผอง ฯ

◉ โอตตัปปะหวั่นแท้ เที่ยวเวร
พุทธภาษิตเกณฑ์ กล่าวแก้
อริยะทรัพย์ชัดเจน แจกแจง ไว้แฮ
กลัวบาปบ่มบุญแล้ เลิศล้น กุศลสนอง ฯ

◉ มากสดับมากจดจ้อง จำทรง ธรรมเฮย
รู้รอบวิทย์ยืนยง ยิ่งล้ำ
เป็นทรัพย์ประเสริฐคง คุณอเนก อนันต์เนอ
โปร่งจิตต์ปิดอบายค้ำ คั่งด้วย บุญกุศล ฯ

◉ บริจาคเครื่องข้อง ของหวง
ละกิเลสในดวง จิตต์ด้วย
เป็นทรัพย์มิอาจตวง ตามนับ ได้นา
แม้ว่าชีพมอดม้วย แม่นข้าง ทางสวรรค์ ๆ

◉ ปัญญาปรากฏแจ้ง เจนใจ
เห็นอริยสัจจธรรมใส สว่างแท้
เห็นไตรลักษณ์เร็วไว วุ่นเกิด ดับเฮย
เห็นชอบช่วยกันแก้ กิเลสให้ ได้เกษม ๆ

◉ ปัญญาสูงสุดสิ้น คำสอน
เป็นเครื่องเผารานรอน กิเลสได้
เห็นความเสื่อมแน่นอน นึกแจ่ม จิตต์แฮ
เป็นทรัพย์ประเสริฐไซร้ ประสิทธิ์ซ้ำ นำกุศล ๆ

◉ จบเป็นเจ็ดสิ่งสิ้น สินสม - บัติเฮย
เป็นพุทธพจนนิยม ยื่นให้
สาวกรับอบรม รีบเร่ง เพียรเทอญ
จักลุผลพิเศษได้ สะดวกพ้น ภัยกษัย ๆ

(๒๓) แสดงถึงกรรมดีและกรรมชั่ว

◉ พืชพันธุ์บ่อผิดเพี้ยน พงศ์เดิม
จะผลิผลตนเติม แต่งตั้ง
กรรมดีชั่วส่งเสริม สรรส่วน สร้างแฮ
จักแจกผลทั่วทั้ง เที่ยงแท้ สองสถาน ฯ

◉ นิรามิสสุขพร้อม ไพบูลย์ ยิ่งเนอ
สามิสสุขเกื้อกูล กิ่งก้อย
เห็นแล้วเร่งพอกพูน เพิ่มชอบ ธรรมแล[๘]
สละเลิกอามิสน้อย หนึ่งนั้น พลันเจริญ ฯ

(๒๔) แสดงถึงความชะนะเลิศของธรรม

◉ บรรดาทานท่านเอื้อน อรรถแสดง
ผลส่วนธรรมทานแรง[๙] เร่งรู้ -
เลิศทานท่านชี้แจง แจกชะนะ ไว้เนอ
อีกชะนะรสอื่นกู้ เกียรติล้ำ เลอธรรม ฯ

◉ ยินดีธรรมเลิศล้น โลกลือ แลนา
ชะนะยินดีอือ อื่นแล้
ตัณหาดับวางมือ หมดเรื่อง เพียรเฮย
นี่ชะนะทุกข์แท้ เที่ยงซึ้ง ถึงเกษม ฯ

(๒๕) แสดงถึงชีวิตมนุษย์ที่น้อยและเสื่อมเร็ว

◉ ชีพมนุษย์นี่น้อย อนาถนิด นักพ่อ
ดุจหยาดหิมะติด ยอดหญ้า
ซ้ำแสงแห่งอาทิตย์ ประทุษฐ์แผด เผาเนอ
ชีพจักเสื่อมไปช้า เช่นน้ำ ฉะนั้นแล ฯ

(๒๖) ทรงสอนให้คุ้มครองตนดั่งนครปลายแดน

◉ นครเขตต์เขื่อนยั้ง อยู่ชาย แดนเฮย
ฤๅห่อนเว้นอะริหมาย มุ่งห้อม
เจ้าถิ่นบ่อเว้นวาย เวียนวุ่น ระวังแฮ
กลัวข้าศึกรุกล้อม เหล่าล้วน อรินทร์ภัย ฯ

◉ พระพุทธทรงพร่ำพร้อง เพียรสอน
เหล่าประชานิกร กล่าวแก้
ครองตนดั่งนคร คนครอบ ครองแล
อย่าปล่อยให้ขณะแล้ ล่วงแล้ว เลยสมัย ฯ

(๒๗) ให้พิจารณาก่อนทำก่อนพูด

◉ ทำสิ่งใดล่วงแล้ว เลยไป
จะกลับทำคืนใหม่ ห่อนได้
ก่อนทำพินิจนัย นิติแบบ ไว้เทอญ
เว้นวิจารณ์จิตต์ไร้ สุขร้าง ทุกข์ถึง ฯ

โคลง ๒

◉ ทำสิ่งใดสิแม้ มั่นสัตย์จริงนั่นแล้
ประสิทธิ์ได้ดั่งประสงค์ ฯ

(๒๘) ทรงเตือนให้ประพฤติพรหมจรรย์เป็นต้นให้ไพบูลย์

◉ พระศาสดาพร่ำพร้อง เพียรเตือน
สาวกมิให้เชือน เช่นชี้
ไหน ๆ ก็ละเรือน และญาติ มิตรมา
พึงประพฤติพรหมจรรย์นี้ นั่นให้ ไพบูลย์ ฯ
◉ ควรหลีกเร้นอย่าเคล้า คลุกคลี
สองเพศคฤหัสถ์ชี ชิดเชื้อ
เป็นผู้ประพฤติมี ความมัก น้อยนา
สันโดษจตุปัจจัยเกื้อ กอบด้วย บำเพ็ญเพียร ฯ

◉ มีปัญญาผ่องแผ้ว　　เผาผลาญ
ล้างเหล่ากิเลสมาร　　มอดม้วย
ประจญประจัญบาน[๑๐]　　กามภพ สยบแฮ
เสร็จกิจพรหมจรรย์ด้วย　　ด่วนได้ สุขสันต์ ๆ

(๒๙) แสดงถึงสิ่งหายาก ๔ อย่าง

◉ เป็นมนุษย์นับว่าได้　　ด้วยยาก ยิ่งแล
ทรงชีพอยู่ลำบาก　　บอกเค้า
ฟังธรรมยิ่งยาก หาก -　　ห่างท่าน แสดงแฮ
การเกิดเป็นพระพุทธเจ้า　　ยากล้ำ เหลือแสน ๆ

(๓๐) ความคิดถึง

◉ คิดถึงตัวที่สิ้น　　บุญนอ[๑๑]
บาปเก่ามิได้รอ　　ส่งให้
ใจเราเล่าก็พอ　　เพิ่มโศก เศร้าแฮ
สดับมากผ่อนทุกข์ได้　　สุขแท้ ทางธรรม ๆ

◉ คิดถึงอื่นหมื่นล้าน ในโลก
ใจนั่นเปรียบต้นโศก สืบเค้า
คิดผิดส่วนเกิดโรค โศกไป่ เบาแฮ
ดำริชอบสร่างเศร้า เสื่อมสิ้น ทุกข์ระทม ฯ

◉ คิดถึงแม่พ่อได้ เลี้ยงดู
ตั้งแต่เป็นดนู แน่งน้อย
เราควรกตัญญู ตั้งจิตต์ ตอบแฮ
ทำแต่บุญส่วนร้อย คิดตั้ง หวังสนอง (คุณแล)

(๓๑) แสดงโทษของความประมาท

◉ ปวงชนไป่ปกป้อง ปรวนแปร
เพราะปล่อยขณะแล ล่วงแล้ว
ศูนย์สุขโศกจอแจ จอดแน่น นรกเนอ
เพราะประมาทมิคลาดแคล้ว เคลื่อนพ้น วนสาม ฯ

(๓๒) แสดงผลของความไม่ประมาท

◉ ปวงปราชญ์ฉลาดล้ำ เลอคุณ - ธรรมเนอ
ยกอัปปมาทเป็นทุน ทั่วพร้อม
ในเรื่องที่เป็นบุญ กอบก่อ กุศลแฮ
ดับจิตต์กุศลห้อม หอบหิ้ว สู่สวรรค์ ฯ

◉ ประโยชน์ใดในโลกนี้ ที่พบ
ปรโลกประโยชน์สบ[๑๒] ส่วนได้
ยึดสองสิ่งเลิศลบ ล้วนเหล่า ปราชญ์แฮ
คุณเด่นเช่นว่าไว้ ทั่วทั้ง สองสถาน ฯ
◉ ไม่ประมาทท่านอ้าง อรรถา - ธิบายเนอ
ชี้ช่องส่องมรรคา ยิ่งแล้
ส่องทางถิ่นนิพพาน์ อมตะ ธรรมเฮย
ส่วนประมาททางตายแท้ เที่ยงข้าง ทางอบาย ฯ
◉ ไม่ประมาทย่อมมิม้วย เหมือนคน
ผู้ที่มีสกนธ์ อยู่พร้อม
ประมาทแน่เหมือนชน ที่มอด ม้วยแฮ
เป็นวิถีทางอ้อม ไม่พ้น วนสาม ฯ
◉ ไม่ประมาทท่านให้ ยินดี
เห็นซึ่งประมาทมี โทษแล้
ภิกษุปฏิบัติดี ไม่เสื่อม ทรามเฮย
พระนิพพานแน่แท้ อยู่ใกล้ ทีเดียว ฯ
◉ ปัจฉิมโอวาทเอื้อน อรรถสอน
สมเด็จพระชินวร ตรัสไว้
จวบจวนจะเสด็จจร จากโลก นี้นา
สู่ปรินิพพานไซร้ โลกซร้อง สรรเสริญ ฯ

◉ ตรัสเตือนภิกษุให้ พิจารณา
อย่าประมาทอุตสา - หะไว้
บำเพ็ญเพิ่มสิกขา สามประโยชน์ ยิ่งเทอญ
อีกส่ำสังขารไซร้ เสื่อมสิ้น มลายศูนย์ ฯ
◉ ประทานโอวาทแล้ว หุบพระโอษฐ์
เสด็จสู่สุขนิโรธ เลิศล้น
เราควรนบมาโนช น้อมนึก พระคุณเนอ
แม้พระองค์นิพพานพ้น พระเกียรติ์ล้ำ ฤๅศูนย์ ฯ

(๓๓) คำอุทิศกุศล

◉ เพียรนิพนธ์ภาษิตไว้ หวังผล
จงจิตต์อุทิศกุศล ส่งให้
มารดาบิดาดล แดนพิภพ ใดฤๅ
สบสุขส่วนพิเศษไซร้[๑๓] ทราบซึ้ง ถึงกุศล ฯ
◉ ทวยเทพทุกเหล่าได้ ดลพลี กรรมเทอญ
มิตรญาติมาตร์มุ่งมี มากผู้
สบสุขสู่สวัสดี[๑๔] โดยสะดวก ดายแล
ทั่วทุกท่านอย่ารู้ เริดร้างไร้ผล ฯ[๑๕]

◉ ขออุทิศจิตต์โอบเอื้อ อวยบุญ
กอบก่อกุศลหนุน เนื่องให้
หวังสันติสนองคุณ คราวประกอบ ชอบแฮ
สำสัตว์โลกเร่งได้ สุขด้วย โดยประสงค์ ๆ

◉ ขอนิพนธ์ภาษิตนี้ เนาสถิต เสถียรเนอ
สำเร็จสวนะกิจ แก่ผู้
ฟังด้วยศรัทธาจิตต์ จุ่งประสพ สุขแล
เฟื่องเดชฟูคุณกู้ เกียรติ์ให้ได้เกษม
(โสตถิเทอญ) ๆ

ธรรมภาษิตคำโคลง

โดย

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

ธรรมภาษิตคำโคลง

ของคุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

(๑) แสดงถึงความเป็นปุถุชน

⊙ ปุถุชนคนขัดข้อง ขุ่นเข็ญ
เพราะโทษกามไกลเย็น ยิ่งร้อน
เหมือนตกนรกเป็น - ทุกข์ทับ ระทมเฮย
ประจวบจ่อมรณะซ้อน โศกซ้ำ นำสนอง.

(๒) แสดงโทษแห่งกาม

⊙ ปวงสัตว์กำหนัดน้อม นิยมกาม
หลงรักหนักในยาม ยึดข้อง
รูปเสียงกลิ่นรสตาม ต่อกระทบ อิ่มฤๅ
เพลินจิตต์มิคิดป้อง ปิดแล้ว แคล้วสวรรค์.

◉ กามคุณเป็นเครื่องข้อง ของสัตว์
บัณฑิตมาทราบชัด เช่นนี้
เพียรหลีกเลิกสลัด สละเหล่า กามเนอ
จึ่งบรรลุวิโมกข์ลี้ ลับพ้น ภัยศูนย์.

(๓) คำเย้ยกาม

◉ ข้าเห็นรากเง่าแล้ว เหล่ากาม
เจ้าเกิดเพราะวิตกตาม ตรึกค้น
ข้าเลิกคิดพยายาม ยึดหน่วง เจ้าเฮย
เจ้าจักสาบศูนย์พ้น เพิกด้วย คุณธรรม.

(๔) พระพุทธคุณ บท อรหํ

◉ พระผู้ไกลกิเลสแล้ว เลอเลิศ
เป็นมุนีประเสริฐ สุดล้ำ
ควรรับสักการเชิด ชูพระเกียรติ์ เกริกแฮ
คือ อรหันตคุณย้ำ ยกไว้เหนือเศียร.

(๕) สมฺมาสมฺพุทฺโธ

◉ สมเด็จพระพุทธเจ้า จอมอารย์
ทรงพระปรีชาชาญ เชี่ยวแท้
กอบด้วยวิจารณะญาณ หยั่งทราบ ธรรมเนอ
คือ อริยสัจจ์สี่แล้ ลึกล้ำ คำสอน.

◉ สัมมาสัมพุทธพร้อม โพธิญาณ
มีพระกรุณาจาน แจกให้
โอวาทประศาสน์สาร แสนประเสริฐ
สอนสัตว์สร่างโศกได้ สะดวกพ้น หม่นหมอง.

(๖) วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

◉ ถึงวิชชาจรณะด้วย โดยพระคุณ
พร้อมสรรพกุศลหนุน เนื่องน้อม
มนัสหน่วงนิพพานจุน- เจิมพระเกียรติ
เสริมส่งกุศลห้อม ห่างพ้น ภัยมาร.

(๗) สุคโต

◉ พระสุคตเสด็จคล้อย คลายผิด
ข้ามฝั่งสักกายทิฏ - ฐิร้าย
ถึงถิ่นนิรามิส อมตะ ธรรมแฮ
สบสุขประเสริฐไซร้ ประสิทธิ์แท้ทางเจริญ.

◉ ทรงดำเนินเรียบร้อย เลอดี
สงบสงัดกายวจี จิตต์แผ้ว
เพลิงกิเลสมิได้มี, หมดทุกข์ ระทมเฮย
จรจากชาติภพแคล้ว เคลื่อนเข้าเขตต์เกษม.

(๘) โลกวิทู

◉ ทรงทราบโลกแจ่มแจ้ง เจนหทัย
ด้วยทิพย์จักษุใส สว่างไซร้
สำสัตว์อุบัติใน โลกเกิด ดับเนอ
กรรมก่อนามรูปให้ ต่อตั้ง ภพสาม.

◉ อีกโอกาสโลกทั้ง สังขาร (โลกเฮย)
ทุกสิ่งมิทนทาน เที่ยงแท้
มีหลักประจักษ์พะยาน ยึดเหนี่ยว ได้ฤๅ
ทราบชัดมานัสแปร้ เปรียบด้วย คุณธรรม.

(๙) อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ

⊙ ทรงฝึกพุทธบริษัทได้ โดยดี
ด้วยสัญญะมะทมะวิธี ทั่วพร้อม
เปรียบประหนึ่งสารถี แสนฉลาด
ฝึกหัดปฏิบัติน้อม มนัสให้เห็นผล.

⊙ สัตว์ใดฝึกยากแท้ ทางทรมาน
ทรงเปลี่ยนปาฏิหาริย์ ห่อนซ้ำ
อีกเพียรเพ่งพิจารณ์ ใจสัตว์ แสดงแล
ฝึกเสร็จวิเศษล้ำ เลิศพ้น กุศลสนอง.

(๑๐) สตฺถา เทวมนุสฺสานํ

⊙ พระสัมพุทธะเจ้า จอมสงฆ์
เป็นพระศาสดาองค์ เอกแท้
สอนสัตว์มิประสงค์ ส่วนสัก - การเฮย.
ทรงพระกรุณาแปร้ เปรียบห้วงชลธาร.

⊙ เป็นครูหมู่มนุษย์ เทวา
ต่างนอบศิรวันทา แทบเท้า
แด่สมเด็จพระศาสดา จอมปราชญ์
ทรงพระคุณอุ่นเกล้าฯ กล่อมให้ใจเจริญ.

(๑๑) พุทฺโธ.

◉ พุทโธผู้ตื่นแล้ว จากกิเลส
มีพระญาณวิเศษ สืบรู้
ทรงปลูกสัตว์ด้วยเทศน์ ทางประกาศ ธรรมแฮ
ให้ตื่นขึ้นเป็นผู้ ผ่องพ้นมลทิน.

◉ สัตวโลกหลงหลับด้วย โดยอวิช - ชาแฮ
โมหะปิดปกจิตต์ จบแล้ว
อริยสัจจ์สี่มืดมิด มลมนัส สัตว์เฮย
จวบสดับพระธรรมแผ้ว ผ่องพ้นภัยกชัย.

(๑๒) ภควา.

◉ พระผู้มีพระภาคเจ้า แจงธรรม
สามสิกขาพึงกำ - หนดไว้
เป็นปฏิปทานำ สัตว์สู่ สุขเนอ
บรรลุปฏิเวธได้ สดวกแท้ ทางเกษม.

(๑๓) บทส่งท้าย.

◉ แสดงคุณพระพุทธเจ้า จบพระนาม
รำลึกพระคุณตาม แต่งไว้
อุตส่าห์พยายาม ยอพระเกียรติ
หากพลาดปราชญ์เปลี่ยนให้ ถูกถ้วน กระบวนความ.

◉ ด้วยเดชข้าพร่ำพร้อง พุทธคุณ
และเดชพระธรรมหนุน เนื่องไว้
อีกเดชพระสงฆ์จุน - เจิมรัตน์ อุดมแล
ขอสัตว์สลัดทุกข์ได้ - สุขด้วยโดยประสงค์.

ปิตุททิศ

พิมพ์เป็นที่ระลึก
ในงานบำเพ็ญกุศลประจำปี
และงานบรรจุอัฏฐิแห่งพระยาเกษตร์รักษา (ช่วง)
และพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ)
ณ อนุสสรณีย์แห่งวัดธรรมิการาม จังหวัดประจวบคีรีขันธ์
เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔

อารัมภพจน์

◉ พระยาเกษตร์สร้อย รักษา
"ช่วง" ชื่อท่านบิดา บ่งไว้
ท่านลับดับขันธ์มา มากศก แล้วแล
แต่ชื่อและเกียรติไซร้ ห่อนสิ้น สรรเสริญ ๆ

◉ พระยาดำรงอิกสร้อย ธรรมสาร
เป็นคู่ร่วมการงาน แห่งข้า ๆ
ท่านลับดับสังขาร ขาดชีพ
แต่ชื่อยังแจ่มจ้า เจอดยั้ง ยืนยง ๆ

◉ ข้าพเจ้ากับบุตรพร้อม เพรียงกัน
ระลึกคุณชนกอัน อาบเกล้า
กอบก่อกุศลสรร- เสริมสุข ประโยชน์แฮ
ต่างอุทิศจิตต์หน่วงน้าว นอบน้อมสนองคุณ ๆ

◉ จัดสร้างถาวรวัตถุล้ำ เลอดี
เป็นอนุสสรณีย์ เนื่องพร้อม
ในโบสถ์ที่จุกชี ใต้พระ- ประธานแฮ
บรรจุอัฏฐิธาตุน้อม หน่วงให้ระลึกถึง ฯ

◉ บำเพ็ญบุญสืบสร้าง สิ่งกุศล
จงจิตต์อุทิศผล เพิ่มให้
เป็นเปตพลีดล แด่ท่าน
สนองพระคุณพ่อได้ สถิตด้าวแดนเกษม ฯ

◉ เสริมกุศลสันติสุขพร้อม เพรียงดล
จงสิทธิ์สฤษฎ์ผล ผ่องแผ้ว
แก่ท่านที่ยินยล ปิตุททิศ นี้แล
สบสุขสองโลกแล้ว ลุทั้งนิพพานสถาน ฯ

คุณหญิงดำรงธรรมสาร
ประสพ วิเศษศิริ

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔

บทแสดงความคิดถึง

คิดถึงคุณพ่อแม่

โคลง ๔ สุภาพ

⊙ คิดถึงพ่อแม่ได้ เลี้ยงดู
ตั้งแต่เป็นดนู แน่งน้อย
เราควรกตัญญู เยี่ยงปราชญ์
เสริมกุศลส่วนร้อย ระลึกตั้งหวังสนอง
(คุณแล) ฯ

ตอนจากบ้านออกบวชเป็นชี

◉ **จาก** สถานถิ่นทิ้ง ทั้งผอง
บ้าน สีไป่คิดปอง ปกป้อง
มา สร้างกุศลสนอง หนีหน่าย ทุกข์แฮ
วัด วิเวกเวิกวุ่นจ้อง จักพ้นมลทิน ๆ

◉ **บวช** เรียนเพียรเพื่อพ้น ภัยมหันต์
ชี วิตจิตต์ใจหัน ห่างร้าย
หนี ภัยเพื่อพรหมจรรย์ จิตต์สงบ สุขเฮย
ทุกข์ โทษโหดหายได้ เพราะด้วยความเพียร ๆ

ตอนไปพักทำความเพียรทางใจ ที่วัดสีตลาราม (วัดเขาบางทราย) ชลบุรี

◉ วังเวกวิเวกเวิ้ง วัดเขา
เป็นถิ่นสมณะเนา เนื่องพร้อม
เพื่อประพฤติพรหมจรรย์เผา ผลาญกิเลส
เทอดที่สีตละน้อม หน่วงน้าวมโนเกษม ๆ

ใหญ่ ดำรงธรรมสาร ๆ

คาถาธรรมบท

พราหมณวรรค

แปลความ

รวบรวมโดย
คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

คาถาธรรมบทพราหมณวรรค[๑] แปล

(ฉินฺท โสตํ ปรกฺกมฺม กาเม ปนูท[๒] พฺราหฺมณ) แน่ะพราหมณ์ ท่านจงพยายามตัดเสียซึ่งกระแส (แห่งตัณหา) จงบันเทาเสียซึ่งกามทั้งหลาย **(สงฺขารานํ ขยํ ญตฺวา อกตญฺญูสิ พฺราหฺมณ)** ดูกรพราหมณ์ ท่านรู้ความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้วจะรู้ได้ซึ่งพระนฤพานอันปัจจัยอะไร ๆ ทำไม่ได้แล้ว. **(ยทา ทฺวเยสุ ธมฺเมสุ ปารคู โหติ พฺราหฺมโณ)** บุทคลผู้ใดถึงซึ่งฝั่งในธรรมทั้งหลายสอง เป็นผู้ชื่อว่าพราหมณ์ในกาลใด **(อถสฺส สพฺเพ สํโยคา อตฺถํ คจฺฉนฺติ ชานโต)** สังโยชนธรรมทั้งหลายทั้งปวงของพราหมณ์ผู้รู้อยู่นั้น ย่อมถึงซึ่งอันตกไป ในกาลนั้น.

(ยสฺส ปารํ อปารํ วา ปาราปารํ น วิชฺชติ) ธรรมชาติเป็นราวกะฝั่งกระแส ธรรมชาติเป็นราวกะว่าที่ใช่ฝั่งก็ดี ของบุทคลใดย่อมไม่มี **(วีตทฺทรํ วิสํยุตฺตํ[๓] ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีความกระวนกระวายไปปราศแล้ว ผู้มีสังโยชนธรรมไปปราศแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ.

(ฌายึ วิรชมาสีนํ กตกิจฺจํ อนาสวํ อุตฺตมตฺถํ อนุปฺปตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ) เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้เพ่ง (ด้วยฌาน) ผู้ปราศย้อมนั่งในป่าแต่ผู้เดียว ผู้มีกิจอันทำแล้ว ผู้ไม่มีอาสวะ ผู้ตามถึงแล้วซึ่งประโยชน์อันสูงสุด ว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ.

(ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ) พระอาทิตย์ย่อมสว่างในกลางวัน **(รตฺติมาภาติ จนฺทิมา)** พระจันทร์ย่อมสว่างในกลางคืน **(สนฺนทฺโธ ขตฺติโย ตปติ ฌายี ตปติ พฺราหฺมโณ)** พระมหากษัตริย์ทรงประดับเครื่องต้นย่อมงามรุ่งเรือง พราหมณ์ผู้เพ่ง (ด้วยฌาน) ย่อมรุ่งเรือง. **(อถ สพฺพมโหรตฺตึ พุทฺโธ ตปติ เตชสา)** พระพุทธเจ้าย่อมรุ่งเรืองด้วยพระเดช ตลอดกาลทั้งปวง คือทั้งกลางวันและกลางคืนโดยแท้. **(พาหิตปาโป หิ พฺราหฺมโณ)** บุทคลที่ท่านกล่าวว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาป. **(สมจริยาย[๔] สมโณติ วุจฺจติ)** บุทคลที่ท่านกล่าวว่า สมณะ เพราะความเป็นผู้ประพฤติสงบระงับ **(ปพฺพชายมตฺตโน[๕] มลํ ตสฺมา ปพฺพชิโตติ วุจฺจติ)** บุทคลผู้ละอยู่ซึ่งมลทินของคนเพราะเหตุใด ท่านกล่าวว่าบรรพชิตเพราะเหตุนั้น. **(น พฺราหฺมณสฺส ปหเรยฺย นาสฺส มุญฺเจถ พฺราหฺมโณ)** พราหมณ์ไม่พึงประหารต่อพราหมณ์ และ

ไม่ปล่อยไปซึ่งเวรแก่พราหมณ์นั้น **(ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ)** ดังเรา (ผู้ตถาคต) จะติเตียนซึ่งบุทคลผู้ฆ่าอยู่ซึ่งพราหมณ์ **(ตโต ธิ ยสฺส มุญฺจติ)** บุทคลใดปล่อยเวร เรา (ผู้ตถาคต) ติเตียนบุทคลนั้น กว่าการฆ่านั้น **(น พฺราหฺมณสฺเสตทกิญฺจิ เสยฺโย ยทานิเสโธ มนโส ปิเยหิ)** ความห้ามใจจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักทั้งหลายใด ความห้ามใจนั้น ไม่ประเสริฐนิดหน่อยแก่พราหมณ์ **(ยโต ยโต หึสมโน นิวตฺตติ)** ใจคิดเบียดเบียฬย่อมกลับแต่วัตถุใด แต่ที่ใด **(ตโต ตโต สมฺมติเมว ทุกฺขํ)** ทุกข์ย่อมสงบระงับได้เพราะวัตถุนั้น เพราะที่นั้นนั่นเทียว **(ยสฺส กาเยน วาจาย มนสา นตฺถิ ทุกฺกฏํ[๖])** กรรมอันบุทคลทำแล้วชั่วด้วยกายวาจาใจของบุทคลใดย่อมไม่มี **(สํวุตํ ตีหิ ฐาเนหิ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้สำรวมแล้วด้วยไตรทวารว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ)** บุทคลพึงรู้แจ้งซึ่งธรรมอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว แต่อาจารย์ใด **(สกฺกจฺจํ นํ นมสฺเสยฺย อคฺคิหุตฺตํว พฺราหฺมโณ)** พึงนอบน้อมซึ่งอาจารย์นั้นโดยเคารพ ราวกะว่าพราหมณ์นอบน้อมซึ่งความบูชาไฟ. **(น ชฏาหิ น โคตฺเตหิ น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ)** บุทคลเป็นผู้ชื่อว่าพราหมณ์ เพราะอัน

ทรงไว้ซึ่งชฎาหามิได้ เพราะโคตรก็หามิได้ เพราะชาติก็หามิได้ **(ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ โส สุจิ[๗] โส จ พฺราหฺมโณ)** สัจจะด้วย ธรรมความชอบด้วย มีอยู่ในบุทคลใด บุทคลนั้นชื่อว่า เป็นผู้สอาดด้วย เป็นผู้ชื่อว่าพราหมณ์ด้วย. **(กินฺเต ชฏาหิ ทุมฺเมธ)** แน่ะท่านผู้มีปัญญาชั่ว ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยการทรงชฎาไว้ **(กินฺเต อชินสาฏิยา)** ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยการนุ่งผ้าสาฎกชื่ออชินะ **(อพฺภนฺตรนฺเต คหนํ[๘])** ภายในจิตต์ของท่านรกชัฏ **(พาหิรํ ปริมชฺชสิ)** ท่านย่อมขัดสีแต่ภายนอก. **(ปํสุกูลธรํ ชนฺตุํ กิสํ ธมนิสนฺถตํ[๙] เอกํ วนสฺมึ ฌายนฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้เป็นสัตว์เกิด ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ผู้ผอมมีตัวสะพรั่งไปด้วยแถวแห่งเส้นและเอ็น เพ่งอยู่ (ด้วยฌาน) ในป่าแต่ผู้เดียวว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(น จาหํ[๑๐] พฺราหฺมณํ พฺรูมิ โยนิชํ มตฺติสมฺภวํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมไม่กล่าวซึ่งบุทคลผู้เกิดแต่กำเนิด มีมารดาเป็นแดนเกิดพร้อมว่าพราหมณ์ **(โภวาทิ นาม โส โหติ)** บุทคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่าโภวาที (ผู้มักกล่าวว่าผู้เจริญ ๆ) **(ส เว โหติ สกิญฺจโน)** บุทคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยความกังวลโดยแท้ **(อกิญฺจนํ อนาทานํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น

ผู้ไม่มีความกังวล ผู้ไม่มีความยึดถือว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(สพฺพสํโยชนํ เฉตฺวา โย เว น ปริตสฺสติ)** บุทคลใดเว้ยย่อมไม่สะดุ้ง เพราะตัดเสียได้ซึ่งสังโยชนธรรมทั้งปวง **(สงฺคาติคํ วิสํยุตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้เป็นไปล่วงเสียแล้วซึ่งความข้อง ผู้มีสังโยชนธรรมไปปราศแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(เฉตฺวา นทฺธึ วรตฺตญฺจ สนฺทานํ สหนุกฺกมํ อุกฺขิตฺตปลิฆํ พุทฺธํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลผู้ชื่อว่า มีลิ่มสลักอันชักขึ้นแล้ว เพราะตัดเสียซึ่งความโกรธดังหนังรัดด้วย ซึ่งตัณหาดังเชือกผูกด้วยซึ่งทิฏฐิดังสายใยอันต่อพร้อมด้วย กับทั้งอนุสัย ผู้ตรัสรู้นั้น ผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อกฺโกสํ วธพนฺธญฺจ อทุฏฺโฐ โย ติติกฺขติ)** บุทคลใด เป็นผู้อันโทษไม่ประทุษร้ายแล้วย่อมอดกลั้นซึ่งคำด่าด้วย ซึ่งความฆ่าและความผูกด้วย **(ขนฺตี พลํ พลาณีกํ**[๑๑] **ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีกำลังคือขันตี ผู้มีกำลังเป็นไปในหมู่อันดังว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อกฺโกธนํ วตวนฺตํ สีลวนฺตํ อนุสฺสทํ**[๑๒] **ทนฺตํ อนฺติมสารีรํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลผู้ไม่โกรธ ผู้มีวัตร ผู้มีศีล ผู้ไม่มีกิเลสชาติเป็น

เครื่องสูงขึ้น ผู้มีตนอันทรมานแล้ว ผู้มีสรีระในที่สุดนั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(วาริ โปกฺขรปตฺเตว อารคฺเคริว สาสโป โย น ลิปฺปติ**[๑๓] **กาเมสุ)** บุทคลใดไม่ติดอยู่ในกามทั้งหลาย ราวกะว่าน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัว ราวกะว่าเมล็ดพรรณผักกาดไม่ติดอยู่บนปลายเหล็กแหลม **(ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(โย ทุกฺขสฺส ปชานาติ อิเธว ขยมตฺตโน)** บุทคลใดรู้ชัดอยู่ซึ่งทุกข์ (รู้ชัดอยู่) ซึ่งความสิ้นแห่งตนในโลกนี้นั้นเทียว **(ปนฺนภารํ วิสํยุตฺตํ**[๑๔] **ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีภาระอันปลงลงเสียแล้ว ผู้มีสังโยชนธรรมอันไปปราศแล้วว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(คมฺภีรปญฺญํ เมธาวึ มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ อุตฺตมตฺถํ อนุปตฺตํ**[๑๕] **ตมหํ พฺรูหิ พฺราหฺมณํ)** เรา(ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีปัญญาอันลึกซึ้ง ผู้มีเมธาฉลาดในมรรคาและใช่มรรคา ผู้ตามถึงซึ่งประโยชน์สูงสุดว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อสํสฏฺฐํ คหฏฺเฐหิ อนาคาเรหิ จูภยํ อโนกสารึ อปฺปิจฺฉํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้ไม่ระคนด้วยบุทคล ๒ จำพวก คือคฤหัสถ์ด้วยอนาคาริยบรรพชิตด้วย ผู้ไม่มีอาลัยเที่ยวไป ผู้มีความมักน้อย

ผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(นิธาย ทณฺฑํ ภูเตสุ ตเสสุ ถาวเรสุ จ โย น หนฺติ น ฆาเตติ)** บุทคลใดวางเสียซึ่งท่อนไม้ ในสัตว์ทั้งหลายผู้สะดุ้งด้วย ย่อมไม่ฆ่าเอง ย่อมไม่ใช้บุทคลอื่นให้ฆ่า **(ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อวิรุทฺธํ วิรุทฺเธสุ อตฺตทณฺเฑสุ นิพฺพุตํ สาทาเนสุ อนาทานํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้ไม่ผิดแล้ว ในสัตว์ทั้งหลายผู้ผิดแล้ว ผู้มีอาชญาอันดับแล้ว ในสัตว์ทั้งหลายผู้มีอาชญาในตน ผู้ไม่ยึดถือ ในสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปด้วยความยึดถือว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ยสฺส ราโค จ โทโส จ มาโน มกฺโข จ ปาติโต สาสโปริว อารคฺคา)** ราคะด้วยโทษะด้วยมานะด้วยความลบหลู่ด้วย อันบุทคลใดทำให้เป็นราวกะว่าเมล็ดพรรณผักกาดตกไปแล้วจากปลายเหล็กแหลม **(ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อกกฺกสํ วิญฺญาปนึ คิรํ สจฺจํ อุทีรเย ยาย นาภิสเช กญฺจิ)** ใคร ๆ ไม่พึงขัดข้องสักนิดหนึ่ง เพราะวาจาเป็นเครื่องเปล่งใด บุทคลใดพึงกล่าวซึ่งวาจาเป็นเครื่องเปล่งนั้นอันไม่หยาบคาย อันยังผู้อื่นให้รู้ความที่สัตย์จริง **(ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)**

เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(โยธ ทีฆํ วา รสฺสํ วา อณุํ ถูลํ สุภาสุภํ โลเก อทินฺนํ นาทิยติ)** บุทคลใดในโลกนี้ย่อมไม่ถือเอาซึ่งวัตถุ อันเจ้าของไม่ให้แล้ว ยาวก็ดี สั้นก็ดี ละเอียดก็ดี หยาบก็ดี งามและไม่งามก็ดีในโลก **(ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อาสา ยสฺส น วิชฺชนฺติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ)** ความหวังทั้งหลาย ในโลกนี้ด้วย ในโลกเบื้องหน้าด้วย ย่อมไม่มีแก่บุทคลใด **(นิราสาสํ**[๑๖] **วิสํยุตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้ไม่มีความหวัง ผู้มีสังโยชนธรรมไปปราศจากแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ยสฺสาลยา น วิชฺชนฺติ)** ความอาลัยทั้งหลายย่อมไม่มีแก่บุทคลผู้ใด **(อญฺญาย อกถํกถี อมโตคธํ อนุปฺปตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลผู้ชื่อว่ามีความสงสัยว่าอย่างไร ๆ ไม่มี เพราะอันรู้ทั่ว ผู้หยั่งลงสู่พระนิพพานเป็นธรรมอันไม่ตาย ผู้มีประโยชน์ตนอันถึงโดยลำดับแล้วผู้นั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ อุโภ สงฺคํ อุปจฺจคา)** บุทคลใดในโลกนี้ ได้เข้าไปล่วงแล้ว ซึ่งธรรมชาติเป็นเครื่องข้องอยู่ทั้ง ๒ คือ บุญ ๑ บาป ๑

(อโสกํ วิรชํ สุทฺธํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ) เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้ไม่โศก ผู้ปราศย้อม ผู้หมดจดแล้วว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(จนฺทํว วิมลํ สุทฺธํ วิปฺสนฺนมนาวิลํ**[๑๗] **นนฺทิภวปริกฺขีณํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลผู้มีมลทินไปปราศ ผู้หมดจดผู้ผ่องใส ผู้ไม่ขุ่นมัวราวกะว่าพระจันทร์ ผู้มีความเพลิดเพลินในภพสิ้นไปแล้ว ผู้นั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ.[๑๘] **(โยธ กาเม ปหนฺตฺวา อนาคาโร ปริพฺพเช)** บุทคลใดในโลกนี้สละเสียแล้วซึ่งกามทั้งหลาย เป็นผู้ไม่มีเรือนพึงเว้นโดยรอบ **(กามภวปริกฺขีณํ**[๑๙] **ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีกามในภพสิ้นแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(โยธ ตณฺหํ ปหนฺตฺวาน**[๒๐] **อนาคาโร ปริพฺพเช)** บุทคลใดในโลกนี้สละเสียแล้วซึ่งตัณหาทั้งหลาย เป็นผู้ไม่มีเรือนพึงเว้นโดยรอบ **(ตณฺหาภวปริกฺขีณํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีตัณหาในภพสิ้นแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(หิตฺวา มานุสกํ โยคํ ทิพฺพํ โยคํ อุปจฺจคา)** บุทคลใดละสียแล้วซึ่งเครื่องผูกเป็นของมนุษย์ ได้ล่วงแล้วซึ่งเครื่องผูกอันเป็นทิพย์ **(สพฺพโยควิสํยุตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น

ผู้ปราศจากแล้ว จากเครื่องผูกทั้งปวงว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(หิตฺวา รตึ**[๒๑] **อรติญฺจ สีติภูตํ นิรูปธึ สพฺพโลกาภิภุํ วีรํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีความเย็นเกิดแล้ว ผู้มีอุปธิอันออกแล้ว ผู้ครอบงำซึ่งโลกทั้งปวง ผู้แกล้วกล้าเพราะอันละเสียได้ ซึ่งความยินดีด้วย ซึ่งความไม่ยินดีด้วย ผู้นั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(จุตึ โย เวทิ สตฺตานํ อุปปตฺติญฺจ สพฺพโส)** บุคคลใดรู้แล้วซึ่งความจุติด้วย ซึ่งความเกิดด้วย แห่งสัตว์ทั้งหลายโดยประการทั้งปวง **(อสตฺตํ สุคตํ พุทฺธํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้ไม่ข้อง ผู้ไปแล้วดี ผู้ตรัสรู้แล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ยสฺส คตึ น ชานนฺติ เทวา คนฺธพฺพมานุสา)** เทวาคนธรรพ์และหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมไม่รู้ซึ่งภูมิเป็นที่ไปแห่งบุทคลใด **(ขีณาสวํ อรหนฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ผู้อรหันต์ว่าเป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ยสฺส ปุเร จ ปจฺฉา จ มชฺเฌ จ นตฺถิ กิญฺจนํ)** ความกังวลในก่อนด้วย ในภายหลังด้วย ในท่ามกลางด้วย ของบุทคลใดย่อมไม่มี **(อกิญฺจนํ อนาทานํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นผู้ไม่มีความกังวล ผู้ไม่มีความ

ถือมั่นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(อุสภํ ปวรํ วีรํ มเหสึ วิชิตาวินํ อเนชํ นฺหาตกํ**[๒๒] **พุทฺธํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลผู้องอาจ ผู้ประเสริฐแกล้วกล้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้ชะนะเสร็จแล้ว ผู้ไม่หวั่นไหว ผู้สรงสนานแล้ว ผู้ตรัสรู้แล้วผู้นั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ. **(ปุพฺเพนิวาสํ โย เวทิ สคฺคาปายญฺจ ปสฺสติ อโถ ชาติกฺขยํ ปตฺโต อภิญฺญาโวสิโต มุนิ)** บุทคลใดผู้มักรู้ซึ่งปุพเพนิวาสด้วย ย่อมเห็นซึ่งสวรรค์แลอบายด้วย อีกอย่างหนึ่งเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ เป็นนักปราชญ์ผู้ถึงแล้วซึ่งที่สุดด้วยอภิญญา **(สพฺพโวสิตโวสานํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ)** เรา (ผู้ตถาคต) ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้น ผู้มีที่สุดลงแห่งกิเลสทั้งปวงอันถึงที่สุดลงแล้วว่า เป็นพราหมณ์ผู้ขีณาสพ.

จบพราหมณวรรค

แนะฟังเทศน

พิมพ์ ๒๐๐๐ ฉบับ

พ.ศ. ๒๔๗๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร

บทเสริม

หมายเหตุจากคณะบรรณาธิการ

ณ วัดเขาบางทราย จ.ชลบุรี ในวันสวดปาติโมกข์ปลายสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ ท่านพระครูวินัยธรภูวนาท กิตฺตินาโถ ได้กรุณาเปิดโอกาสให้พวกเราได้ลองเข้าไปสืบค้นหนังสือในกุฏิซึ่งเป็นคลังบรรจุหนังสือเก่าของวัด ท่ามกลางหนังสือธรรมะเก่ากรอบจำนวนมหาศาลในตู้และหิ้งไม้ภายใน พวกเราค้นพบหนังสืออันเนื่องด้วยคุณหญิงใหญ่ที่สำคัญหลายเล่ม ซึ่งล้วนแล้วแต่ตีพิมพ์ระหว่างท่านยังดำรงชีวิตอยู่ และที่สำคัญอย่างยิ่งยวดคืออนุสรณ์งานฌาปนกิจของท่านครั้งที่จัดขึ้นในพระนคร ปี พ.ศ.๒๔๘๙

ทั้งนี้ ระหว่างเพียรค้นตู้หนังสือหนึ่งที่เกรอะกรังด้วยฝุ่นหนา ชุดหนังสือปุจฉา-วิสัชนาเล่มแล้วเล่มเล่าทยอยปรากฏผ่านสายตา หนึ่งในพวกเราสะดุดกับหนังสือขนาดเล็กจิ๋วเล่มหนึ่งชื่อ **“แนะฟังเทศน”** ที่ภายในมิได้ระบุชื่อผู้แต่ง ทั้งไร้คำ

เกริ่นนำ เพียงชวนสะกิดใจในเนื้อหา ที่นำเสนอผ่านรูปแบบ "ปุจฉา-วิสัชนา" ครั้นภายหลังอ่านจบ พวกเราเห็นพ้องร่วมกันว่าทั้งลีลาภาษา ลักษณะสำนวน และวิธีนำเสนอ มีความใกล้เคียงกับผลงานของคุณหญิงใหญ่ไม่น้อย ทั้งบริบทระยะเวลา และสถานที่จัดพิมพ์ ล้วนประจวบกับขณะที่ท่านประพันธ์ชุดหนังสือปุจฉา-วิสัชนา ในเบื้องต้นนี้เราเพียงได้แต่ตั้งข้อสันนิษฐานว่า "แนะฟังเทศน" มีความเป็นไปได้ที่จะเป็นอีกหนึ่งผลงานของท่าน เพียงยังขาดหลักฐานอ้างอิงยืนยันสถานะดังว่าเชิงประจักษ์ อย่างไรก็ดีคณะบรรณาธิการเห็นควรนำเสนอเป็นบทเสริมในหนังสือเล่มนี้ และเรียนเชิญท่านผู้อ่านร่วมพินิจพิเคราะห์ถึงความเป็นไปได้ในข้อคาดคะเนดังว่า ทั้งไม่มากก็น้อยพึงพอได้เสพอรรถรสของเนื้อหาธรรมะในบทสนทนานี้เฉกเช่นกับงานที่ได้พิสูจน์แล้วว่าเป็นของคุณหญิงดำรงธรรมสาร

แนะฟังเทศน

ฌ. อยู่คนเดียวรู้สึกเหงาใจไม่สบาย จึ่งไปหา **ญ.** เพื่อจะสนทนาธรรมให้ใจสบาย

ญ. เห็น **ฌ.** มาหา จึ่งเชิญให้นั่ง แล้วพูดว่า ข้าพเจ้าคิดถึงท่านอยู่หลายวันแล้ว ไม่ได้พูดธรรมกัน

ฌ. ว่า ข้าพเจ้ามาหาก็เพื่อจะถามธรรมท่าน เพราะมีเรื่องที่นึกไว้ในใจหลายอย่าง

ญ. ว่า ท่านนึกอะไรไว้บ้างก็ขอให้ถาม ข้าพเจ้ายินดีจะตอบ

ฌ. ถามว่า ท่านแต่ก่อนได้ฟังธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงหรือพระอริยสาวกแสดงเพียงครั้งเดียวหรือ ๒ ครั้ง ก็ถึงมรรคและผลโดยง่าย ส่วนเดี๋ยวนี้เราฟังตั้งร้อยครั้งพันครั้ง ทำไมจึ่งไม่ถึงมรรคและผลเหมือนอย่างท่าน

ญ. ตอบว่า ท่านแต่ก่อนยังไม่เคยฟังธรรม เพราะพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้นในโลก เมื่อพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นในโลกก็ยังไม่มีใครเชื่อว่าเป็นผู้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้นเวลาฟัง จึ่งตั้งใจแข็งแรงเพื่อจะสอบสวนว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนี้จะสุขุมลุ่มลึกอย่างไร เมื่อตั้งใจฟังไป ก็ได้ความเห็นชัด จึ่งถึงมรรคและผลโดยง่าย เพราะท่านผู้แสดงนั้นเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ และมีพระหฤทัยไกลจากกิเลส ประกอบด้วยพระมหากรุณา ในเวลาที่ทรงแสดงอยู่ ก็ประกอบด้วยพระญาณทรงทราบว่า ชนทั้งหลายเหล่านี้ควรจะสอนด้วยธรรมอย่างนี้จึ่งจะรู้ตามได้โดยง่าย และเวลาที่ทรงแสดงธรรมเสร็จแล้ว ผู้ฟังทั้งหลายเข้าไปบวชอยู่ในสำนักของพระองค์ หรือไม่ได้บวชอยู่ในที่อื่น ๆ ได้มาเห็นพระพุทธจริยาของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ประเสริฐ บริสุทธิอยู่เสมอทุกเมื่อ และได้เห็นพระอริยสาวกประพฤติบริสุทธิตามธรรมวินัยอยู่เสมอ จึ่งเป็นเหตุให้มีความเชื่อเลื่อมใสเคารพนับถือในพระผู้มีพระภาค และพระอริยสาวกเหล่านั้น การได้เห็นและได้ฟังพระตถาคต หรือสาวกของพระตถาคตจึ่งเป็นอนุตตริยะ แม้ยังไม่ได้บรรลุมรรคและผล ก็เป็นทางให้ถึงมรรคและผล

ฌ. ถามว่า เวลานี้เราไม่ได้เห็น ไม่ได้ฟังพระผู้มีพระภาค และพระอริยสาวก ทำอย่างไรจึ่งจะรู้หรือเห็นตามได้

ญ. ตอบว่า เวลานี้พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วก็จริง แต่คำสอนทั้งหลายที่พระองค์ทรงแสดงไว้ยังมีอยู่ เมื่อเราตั้งใจฟังโดยเคารพหรือตรวจดูแบบแผน และประพฤติปฏิบัติให้เป็นธรรม เป็นวินัย ก็สามารถทำตนให้พ้นทุกข์ได้ แต่ต้องเลือกหาครูอาจารย์ที่ท่านเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติเรียบร้อยเป็นธรรมวินัย และนั่งใกล้ไต่ถามเรื่องสัมมาปฏิบัติ ก็จะรู้ตามเห็นตามได้โดยง่าย เพราะท่านผู้ปฏิบัติดีเดี๋ยวนี้ก็ยังมีอยู่ แต่ว่าน้อยไม่มากเหมือนแต่ก่อน เราเป็นผู้รู้จักเลือกก็พอจะหาครูได้

ฌ. พูดว่า ข้าพเจ้าได้ฟังธรรมมาตั้งหลายร้อยครั้ง ทำไมจึ่งยังไม่ถึงมรรคและผล

ญ. พูดว่า ก็ฟังอย่างไรข้าพเจ้าไม่เห็นในใจของท่านจะได้ตอบถูก

ฌ. พูดว่า ข้าพเจ้าก็ตั้งใจฟังไปจนจบกัณฑ์ที่ท่านแสดง แต่ไม่เห็นเป็นอะไรขึ้นมา มรรคและผลอันใดก็ไม่ได้บรรลุเหมือนอย่างท่านแต่ก่อน

ญ. พูดว่า ท่านแต่ก่อนแรกฟัง ยังไม่เชื่อ ต้องพิจารณาตามธรรมที่ท่านได้ฟัง จนเกิดความเห็นชัดแจ่มแจ้งในใจ จึ่งได้เกิดความเชื่อและเลื่อมใส ส่วนเราพอเข้าไปนั่งฟังธรรมก็ไม่ทันพิจารณาธรรมทั้งหลายให้แจ่มแจ้งชัดเจนในใจ รีบเชื่อ ๆ เสียก่อน ซึ่งยังไม่ได้ความของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น คือฟังโดยปล่อยใจไปตามสบายไม่ได้สังเกต กำหนด บางคราวส่งใจไปอื่นจนไม่ได้ยินว่าท่านแสดงอะไร ส่งใจไปเสียเป็นนาน จึ่งได้กลับใจมาฟังใหม่ เมื่อท่านแสดงจบก็เลยจำอะไรไม่ได้ เหลืออยู่บ้าง ๒-๓ คำ พอล่วงไปแล้ว ๒-๓ คำนั้นเลยหายไปเสียด้วย ถึงวันพระไปฟังเอาใหม่จึ่งไม่ตรัสรู้ตาม เพราะอุดมด้วยการฟัง นึกจะฟังเมื่อใดก็ได้ฟัง วัดโน้นก็มีวัดนี้ก็มี การแสดงอยู่มากวัดจนเลยไม่ได้ตรัสรู้ จึ่งไม่เห็นประโยชน์ของการฟัง เพราะฉะนั้นฟังไปเท่าไรก็ไม่เจริญในข้อปฏิบัติ ต่อนี้ไปจงตั้งใจฟังเสียใหม่จะได้เป็นทางให้ตรัสรู้ตามที่เรียกว่าอนุพุทธะ

ฌ. พูดว่า ข้าพเจ้าฟังท่านอธิบายราวกับเข้าไปเห็นในใจทีเดียว บางคราวไม่ได้ส่งใจฟุ้งไปอื่นก็ง่วงเลยหลับไปเสียไม่รู้เรื่อง พอรู้สึกขึ้นมาพระก็เทศน์จบ หรือบางคราวจวนจบเช่นนี้ก็มี จึ่งไม่สำเร็จกิจในการฟัง แต่ไม่รู้ตัวว่าเป็นอย่างไร จึ่งไม่เจริญในข้อปฏิบัติ คลำหาเงื่อนไม่ถูก

ญ. พูดว่า การฟังธรรมก็เพื่อจะให้ใจเป็นกุศล และสังเกตกำหนด จำทรงไว้ประพฤติปฏิบัติ เพื่อจะละอกุศล นี่กลับไปเกิดอกุศล คือถีนมิทธะหรืออุทธัจจะ เพราะไม่ตั้งใจฟังโดยเคารพ

ฌ. ถามว่า ทำอย่างไรจึ่งจะชื่อว่าตั้งใจฟังโดยเคารพ

ญ. ตอบว่า คือมีสติไม่ส่งใจไปอื่นส่งใจไปตามธรรมเทศนาที่ฟังอยู่และพิจารณาไปตามธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดที่ควรเลื่อมใส เช่นฟังพุทธคุณเป็นต้น ก็ให้เกิดความเลื่อมใส ธรรมเหล่าใดที่เป็นสังเวคะ เช่นมรณสติเป็นต้น ก็ให้เกิดสังเวชไปตามธรรมเทศนาที่ฟังอยู่นั้น ธรรมเหล่าใดที่เป็นฝ่ายปัญญาเช่นอริยสัจหรือไตรลักษณ์ก็ต้องให้เกิดความเห็นชัดในอริยสัจ ๔ หรือเห็นไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาในเวลาที่ฟังอยู่นั้น จึ่งจะสำเร็จประโยชน์ได้ในการฟัง

ฌ. ถามว่า ส่วนผู้ที่ไม่ได้ศึกษาธรรมหรือจำทรงแบบแผนไว้เป็นหลักของใจ เพราะฉะนั้นเวลาฟังธรรม เมื่อท่านแสดงเสร็จแล้ว จึงจำอะไรไม่ได้เพราะไม่มีทุน ส่วนผู้ที่จำทรงธรรมทั้งหลายไว้ได้มาก เช่นเวลาฟังธรรมก็จำได้ง่ายเพราะมีทุน ทำไมจึ่งไม่ถึงมรรคและผลเหมือนท่านแต่ก่อน

ญ. ตอบว่า การจำทรงธรรมทั้งหลายไว้ได้มาก เมื่อไม่ตั้งใจฟังโดยเคารพก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไร มัวแต่ไปนำเทศน์อยู่เท่านั้น เช่น ท่านแสดงองค์มรรคทั้ง ๘ พอเอ่ยถึงสัมมาทิฏฐิ ก็ไปนำว่าสัมมาสังกัปโปสัมมาวาจาต่อไป ใจก็รู้สึกจืดและเบื่อ เพราะขึ้นใจขึ้นปากมามากแล้ว

ฌ. พูดว่า ไม่ได้ศึกษาจำทรงอะไรไว้ ฟังไปจนจบก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไร ส่วนผู้ที่สดับมากแต่ไม่ตั้งใจฟังโดยเคารพหรือไม่ประพฤติปฏิบัติตาม จึ่งเป็นความเสื่อมเสียจากสัมมาปฏิบัติ ดูช่างเสียเวลาน่าสลดใจจริง เพราะอย่างนี้จึ่งไม่ถึงมรรคและผลแล้ว พูดว่าอินทรีย์บารมีอ่อน เพราะตนทำไม่ถูก หรือไม่ตั้งใจจะทำให้ถูกนี่เอง

ญ. พูดว่า ถูกแล้ว ผู้ที่ไม่ตั้งใจฟังโดยเคารพ และไม่ประพฤติปฏิบัติตาม จึ่งตรงกับธรรม ๕ อย่าง ฝ่ายข้างเสื่อมใน *สัทธัมมสัมโมสสูตร*[๑] คือ

๑ **น สกฺกจฺจํ ธมฺมํ สุณนฺติ** ไม่ฟังธรรมโดยเคารพ

๒ **น สกฺกจฺจํ ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ** ไม่เรียนธรรมโดยเคารพ

๓ **น สกฺกจฺจํ ธมฺมํ ธาเรนฺติ** ไม่ทรงจำธรรมไว้โดยเคารพ

๔ **น สกฺกจฺจํ ธมฺมํ ธตานํ ธมฺมานํ อตฺถํ อุปปริกฺขนฺติ** ไม่พิจารณาเนื้อความของธรรมทั้งหลายที่ตนทรงจำไว้โดยเคารพ

๕ **น สกฺกจฺจํ อตฺถมญฺญาย ธมฺมมญฺญาย ธมฺมานุธมฺมํ ปฏิปชฺชนฺติ** รู้เนื้อความและธรรมแล้ว ไม่ปฏิบัติให้สมแก่ธรรมโดยเคารพ

ธรรม ๕ อย่างนี้ไม่ควรให้มีในตน เพราะเป็นความเสื่อมไม่ให้เจริญงอกงามในธรรมวินัย

ฌ. ถามว่า การฟังธรรมโดยเคารพนั้น จะมีอานิสงส์อย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ญ. ตอบว่า การฟังธรรมโดยเคารพนั้น ตามแบบที่ท่านแสดงไว้ว่า มีอานิสงส์ ๕ อย่าง ใน *ธัมมัสสวนานิสังสสูตร*[๒] คือ

๑ **อสฺสุตํ สุณาติ** ผู้ฟังธรรม ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง

๒ **สุตํ ปริโยทเปติ** ผู้ฟังธรรมย่อมยังสิ่งที่เคยฟังแล้วให้ผ่องแผ้วชำนาญดีขึ้น

๓ **กงฺขํ วิหนติ** ผู้ฟังธรรมย่อมบันเทาความสงสัยเสียได้

๔ **ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรติ** ผู้ฟังธรรมย่อมทำความเห็นให้ตรง

๕ **จิตฺตมสฺส ปสีทติ** จิตต์ของผู้ฟังธรรมย่อมผ่องใส

ฌ. กล่าวว่า ข้าพเจ้าเพิ่งเข้าใจในเรื่องฟังธรรม และอานิสงส์ ๕ อย่างนั้นในวันนี้เอง ต่อนี้ไปจะตั้งใจฟังโดยเคารพ เพราะไหน ๆ ก็ฟังแล้วไม่ควรส่งใจไปอื่น ทำให้เสียเวลาในการที่พยายามไปนั่งประนมมือและเมื่อยขา ทั้งเสียเวลาที่ต้องทิ้งกิจการทางบ้าน ถ้าท่านผู้แสดงมีปรจิตตวิชชาญาณรู้วาระจิตต์ของผู้ฟังคงจะอิดหนาระอาใจ ในการที่จะแสดงธรรมแก่ผู้ที่ไม่ตั้งใจฟังโดยเคารพ

ญ. รับว่าถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคประกอบด้วยพระมหากรุณา ก่อนที่จะทรงแสดงธรรมจึงตรัสเตือนผู้ฟังว่า จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ และพระอริยสาวกก่อนที่จะ

แสดงธรรมก็เตือนให้ทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เพราะฉะนั้น ท่านผู้ฟังโดยเคารพ และทำในใจโดยแยบคายประพฤติปฏิบัติตาม จึ่งสิ้นอาสวะได้ในเวลาฟัง

ธรรมที่เรียกว่า สุตมยปัญญา ดั่งแบบที่แสดงไว้ใน *วุฑฒิสูตร*[๓] ว่า

๑ **สปฺปุริสุปสํเสโว** คบสัตบุรุษ

๒ **สทฺธมฺมสฺสวนํ** ฟังธรรมของสัตบุรุษ

๓ **โยนิโสมนสิกาโร** ทำในใจโดยแยบคาย

๔ **ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ** ปฏิบัติชอบสมควรแก่ธรรมนั้น ดั่งนี้ท่านจึ่งถึงมรรคและผล

ฌ. กล่าวว่า สาธุ ข้าพเจ้าได้พบกัลยาณมิตต์ จึ่งทำให้เข้าใจในธรรมของพระผู้มีพระภาคชัดเจนยิ่งขึ้น.

เชิงอรรถ

สำหรับบทความในหนังสือ “ดำรงธรรม”

๑. อัฏฐธรรมปัญหา

๒. ปฏิปัตตินิเทศ

๓. ปฏิปัตติวิภาค

๔. ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา

๕. ปฏิปัตติวิภังค์

๖. ปฏิปัตติวิภัชน์

๗. ธรรมภาษิตนิทเทศ

๘. งานแปลคาถาธรรมบท

๙. บทเสริม “แนะฟังเทศน”

๑

อัฏฐธรรมปัญหา

๑/๕ สังโยชน์ เป็นธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ มี ๑๐ อย่าง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบาย ในหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* สังโยชน์ ๑๐ ว่า "**ก.โอรัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แก่ ๑.*สักกาย-ทิฏฐิ* ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒. *วิจิกิจฉา* ความลังเลสงสัย ๓. *สีลัพพตปรามาส* ความถือมั่นศีลพรต ๔. *กามราคะ* ความติดใจในกามคุณ ๕ ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ **ข. อุทธัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์เบื้องสูง ๕ ได้แก่ ๖. *รูปราคะ* ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต ๗. *อรูปราคะ* ความติดใจในอรูปธรรม ๘. *มานะ* ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ๙. *อุทธัจจะ* ความฟุ้งซ่าน ๑๐. *อวิชชา* ความไม่รู้จริง; พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้, พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ ให้เบาบางลงด้วย, พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด, พระอรหันต์ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ"

๒/๖ เขียนอย่างถูกต้องว่า "กัมมัสสกตาสัทธา"

๓/๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายใน*พจนานุกรมพุทธศาสตร์ประมวลธรรม*ของท่านไว้ว่า "ศรัทธา 4 อย่างนี้มีมาในบาลีเฉพาะข้อที่ 4 อย่างเดียว (เช่น องฺสตฺตก.23/4/3; A.III.3 เป็นต้น) ว่าโดยใจความ ศรัทธา 3 ข้อต้น ย่อมรวมลงในข้อที่ 4 ได้ทั้งหมด อนึ่ง ในข้อ 3 มีข้อธรรมที่มาในบาลีคล้ายกัน คือ กัมมัสสกตาญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน...) เช่น อภิ.วิ. 35/822/443; Vbh.328."

๔/๘ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "กุศลจิตต์ ๑๒ ดวง"

๕/๘ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "อพฺพุฬฺห"

๖/๙ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "สมเคราะห์"

๗/๙ ที่นี่น่าจะมีคำหายไปหรือพิมพ์ผิด
ความหมายน่าจะเป็น "ทานเพื่อสงฆ์/การถวายแก่สงฆ์"

๒

ปฏิปัตตินิเทศ

๑/๑๕ ต้นฉบับน่าจะพิมพ์ผิด ที่ถูกควรเขียนว่า "ฉฟังคุเบกขา"

๒/๑๖ เช่น สุมังคลวิลาสินี ภาค ๑ หน้า ๖๑ (ที.อ.๑/๖๑) และ สารัตถัปปกาสินี ภาค ๑ หน้า ๒๘๕ (สํ.อ.๑/๒๘๕) ท่านบรรยายไว้เป็นความร้อยแก้ว ส่วนที่ผูกขึ้นเป็นคาถาอย่างข้างต้นนี้ เป็นของเรียบเรียงขึ้นภายหลัง ดังปรากฏในคำบอกวัตร (หนังสือสวดมนตร์ฉบับหลวง พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ พ.ศ. ๒๕๓๑ หน้า ๒๒๓)

๓/๑๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๗ ข้อ ๒๑๖ (สํ.ข.๑๗/๒๑๖/๑๔๗)

๔/๑๘ สมันตปาสาทิกา ภาค ๑ หน้า ๒๖๔ (วินย.อ.๑/๒๖๔)

๕/๒๑ ในบริบทนี้ น่าจะควรเขียนว่า "พระอริยสงฆ์"

๖/๒๓ ที่เขียนอย่างถูกต้อง ก็คือ "วจีทุจริต" และ "กายทุจริต"

๗/๒๓ พระไตรปิฎกเล่ม ๒๕ ข้อ ๒๔ (ขุ.ธ.๒๕/๒๔/๓๙)

๘/๒๔ พระไตรปิฎกเล่ม ๑๒ ข้อ ๑๖๖ (ม.มู.๑๒/๑๖๖/๑๔๐)

๙/๒๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายใน*พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*ของท่าน ข้อธรรม

"อนันตริยกรรม ๕" ว่า "กรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นหรือคั่นได้" ได้แก่ มาตุฆาต ปิตุฆาต อรหันตฆาต โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อขึ้นไป) และ สังฆเภท (พระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ ข้อ ๑๒๙ (องฺปญฺจก. ๒๒/๑๒๙/๑๖๕))

๑๐/๒๔ ที่เขียนถูก ก็คือ "ทุคติ"

๑๑/๒๖ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๒ ข้อ ๑๖๗ (ม.มู.๑๒/๑๖๗/๑๔๔)

๑๒/๒๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๔ (ขุ.ธ.๒๕/๒๔/๔๐)

๑๓/๓๑ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๙ ข้อ ๓๔๙ (สํ.ม.๑๙/๓๔๙/๙๐)

๑๔/๓๑ ดู เชิงอรรถต่อไป

๑๕/๓๒ พุทธพจน์ตรัสตอบโมฆราชมาณพมาในพระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๓๙ (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๙/๕๔๙) คำอธิบายข้างต้นนี้ เป็นอัตโนมัติของท่านผู้ตอบ แต่ในพระไตรปิฎกเล่ม ๓๐ ข้อ ๕๐๗ (ขุ.จู.๓๐/๕๐๗/๒๕๔) พระสารีบุตรเถระได้อธิบายไว้ว่า ที่เรียกว่า อัตตานุทิฏฐิ ก็คือ สักกายทิฏฐิ มีวัตถุ ๒๐ นั่นเอง

๑๖/๓๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๔ ข้อ ๕๗๙-๕๙๖ (จูฬกัมมวิภังคสูตร, ม.อุ.๑๔/๕๗๙-๕๙๖/๓๗๖-๓๘๕)

๑๗/๓๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๐ ข้อ ๒๖๕ (องฺ.ทุก.๒๐/๒๖๕/๗๕)

๑๘/๓๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๖ (ขุ.ธ.๒๕/๓๖/๖๗)

๑๙/๔๐ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๑๖ (ขุ.ธ.๒๕/๑๖/๒๖)

๒๐/๔๔ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๓๕ (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๕/๕๔๕)

๒๑/๔๕ ที่นี่ แก้ ต้นฉบับ ในต้นฉบับพิมพ์ว่า "พิจารณาถึงสัตว์ทั้งหลาย ทั้งสิ้นในโลกนี้ต่าง ๆ กัน โดยกิเลสและกรรมและวิบาก ประพฤติดีบ้าง จึงมีอัธยาศัยใจคอต่าง ๆ กัน ประพฤติชั่วบ้าง โง่บ้าง ฉลาดบ้าง"

๒๒/๔๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๑ ข้อ ๓๗๙-๓๘๑ และ ๓๘๗ (ที.ปา.๑๑/๓๗๙-๓๘๑, ๓๘๗/๒๙๐-๒๙๑)

๒๓/๕๑ คำอธิบายนี้เป็นอัตโนมัติของท่านผู้ตอบ แต่ในพระไตรปิฎก เล่ม ๓๐ ข้อ ๕๐๗ (ขุ.จู.๓๐/๕๐๗/๒๕๔) พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรอธิบายไว้ว่า สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ เรียกว่า อัตตานุทิฏฐิ (ดูเชิงอรรถ ๑๕/๓๒)

๒๔/๕๑ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๓๙ (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๙/๕๔๙) คำอธิบายอยู่ใน ขุ.จู.๓๐/๕๐๗/๒๕๔

๒๕/๕๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๑๗ (ขุ.สุ.๒๕/๔๑๗/๕๐๑)

๓

ปฏิปัตติวิภาค

๑/๖๐ ต้นฉบับน่าจะพิมพ์ผิด ที่ถูก ควรเขียนว่า "ฉฟังคุเบกขา"

๒/๖๔ หน้าอ้างตรงกับพระไตรปิฎก ร.๕ แต่เนื้อหาไม่ถูกต้อง ในพระไตรปิฎกสยามรัฐ พระพุทธภาษิตนี้ อยู่ในภัทเทกรัตตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ หน้า ๓๔๙ (พระไตรปิฎก เล่ม ๑๔ ข้อ ๕๒๗ (ม.อุ.๑๔/๕๒๗/๓๔๙)

๓/๖๕ ในพระไตรปิฎกสยามรัฐ พระพุทธภาษิตนี้ อยู่ในคาถาธรรมบทอัปปมาทวรรค ที่ ๒, พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๑๒ (ขุ.ธ.๒๕/๑๒/๑๙)

๔/๖๖ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๓ ข้อ ๒๖ (ม.ม.๑๓/๒๖/๒๖)

๕/๖๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๓ ข้อ ๓๓ (ม.ม.๑๓/๓๓/๒๙-๓๑)

๖/๖๙ เช่น พระไตรปิฎก เล่ม ๒๙ ข้อ ๘๕๗ (ขุ.ม.๒๙/๘๕๗/๕๓๐)

๗/๗๔ ต้นฉบับเขียนว่า "แก่ขึ้น" ซึ่งน่าจะพิมพ์ผิด

๘/๘๒ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๒ ข้อ ๓๘๘ (ม.มู.๑๒/๓๘๘/๔๑๘)

๙/๘๒ ในพระไตรปิฎกสยามรัฐ เป็นหน้า ๔๑๘, พระไตรปิฎก เล่ม ๑๒ ข้อ ๓๘๘ (ม.มู.๑๒/๓๘๘/๔๑๘)

๔

ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา

๑/๙๐ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๙ ข้อ ๓๓ (ขุ.ม.๒๙/๓๓/๒๙)

๒/๙๐ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๘ (ขุ.ขุ.๒๕/๘/๙)
และ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๑ (ขุ.ธ.๒๕/๓๑/๕๓)

๓/๙๔ ในต้นฉบับน่าจะพิมพ์ผิด ที่ถูก ก็คือ "กาเมสุมิจฉาจาร"

๔/๑๐๑ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๔ ข้อ ๘๒๒ (ม.อุ.๑๔/๘๒๒/๕๑๗)
ต้นฉบับเขียนว่า "ฉักกะสูตร"

๕/๑๐๑ พิมพ์ตามต้นฉบับ

๖/๑๐๑ พิมพ์ตามต้นฉบับ

๗/๑๐๑ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๒๕ (ขุ.สุ.๒๕/๔๒๕/๕๓๑)

๘/๑๐๒ พิมพ์ตามต้นฉบับ

๙/๑๐๒ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ตัณหา"

๑๐/๑๐๒ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๓๗ (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๗/๕๔๗)
ในต้นฉบับ พิมพ์ว่า "จ เวทนํ นาพินนฺทโต"

๑๑/๑๐๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๔ ข้อ ๖๐ (อง.ทสก.๒๔/๖๐/๑๑๕)

๑๒/๑๐๔ ต้นฉบับ ไม่มีคำว่า "ครอง" น่าจะตกไป

๑๓/๑๐๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๐๙ (ขุ.สุ.๒๕/๔๐๙/๔๘๖)
๑๔/๑๐๙ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "อัญญสมนา"
๑๕/๑๐๙ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "อัญญสมนา"
๑๖/๑๐๙ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "๑๑"
๑๗/๑๑๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๔ ข้อ ๑๓ (องฺ.ทสก. ๒๔/๑๓/๑๘)
๑๘/๑๑๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๙ ข้อ ๑๖๗๑ (สํ.ม.๑๙/๑๖๗๑/๕๓๑)
๑๙/๑๑๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๔ ข้อ ๖๕ (วินย.๔/๖๕/๗๔)
๒๐/๑๑๘ ในต้นฉบับ "และความดับของธรรมเหล่านั้น" ตกหล่นไป
๒๑/๑๒๐ พุทธพจน์แสดงความหมายของสักกายทิฐฏิมีปรากฏมากมาย เช่น พระไตรปิฎก เล่ม ๑๔ ข้อ ๑๒๔ (ม.อุ. ๑๔/๑๒๔/๑๐๓) และท่านอธิบายว่า เป็นอันเดียวกับอัตตานุทิฏฐิ (ขุ.จู.๓๐/๕๐๗/๒๕๔)
๒๒/๑๒๖ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "ฉะลังคุเบกขา"
๒๓/๑๒๗ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "ปฏิจจสมุทบาท"
๒๔/๑๒๗ สำหรับ อวิชชา ๘ ดู พระไตรปิฎก เล่ม ๓๔ ข้อ ๖๙๑ (อภิ.สํ.๓๔/๖๙๑/๒๗๓) และ พระไตรปิฎก เล่ม ๓๕ ข้อ ๙๒๖ (อภิ.วิ.๓๕/๙๒๖/๔๙๐)
๒๕/๑๒๘ ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "คั่น"

๒๖/๑๓๓ ต้นฉบับเขียนว่า "วิญญาณก" สวิญญาณกะ เป็นสิ่งที่มีวิญญาณ

๒๗/๑๓๓ ต้นฉบับเขียนว่า "วิญญาณกทรัพย์"

๒๘/๑๓๔ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๕ ข้อ ๑๐๓ (สํ.ส.๑๕/๑๐๓/๓๑)

๒๙/๑๓๖ พระไตรปิฎก เล่ม ๙ ข้อ ๑๒๖ (ที.สี.๙/๑๒๖/๙๖)

๓๐/๑๓๖ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ ข้อ ๑๙๓ (องฺ.ปญฺจก.๒๒/๑๙๓/๒๕๘)

๓๑/๑๓๖ ต้นฉบับเขียน "ละลอก"

๓๒/๑๓๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๒ ข้อ ๙๒ (ม.มู.๑๒/๙๒/๖๔)

๓๓/๑๓๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๑ ข้อ ๓๘๔ (ที.ปา.๑๑/๓๘๔/๒๙๐)

๓๔/๑๔๑ จากบันทึกของพระเทพสุเมธี (วัดสัตตนารถปริวัตร) ผู้เคยพบคุณหญิงใหญ่เล่าไว้ว่า คุณหญิงใหญ่ "เคยรู้จักและฝากตัวเป็นศิษย์ของสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) เจ้าอาวาสวัดโสมนัสวิหาร"

๓๕/๑๔๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ ข้อ ๕๗ (องฺ.ปญฺจก.๒๒/๕๗/๘๒) และ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๔ ข้อ ๔๘ (องฺ.ทสก.๒๔/๔๘/๙๒)

๓๖/๑๔๔ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๓ ข้อ ๑๕๔ (ม.ม.๑๓/๑๕๔/๑๕๕)

๓๗/๑๔๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๘ (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๙)

๓๘/๑๕๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๓ ข้อ ๒๑๖ (อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๒) ตรัสแสดงสอุปาทิเสสบุคคลเท่านั้น ส่วนสอุปาทิเสสนิพพาน พึงดูใน พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๒๒ (ขุ.อิต.๒๕/๒๒๒/ ๒๕๘) เปรียบเทียบดู พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๗, *พุทธธรรมฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๔๐๙, ๔๑๓-๔๑๔ และ ๔๒๐

๓๙/๑๕๔ ต้นฉบับเขียนว่า "พระอรหัตตผล"

๕

ปฏิปัตติวิภังค์

๑/๑๖๒ ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนือง ๆ เรียกว่า ปัพพชิต-อภิณหปัจจเวกขณ์ ๑๐, พระไตรปิฎก เล่ม ๒๔ ข้อ ๔๘ (อง.ทสก.๒๔/๔๘/๙๑)

๒/๑๖๖ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๖ (ขุ.ธ.๒๕/๒๖/๔๓)

๓/๑๖๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๔ ข้อ ๒๒๒ (อง.เอกาทสก.๒๔/๒๒๒/๓๗๑)

๔/๑๖๙ ต้นฉบับเขียนผิดว่า "ปฏิจสมุปบาท"

๕/๑๗๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๐ ข้อ ๒๗๓-๓๐๐ (ที.ม.๑๐/๒๗๓-๓๐๐/๓๒๕-๓๕๑)

๖/๑๗๘ เช่น พระไตรปิฎก เล่ม ๔ ข้อ ๑๔ (วินย.๔/๑๔/๑๙) ต้นฉบับพิมพ์ผิดว่า "อุปทานนักขันธ์"

๗/๑๘๒ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๓ (ขุ.ธ.๒๕/๓๓/๕๘)

๘/๑๘๕ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๔๓๒ (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๒/๕๔๒)

๖

ปฏิปัตติวิภัชน์

๑/๑๙๐ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๕ ข้อ ๘๖๕ (สํ.ส.๑๕/๘๖๕/๓๒๒)

๒/๑๙๑ สำหรับ วิเวก ๓ ดู พระไตรปิฎก เล่ม ๒๙ ข้อ ๓๓ (ขุ.ม.๒๙/๓๓/๒๙)

๓/๑๙๘ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๕ ข้อ ๓๗ (สํ.ส.๑๕/๓๗/๑๑)

๔/๑๙๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๒๗ (ขุ.สุ.๒๕/๓๒๗/๓๘๙) แต่ ณ ที่นี้ ข้อความไม่ตรงแท้ และชื่อสูตร เป็นอุฏฐาน สูตร ไม่ใช่สัลลสูตร ส่วนบาลีที่มีข้อความตรงกันบริบูรณ์ ได้แก่ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๒ (ขุ.ธ.๒๕/๓๒/๕๗)

๕/๒๐๒ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๑ ข้อ ๓๔ (องฺ.จตุกฺก.๒๑/๓๔/๔๔)

๖/๒๐๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๘ (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๙)

๗/๒๐๙ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๑๘ (ขุ.ธ.๒๕/๑๘/๓๐)

๘/๒๑๑ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๑๕๘ (ขุ.อุ.๒๕/๑๕๘/๒๐๖)

๙/๒๑๓ พระไตรปิฎก เล่ม ๑๑ ข้อ ๓๖๑ (ที.ปา.๑๑/๓๖๑/๒๘๔)

๗

ธรรมภาษิตนิทเทศคำโคลง

๑/๒๒๓ ในต้นฉบับตกคำว่า "กาม"

๒/๒๒๗ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "เบียดเบียน"

๓/๒๒๗ ตรงนี้อาจเป็นไปได้ว่า ตั้งใจให้พิมพ์ว่า "แก่แล้"

๔/๒๒๘ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "เบียดเบียน"

๕/๒๒๙ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "เบียดเบียน"

๖/๒๒๙ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "เบียดเบียน"

๗/๒๓๐ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ประจน"

๘/๒๓๙ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ธรรมเทอญ" แต่มีการแก้ไขกับลายมือให้เป็น "ธรรมแล"

๙/๒๓๙ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ผลส่วนธรรมะแรง"

๑๐/๒๔๒ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ประจัน"

๑๑/๒๔๒ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "บุญเนอ"

๑๒/๒๔๔ ต้นฉบับพิมพ์ว่า "ประโยชน์สพ"

๑๓/๒๔๕ ต้นฉบับเขียนว่า "สพสุข"

๑๔/๒๔๕ ต้นฉบับเขียนว่า "สพสุข"

๑๕/๒๔๕ ต้นฉบับเขียนว่า "ร้ายผล"

๘

คาถาธรรมบท

๑/๒๖๕ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕ ข้อ ๓๖ (ขุ.ธ.๒๕/๓๖/๖๗-๗๑)

๒/๒๖๕ พระไตรปิฎก ฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "ปนุท"
พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "ปนูท"

๓/๒๖๕ ทั้งพระไตรปิฎก ฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "วิสญฺญุตฺตํ" พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคายนา เขียนว่า "visaṃyuttaṃ" ซึ่งตรงกับของคุณหญิงใหญ่

๔/๒๖๖ คำนี้ น่าจะพิมพ์ผิด ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "สมจริยา"

๕/๒๖๖ คำนี้ น่าจะพิมพ์ผิด ที่ถูก คือ "ปพฺพาชยมตฺตโน"

๖/๒๖๗ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "ทุกฺกตํ" ขณะที่พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคายนา เขียนว่า "dukkaṭaṃ" ซึ่งตรงกับของคุณหญิงใหญ่

๗/๒๖๘ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕
และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "สุจี"

๘/๒๖๘ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕
และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "คหณํ"

๙/๒๖๘ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกสยามรัฐ เขียนว่า "กิสนฺธมนิสนฺถตํ" ขณะที่พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคายนา เขียนว่า "kisaṃ dhamanisanthataṃ" ซึ่งตรงกับของคุณหญิงใหญ่

๑๐/๒๖๘ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "วาหํ"

๑๑/๒๖๙ พระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "พลานีกํ" การสะกดตรงนี้ ตรงกับพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ

๑๒/๒๖๙ พระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "อนุสฺสุตํ" พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐเขียนว่า "อนุสฺสหํ"

๑๓/๒๗๐ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "ลิมฺปติ"

๑๔/๒๗๐ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "วิสญฺญุตฺตํ" ขณะที่พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคายนา เขียนว่า "visaṃyuttaṃ" ซึ่งตรงกับของคุณหญิงใหญ่ ดูเชิงอรรถ ๓/๒๖๕

๑๕/๒๗๐ น่าจะพิมพ์ผิด ที่ถูก ก็คือ "อนุปฺปตฺตํ"

๑๖/๒๗๒ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "นิราสยํ" ขณะที่พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคายนา เขียนว่า "nirāsāsaṃ" ซึ่งตรงกับของคุณหญิงใหญ่

๑๗/๒๗๓ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "วิปฺปสนฺนมนาวิลํ"

๑๘/๒๗๓ ตรงนี้ขาดตอนหนึ่ง ก็คือ ๓๖.๔๑๔ "โย อิมํ ปลิปถํ ทุคฺคํ สํสารํ โมหมจฺจคา ติณฺโณ ปารคโต ฌายี อเนโช อกถงฺกถี อนุปาทาย นิพฺพุโต ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ" แต่ว่าคาถาอยู่หน้า ๔๖-๔๗ ในหนังสือ *ธัมมิการามานุสรณ์* เพราะฉะนั้น สันนิษฐานได้ว่าน่าจะตกหล่นตรงนี้ ในการจัดพิมพ์

๑๙/๒๗๓ พระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "กามาภวปริกฺขีณํ" และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "กามภวปริกฺขีณํ"

๒๐/๒๗๓ พระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "ปหตฺวาน" และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "ปหนฺตฺวาน"

๒๑/๒๗๔ ทั้งพระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "รติญฺจ"

๒๒/๒๗๕ พระไตรปิฎกฉบับ ร. ๕ เขียนว่า "นหาตกํ" และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เขียนว่า "นฺหาตกํ"

๙

แนะฟังเทศน

๑/๒๘๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ ข้อ ๑๕๔ (องฺ.ปญฺจก.๒๒/๑๕๔/๑๙๗).

๒/๒๘๗ พระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ ข้อ ๒๐๒ (องฺ.ปญฺจก.๒๒/๒๐๒/๒๗๖). ในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐเรียกพระสูตรนี้ว่า "ธัมมัสสวนสูตร"

๓/๒๘๙ พระพุทธภาษิตนี้ มีหลายที่ในพระไตรปิฎก เช่น พระไตรปิฎก เล่ม ๑๑ ข้อ ๒๔๐ (ที.ปา.๑๑/๒๔๐/๒๓๙), พระไตรปิฎก เล่ม ๑๙ ข้อ ๑๖๕๓ (สํ.ม.๑๙/๑๖๕๓/๕๑๘), พระไตรปิฎก เล่ม ๒๑ ข้อ ๒๔๘ (องฺ.จตุกฺก.๒๑/๒๔๘/๓๓๒) แต่กลับพบไม่ได้ในพระสูตรที่ชื่อว่า "วุฑฒิสูตร" ซึ่งในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐปรากฏพระสูตรในชื่อเดียวกันนี้ ๒ สูตร

คำชี้แจง

โดยบรรณาธิการ

Martin Seeger & นริศ จรัสจรรยาวงศ์

การรวบรวมผลงานของ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) ในหนังสือ **"ดำรงธรรม"** เล่มนี้ คณะบรรณาธิการได้ใช้วิธีดำเนินการ ดังนี้

๑. เราพยายามรักษาวิธีการสะกดคำให้เที่ยงตรงกับต้นฉบับมากที่สุด แม้ว่ามีการสะกดคำที่ดูแปลก อย่างเช่นคำว่า "ทุจจริต" หรือ "จึ่ง" เป็นต้น เราก็ยังคงรักษาเอาไว้ (วิธีการเขียนแปลกอย่างนี้อาจเป็นเพราะว่าเกิดจากทั้งบริบทการใช้ภาษาในยุคสมัยนั้น และบางจุดเป็นไปได้ว่าเป็นผลจากวิธีการผลิตบทความของคุณหญิงใหญ่ที่ให้คนเขียนตามคำบอก ซึ่งก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจในตัวเอง รายละเอียดดูได้ที่ภาค *"ความสำคัญของมุขปาฐะและความทรงจำในการศึกษาธรรมะ"*) กระนั้นเราปรับเปลี่ยนการสะกดคำและรูปแบบจากต้นฉบับบ้าง ในกรณีที่เป็นไปเพื่อแสดงความ

ชัดเจนของความหมายให้มากขึ้น หรือหากเป็นการเปลี่ยนปรับที่พิจารณาแล้วว่ามีความสำคัญ เราจะทำการอ้างอิงไว้ในเชิงอรรถเพื่อขยายความและสาเหตุที่เปลี่ยน

๒. ในจุดที่มีการอ้างอิงพระไตรปิฎกของคุณหญิงใหญ่ เรารักษาไว้ตามต้นฉบับโดยตลอดงานของคุณหญิงใหญ่ท่านใช้พระไตรปิฎกบาลีพิมพ์อักษรไทยครั้งแรก ปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเมื่อพบปัญหาการอ้างอิงพระไตรปิฎกในต้นฉบับ (ซึ่งมีค่อนข้างน้อย) เราจะเขียนรายละเอียดไว้ในเชิงอรรถ และเฉพาะส่วนเชิงอรรถนี้ เราได้เชื่อมต่ออ้างอิงไปยังหัวข้อเดียวกันในพระไตรปิฎกสยามรัฐด้วย เพื่อความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าต่อ

๓. การตัดสินในการปรับเปลี่ยนเล็ก ๆ น้อย ๆ เหล่านั้นเป็นไปโดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสื่อพระธรรมวินัยในทางที่จะมีประสิทธิภาพและประโยชน์มากที่สุด โดยพยายามทำตามเจตนารมณ์ของคุณหญิงใหญ่เอง ตามที่ท่านอธิบายไว้ว่า "ธรรมที่เลอียดเกี่ยวแก่การปฏิบัติแลมีผู้นิยมมากมีพระพุทธภาสิตที่เป็นหลักของการปฏิบัติ ท่านผู้ที่รับหนังสือนี้ถ้าตั้งใจปฏิบัติตามสมควรแก่กำลังที่จะปฏิบัติได้

คงเป็นประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความศุขสิ้นกาลนาน" (คำนำ *หนังสือปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา*)

ต้นฉบับที่นำมาใช้ในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ มีดังต่อไปนี้

๑ *อัฏฐธรรมปัญหา พุทธมามกะเป็นผู้ตอบ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ทรงตัดสิน* นายห้างน้ำมันวิริยะพานิช เป็นผู้สร้างชำร่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านน้อย เปาโรหิตย์ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ จังหวัดพระนคร).

๒ *ปฏิปัตตินิเทศ ว่าด้วยความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา* พ.ศ. ๒๔๗๕ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์, ท่าพระจันทร์ พระนคร).

๓ *ปฏิปัตติวิภาค คำถามคำตอบธรรมปฏิบัติ* พ.ศ. ๒๔๗๕ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร, ท่าพระจันทร์ พระนคร).

๔. *หนังสือปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* พิมพ์แจกในการอุปสมบท นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ บุตรพระยาดำรงธรรมสาร ในวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ วัดเทพศิรินทราวาส (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร).

๕ *ปฏิปัตติวิภังค์ ว่าด้วยความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา* พ.ศ. ๒๔๗๖ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์, ท่าพระจันทร์ พระนคร).

๖ *ปฏิปัตติวิภัชน์ ว่าด้วยความปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา* พ.ศ. ๒๔๗๗ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์, ท่าพระจันทร์ พระนคร).

๗ *ธรรมภาษิตนิทเทศ คำโคลง* คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) พิมพ์เพื่อบำเพ็ญกุศลในการฌาปนกิจศพ คุณแม่เป้า ตุงสวัสดิ ซึ่งเป็นมารดาพระยาสุรินทรภาชัย ณ สุสานวัดมกุฏกษัตริยาราม พ.ศ. ๒๔๗๙ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ จังหวัดพระนคร).

๘ *ธัมมิการามานุสรณ์* ที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมา และฉลองพระอุโบสถ วัดธัมมิการาม อำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ วันที่ ๒๖-๒๗-๒๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๒ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ จังหวัดพระนคร).

๙ *ปิตุททิศ* เรียงเป็น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เพื่ออุทิศแก่ท่านบิดา พิมพ์เป็นที่ระลึก ในงานบำเพ็ญกุศล

ประจำปีและงานบรรจุอัฏฐิแห่งพระยาเกษตร์รักษา (ช่วง) และพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ) ณ อนุสสรณีย์แห่งวัดธรรมิการาม จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรฯ กรุงเทพฯ).

๑๐ *แนะฟังเทศน* พิมพ์ ๒๐๐๐ ฉบับ พ.ศ. ๒๔๗๖ (พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร).

หนังสือดังรายนามต่อไปนี้ เป็นเวอร์ชั่นของ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" ฉบับต่าง ๆ ที่เรานำมาใช้เทียบเคียง

๑ พระประสพ ปสาโร และ คุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร, *ตัดบ่วงกรรม*, กรุงเทพฯ, การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๗.

๒ *ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ*, เชียงใหม่ : บี เอส ดี การพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๐.

๓ ประพต เศรษฐกานนท์ (บรรณาธิการ), ๗ *วันบรรลุธรรม ปุจฉา–วิสัชนา ว่าด้วยการปฏิบัติธรรม*, นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ไม่ระบุว่า พิมพ์ พ.ศ.ไหน.

๔ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ), *ปฏิปัตติวิภัชน์* นายประสพ วิเศษศิริ พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในการฌาปนกิจศพ คุณหญิงดำรงธรรมสาร ซึ่งเป็นมารดาร่มเกล้า และเป็นผู้มีพระคุณอย่างยิ่ง วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๘๙.

๔. เราเพิ่มเชิงอรรถมากมาย เพื่ออนุเคราะห์ในการศึกษาเพิ่มเติมในข้อธรรมต่าง ๆ ที่คุณหญิงใหญ่อ้างถึง ทั้งมีการขยายความและตั้งข้อสังเกตในบางกรณีที่เห็นสมควร

๕. ในการอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกสยามรัฐ เราอาศัยเชิงอรรถต่าง ๆ ใน หนังสือ *ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ* (เชียงใหม่ : บี เอส ดี การพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๐) จำนวนมาก เนื่องจากเห็นว่าการอ้างคัมภีร์ในเวอร์ชั่นนี้นั้นทำได้อย่างละเอียดและรอบคอบมาก ดังที่บอกเล่าในคำปรารภว่า "พระเดชพระคุณท่านพระเถระรูปหนึ่ง กรุณาช่วยตรวจสอบแก้ไขให้ถูกต้อง ด้วยความกรุณาเป็นล้นพ้นในด้านหลักฐานอ้างอิงนั้น นอกจากตรวจสอบที่มาที่ระบุไว้ให้ถูกต้องแล้ว ท่านยังได้ทำเชิงอรรถหลักฐานที่มาในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง กำกับไว้ให้ครบถ้วนอีกด้วย จึงทำให้หนังสือนี้สำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ทั้งทางปริยัติและหลักปฏิบัติตามที่ปรากฏแก่ท่านผู้อ่าน" ณ ที่นี้คณะเราขอร่วมกับผู้เขียนคำปรารภเล่มนั้นในการ "น้อมกราบนมัสการพระเดชพระคุณท่านพระเถระรูปนั้นด้วยความระลึกในพระคุณของท่านครั้งนี้ไว้ด้วยความเคารพอย่างสูง"

๖. หนังสือสามเล่มดังต่อไปนี้โดย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) เรานำมาใช้เพื่อช่วยเสริมเติมการอธิบายธรรม ข้อธรรมต่าง ๆ ของคุณหญิงใหญ่ในเชิงอรรถ ได้แก่ *พจนานุกรมพุทธศานสตร์ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๓) *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑) และ *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ ๓๙)

๗. นอกเหนือจากหนังสือเป็นรูปเล่มข้างต้น เราได้ใช้ฐานข้อมูลสำหรับเครื่องคอมพิวเตอร์อย่าง CD ROM “BUDSIR 7 for Windows” พระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ฉบับ “26 ศตวรรษแห่งโพธิกาล” เสริม เพื่อความแม่นยำของข้อมูลยิ่งขึ้น

อนึ่ง การจัดทำหนังสือเล่มนี้ หากแม้นมีข้อบกพร่องประการใด ทางคณะบรรณาธิการขอรับผิดชอบในทุกประการ ทางเราน้อมรับความคิดเห็นและข้อมูลเพิ่มเติมจากท่านผู้อ่านเสมอเพื่อปรับปรุงแก้ไขในโอกาสที่จะมีการจัดพิมพ์ในอนาคต

เมืองลีดส์สหราชอาณาจักร & กรุงเทพ ฯ

คำบันทึก

โดยบรรณาธิการ

Martin Seeger & นริศ จรัสจรรยาวงศ์

แรงจูงใจในการจัดพิมพ์หนังสือที่ท่านผู้อ่านถืออยู่นี้ เริ่มขึ้นระหว่างการวิจัยค้นคว้าบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนาเถรวาท อีกทั้งโครงการวิจัยปัญหาการบวชภิกษุณีเถรวาทในเมืองไทย และสถานภาพของแม่ชีไทยในหลายๆ วาระ ซึ่งยังดำเนินถึงปัจจุบัน ท่ามกลางจำนวนหนังสือมหาศาลในวงการนี้ มีหนังสืออยู่เล่มหนึ่งที่สะดุดใจ โดยหน้าปกมักจะปรากฏในรูปพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต และพระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) โดยระบุปีพิมพ์ครั้งแรกระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๗ มีชื่อว่า **ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ** ภายในประกอบด้วยเนื้อหาแนว "ถาม-ตอบ" จำนวน ๕ บท ที่ให้ "รสธรรมะ" แบบที่พบได้ไม่บ่อยนักในหนังสือแนว ๆ เดียวกัน เบื้องต้นเพียงแต่ชื่นชมและร่วมอนุโมทนาสาธุการ หากแต่ยังคงพกพาความสงสัยลึกๆ ว่า ผู้ประพันธ์จะใช่พระเถระชื่อก้องดังว่าหรืออย่างไรแน่?

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๓ ขณะที่ได้มีโอกาสกราบนมัสการธัมมสากัจฉากับพระมหาเถระรูปหนึ่งที่เคารพยิ่ง หัวข้อสนทนาได้วกเข้ามาถึงหนังสือชุดดังกล่าวโดยบังเอิญ ทำให้ทราบว่า ในปีพ.ศ. ๒๕๓๖ ได้มีคณะโยมนำหนังสือชุดดังกล่าว โดยว่าได้ต้นฉบับจากวัดสามปลื้ม เป็นหนังสือเก่าระบุเพียงปี พ.ศ. ๒๔๙๘ ในชื่อ *ปัญญาพลานุสรณ์* ถวายท่านช่วยกรุณาอ่านและตรวจแก้เพื่อจัดพิมพ์ โดยหนังสือเล่มนี้มิได้ปรากฏชื่อผู้แต่งแต่อย่างใด ซึ่งพระมหาเถระท่านก็เมตตาตรวจแก้ทั้งทำหมายเหตุระบุอ้างอิงเชื่อมโยงพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐอย่างละเอียด และตั้งข้อสังเกตบางข้อในเชิงอรรถไปด้วย ในเพลาต่อมาภายหลังเหตุการณ์นี้ไม่นาน พวกเราได้มีโอกาสรู้จักกับหนึ่งในคณะโยมดังกล่าวท่านได้ให้ข้อมูลเบื้องต้นที่เป็นประโยชน์ยิ่งสำหรับ **"ต้นทาง"** ในการสืบค้นที่มาที่ไปของหนังสือชุดนี้ โดยเล่าว่า ทางคณะเองก็พยายามในการหาที่มาที่ไปของหนังสือดังกล่าว จนวันหนึ่งได้มีแม่ครัวที่วัดเทพศิรินทราวาสว่า **"นี่หนังสือของคุณหญิงใหญ่"** และบอกเพียงแต่ว่าเป็นอุบาสิกาท่านหนึ่งที่เข้าออกวัดเทพศิรินทราวาสเป็นประจำช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง กระทั่งหนังสือเล่มนี้ถูกพิมพ์สู่สาธารณชน ท่านเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสสมัยนั้น สมเด็จพระญาณวโรดม (ประยูร สนฺตงฺกุโร, พ.ศ. ๒๔๕๙-๒๕๕๒) เองบังเอิญมาเห็นเข้าวันหนึ่ง แล้วว่านี่เป็นหนังสือของ **"คุณหญิงใหญ่"** จึงได้ขอไปหนึ่งเล่ม

ใครคือ "คุณหญิงใหญ่"? คณะโยมทราบแต่เพียงว่า ท่านคือภริยาของพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ, พ.ศ. ๒๔๑๐-๒๔๘๓) โดยท่านทั้งสองเป็นผู้ก่อตั้งจัดสร้างวัดธรรมิการามที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ขณะที่ข้อมูลส่วนอื่นๆ ทางคณะโยมที่ว่าไม่สามารถสืบค้นได้ต่อ และยุติไประหว่างนั้น

เพียงข้อมูลเบื้องต้นดังกล่าว ส่งผลให้พวกเราเพียรหาข้อมูลจากแหล่งต่างๆ จนประสบผลในเวลาต่อมาไม่นานนัก โดยเราได้พบหนังสือที่เป็นกุญแจไขปริศนาดังว่า ณ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ในชื่อ *ตัดบ่วงกรรม* พิมพ์เป็นอนุสรณ์อายุครบ ๖๐ ปีของคุณประสพ วิเศษศิริ ขณะอุปสมบทเป็นพระ มีฉายา "ปสาโร" พิมพ์ปี พ.ศ. ๒๕๒๗ ภายในหนังสือนี้ ได้นำบทสนทนาธรรมทั้ง ๕ ชุด จัดพิมพ์พร้อมระบุชื่อ **"คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)"** พร้อมรูปภาพของท่านและประวัติพอสังเขป ทั้งในอารัมภบทกล่าวเชิงตัดพ้อว่า งานของคุณแม่บุญธรรมท่านได้รับตีพิมพ์โดยมิได้ระบุชื่อ หากหวังยิ่งในอนาคตขอความกรุณาพิมพ์ชื่อผู้เขียนเพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว คำกล่าวนี้ถือเป็นแรงจูงใจอันสำคัญของคณะบรรณาธิการในการรวบรวมจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้

ความแน่ชัดดังกล่าวประสานกับหัวข้องานสิบกว่าปีมานี้ที่ทุ่มเทให้กับบทบาทสตรีในวงการพุทธศาสนา ส่งผลให้พวกเราไม่รีรอนำเสนอ

ขอทุนจนได้รับการสนับสนุนจาก The British Academy เพื่อทำวิจัยเจาะลึกในเรื่องดังกล่าว เนื่องด้วยความสำคัญในฐานะธรรมนิพนธ์โดยสตรีชิ้นแรก ๆ ในประวัติศาสตร์ไทยที่สามารถระบุนามผู้แต่ง

การดำเนินงานวิจัยดังว่าแบบลงพื้นที่จริงจัง เริ่มขึ้นในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ ผลของงานเต็มรูปแบบถูกตีพิมพ์ผ่านบทความชิ้นแรกใน*นิตยสารศิลปวัฒนธรรม* ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๕๖ "ตามรอยเรื่องราวของนักปฏิบัติธรรมหญิงโดดเด่นที่ถูกลืม คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร (๒๔๒๙-๘๗) และปัญหาว่าด้วยความเป็นเจ้าของผลงานประพันธ์เชิงพุทธศาสนาอันสำคัญ" อีกทั้งถูกนำเสนอพากย์อังกฤษผ่านสื่อ BBC ของอังกฤษก่อนหน้านั้นเล็กน้อยในหัวข่าว "Buddhist text's true author identified as Thai woman"[๑]

เพียงสองเดือนต่อมา (มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๖) หลังจากทราบว่าคุณประสพ บุตรบุญธรรมคุณหญิงท่านยังมีชีวิตอยู่ด้วยสุขภาพแข็งแรงในวัย ๙๐ ปี ได้มีการนัดแนะพูดคุยย้อนรำลึกวันวานต่อเนื่องหลายครั้ง จนเป็นที่มาของบทความที่สองใน*นิตยสารศิลปวัฒนธรรม* เดือนพฤศจิกายนปีพ.ศ. ๒๕๕๖ ในหัวข้อ "'พุทธมามิกา เอก อุ' แห่งยุค ๒๔๗๕ คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร" ซึ่งในงานนี้มีการนำเสนอหลักฐานธรรมนิพนธ์ของคุณหญิงใหญ่ชิ้นที่ถูกค้นพบใหม่ภายใต้งานประกวดตอบคำถาม อัฏฐธรรมปัญหา ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔

---

[๑] ดู http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-21936656

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๕๗ งานวิจัยเรื่องของคุณหญิงใหญ่ยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งเรื่องราวของท่านยังได้รับการนำเสนอถ่ายทอดผ่านงานสัมมนาวิชาการในต่างประเทศสม่ำเสมอ นอกเหนือจากชีวประวัติส่วนตัวที่น่าสนใจกับคุณค่าในธรรมนิพนธ์ ยังมีเรื่องราวที่น่าศึกษาค้นคว้าในด้านธรรมาจารย์ของคุณหญิงท่าน กล่าวคือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร, พ.ศ. ๒๔๑๕-๒๔๙๔) และวิธีถ่ายทอดธรรมะในแวดวงสาธุชนในยุคนั้นผ่านมุขปาฐะ โดยเรื่องราวมากมายถูกนำมาเรียงร้อย เพื่อนำเสนอชิ้นงานผ่านบทความภาษาอังกฤษของ Martin Seeger ในเดือนพฤศจิกายน ของวารสารพุทธศาสนาศึกษามหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด Journal of the Oxford Centre for Buddhist Studies ในบทความชื่อ "Orality, Memory, and Spiritual Practice: Outstanding Female Thai Buddhists in the Early 20th Century" และอีกครั้งใน*นิตยสารศิลปวัฒนธรรม* เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๕๘ "'สัมมาจารนี' ของวัดเทพศิรินทราวาสสมัยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) : ความสำคัญของมุขปาฐะและความทรงจำในการศึกษาธรรมะ" รวมทั้งล่าสุด "The (Dis)appearance of an Author : Some Observations and Reflections on Authorship in Modern Thai Buddhism" ซึ่งถูกจัดพิมพ์ในวารสารพุทธศาสน์ศึกษา Journal of the International Association of Buddhist Studies.

พระอาจารย์ไพศาล วิสาโล ได้กรุณาเสนอมุมมองที่น่าสนใจภายหลังอ่านงานตีพิมพ์เรื่องราวของคุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) ดังนี้

> *"บทความเรื่อง คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร น่าจะช่วยให้เกิดความเข้าใจมากขึ้นเกี่ยวกับบทบาทของผู้หญิงไทยสมัยก่อน น่าคิดว่าเมื่อผู้คนได้รู้กันทั่วว่าหนังสือธัมมานุธัมมปฏิปัตติเขียนโดยผู้หญิงไม่ใช่หลวงปู่มั่น หนังสือเล่มนี้จะยังมีการตีพิมพ์ซ้ำแพร่หลายหรือไม่ อาตมาเกรงว่าคงมีการพิมพ์ซ้ำน้อยลง*
>
> *ที่จริงหากมีการระบุตั้งแต่แรกพิมพ์ว่าใครเป็นคนเขียนหนังสือเล่มนี้ ธัมมานุธัมมปฏิปัตติอาจจะถูกลืมหายไปตั้งแต่ ๖๐-๗๐ปีที่แล้ว แต่เป็นเพราะความเข้าใจผิด จึงทำให้หนังสือเล่มนี้ไม่ถูกฝุ่นกลบและกลับมีการตีพิมพ์แพร่หลาย ซึ่งก็มีส่วนช่วยให้คุณหญิงใหญ่เป็นที่รู้จักกว้างขวางมากขึ้น เมื่อคุณ [นริศ] กับคุณมาร์ตินได้ขุดคุ้ยความจริงขึ้นมา กลายเป็นว่าความเข้าใจผิดช่วยทำให้หนังสือนี้แพร่หลาย แต่พอมีความเข้าใจถูกว่าใครเป็นผู้เขียน ก็อาจจะทำให้หนังสือเล่มนี้มีการพิมพ์ซ้ำน้อยลง และการที่คุณหญิงใหญ่ไม่อยากเปิดเผยตนเอง กลับทำให้ท่านเป็นที่รู้จักมากขึ้น เป็น irony ที่น่าสนใจมาก"*

เพื่อเป็นการคืนความจริงให้กับประวัติศาสตร์ พร้อมส่งเสริมเกียรติภูมิของผู้ประพันธ์ และยังประโยชน์ต่อวงการพุทธศาสนาในวงกว้าง ทางคณะบรรณาธิการเห็นเป็นวาระเหมาะสมที่ควรรวบรวมจัดพิมพ์งานประพันธ์ทั้งหมดของท่านที่ค้นพบ โดยนำเสนอเป็นรูปเล่มที่ท่านผู้อ่านกำลังถืออยู่ในมือขณะนี้

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) เปรียบเสมือนว่า ท่านได้สร้าง "ธรรมเจดีย์"[๒] อันประเสริฐงดงาม ประดิษฐานในวงวรรณกรรมพุทธศาสนา ซึ่งน้อยแห่งนักจักถูกสร้างสรรค์รจนาโดยพุทธสาวิกา ผู้เป็น "สัมมาจาริณี" ทั้งยังนับได้ว่าเป็นเจดีย์ที่ยังประโยชน์ให้กับพุทธศาสนิกชนยาวนานกว่าเกือบศตวรรษ โดยมิได้ "ติดป้ายชื่อ" และหลายครั้งฐานะของผู้สร้างเองอาจถูกเข้าใจผิดไปบ้าง ซึ่งไม่ถือเป็นสาระสำคัญ เนื่องด้วยธรรมะที่ถูกบรรจุนี้ ยังคงความเป็นอกาลิโก และจับใจผู้ได้อ่านเสมอมา หากอุปมาหนังสือ *ดำรงธรรม* นี้ประหนึ่งเปรียบเพียงการปฏิสังขรณ์ครั้งสำคัญ พร้อมทั้งจารึกชื่อผู้สร้างที่แท้จริง โดยคณะบรรณาธิการหวังเป็นอย่างยิ่งว่างานชิ้นนี้จะจุดประกายให้มีการรื้อฟื้นและค้นพบ "ธรรมเจดีย์" โดยสาวิกาท่านอื่นๆ ในอดีตที่ถูกกาลเวลากลบฝังไปให้ฟื้นคืนชีพประดับวงการในวันข้างหน้า

---

[๒] ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. แม่ชี กฤษณา รักษาโฉม ใช้คำว่า "ธรรมเจดีย์" นี้ในความหมายนี้ ตอนที่เราสัมภาษณ์ท่านเกี่ยวกับความสำคัญของคุณหญิงใหญ่ ในฐานะเป็นนักประพันธ์ธรรมนิพนธ์

ท้ายสุดนี้มีบุคคลหลายท่านเมตตาช่วยเหลือในด้านต่างๆ เพื่อให้หนังสือนี้สู่บรรณพิภพได้ คณะบรรณาธิการขอกราบขอบพระคุณ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), ท่านเจ้าคุณพระประสิทธิ์สารโสภณ มนฺตภาณี (วัดศรีมหาธาตุฯ บางเขน), ท่านเจ้าคุณพระราชสุทธิโมลี สุทิน กโตภาโส (เจ้าอาวาสวัดธรรมิการามวรวิหาร ประจวบคีรีขันธ์), ท่านพระอาจารย์ชยสาโรภิกขุ, ท่านพระอาจารย์ไพศาล วิสาโล, ท่านพระครูวินัยธรภูวนาท กิตฺตินาโถ (วัดเขาบางทราย ชลบุรี), ท่านอาจารย์แม่ชีวิมุตติยา (รศ. ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง), แม่ชีสุณีย์ แสนสะสม (วัดสนามพราหมเพชรบุรี เพชรบุรี), ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร. กิ่งแก้ว อัตถากร, รศ. ดร. วิภา กงกะนันทน์, อ. เอนก นาวิกมูล, คุณต้อย (พรรณพิมล คชะสุต), คุณเบญจา รุ่งเรืองศิลป์ (หอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), คุณสุมาวลี หงษ์ทอง, คุณสุทธิรักษ์ สุขธรรม แห่งธรรมสภา, คุณอัจฉราวรรณ Seeger, ครอบครัวจรัสจรรยาวงศ์ และ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณประสพ วิเศษศิริ ผู้ซึ่งราวกับว่า "อยู่รอ" พวกเราเพื่อถ่ายทอดเรื่องราวของคุณแม่ท่าน ก่อนที่จะจากพวกเราอย่างไม่มีวันกลับในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๗ ขอขอบพระคุณ The British Academy และ School of Languages, Cultures and Societies (LCS), University of Leeds สำหรับทุนวิจัย

เมืองลีดส์สหราชอาณาจักร & กรุงเทพ ฯ

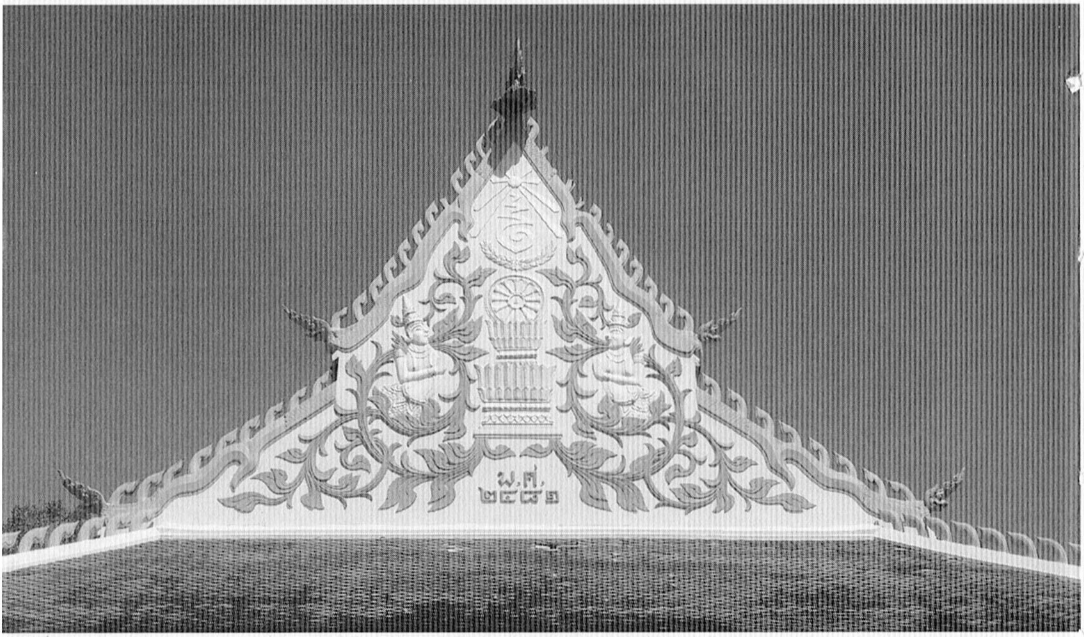
ชีวประวัติ การศึกษา การปฏิบัติธรรม

คุณหญิงดำรงธรรมสาร

(ใหญ่ วิเศษศิริ)

โดย

Martin Seeger & นริศ จรัสจรรยาวงศ์

หน้าบันพระอุโบสถ
วัดธรรมิการามวรวิหาร คณะเหนือ

คำเกริ่นชีวประวัติ
คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

"จะค้นคว้าอย่างไรกับประวัติของหญิงสามัญชน เมื่อ ๘๐ ปีก่อน?"

คำถามนี้ผุดขึ้นในเค้าแรกแห่งความรู้สึกเมื่อเริ่มแกะรอยประวัติผู้ประพันธ์ชุดหนังสือ **"ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม"** นี่เพียงมิใช่เฉพาะกรณีของบุคคลท่านนี้ แต่เป็นปัญหาร่วมในการตามรอยเรื่องราวของผู้คนหลายๆ ท่านในประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งเป็นสังคมที่นิยมถ่ายทอดเรื่องราวผ่านการ "บอกเล่า" (oral transmission) มากกว่าการ "บันทึก" (writing) ซึ่งเมื่อระยะเวลาผ่านไปยาวนาน คนรุ่นต่อรุ่นล้วนถูกกาลเวลาดูดกลืนจนยากที่จะแกะรอยสืบค้นเรื่องราวนั้น ๆ มิใยแม้แต่บันทึกที่ว่าหลงเหลือเพียงน้อยนิดอยู่แล้ว ก็ถูกปล่อยปละละเลยเหลือสภาพเป็นเพียงอาหารอันโอชะของเหล่ามดปลวก

รายละเอียดเกี่ยวกับชีวประวัติคุณหญิงใหญ่ยังเป็นที่รับรู้ในวงจำกัดมาก และมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่คงไว้เหลืออยู่ไม่มากนัก การประเมินหลักฐานชั้นต่าง ๆ เป็นไปด้วยความยากลำบาก และบางครั้งเองก็เกิดความไม่สอดคล้องบ้าง

แหล่งข้อมูลที่สำคัญ

ช่วงต้นของการค้นคว้าก่อนทราบว่าบุตรบุญธรรมของคุณหญิงใหญ่ยังมีชีวิตอยู่ เราเพียงค้นพบและมีโอกาสสัมภาษณ์บุคคลร่วมสมัยคุณหญิงท่านเพียง ๒ คน หนึ่งคือ **แม่ชีสุณีย์ แสนสะสม** (เกิด พ.ศ. ๒๔๗๖) ซึ่งปัจจุบันอาศัยอยู่ในวัดสนามพราหมณ์ จังหวัดเพชรบุรี และอีกท่านคือ **ท่านเจ้าคุณพระประสิทธิ์สารโสภณ** (มนฺตภาณี, เกิด พ.ศ. ๒๔๗๓) พระเถระอาวุโสในวัดพระศรีมหาธาตุบางเขน กรุงเทพฯ โดยท่านแรกให้ข้อมูลเชิงประจักษ์ว่า สมัยเด็กอาศัยอยู่ใกล้วัดธรรมิการาม และคุณหญิงใหญ่มักจะเข้าไปสวดมนต์พร้อมทำสมาธิในโบสถ์ทุกวัน และเมื่อมีโอกาสท่านจะมอบค่าขนมเล็กๆ น้อยๆ ให้เสมอ ขณะที่ท่านเจ้าคุณพระประสิทธิ์สารโสภณ เป็นคนราชบุรี อาศัยอยู่แถววัดสัตตนารถปริวัตรอำเภอเมืองจังหวัดราชบุรี ท่านย้อนรำลึกเรื่องราวช่วงชีวิตบั้นปลายของคุณหญิงใหญ่ ที่เป็นเล่าขานกันในหมู่ชาวบ้านแถบนั้นอย่างน่าประทับใจยิ่ง

การค้นพบว่า คุณประสพ บุตรบุญธรรมของคุณหญิงใหญ่ยังมีชีวิตอยู่ ถือเป็นความโชคดียิ่งของงานวิจัยชิ้นนี้ ข้อมูลในด้านลึกต่างๆ เริ่มทยอยเปิดเผยมากขึ้น คุณประสพเองอายุเพียง ๙-๑๐ ขวบขณะคุณหญิงใหญ่สละเรือนออกบวชเป็นแม่ชี ในระหว่างนั้นท่านยังมีไปๆ มาๆ และเมตตาพาคุณประสพไปยังสถานที่ต่างๆ กระทั่งถึงวาระสุดท้ายของชีวิตที่พาสังขารมาละ ณ วัดสัตตนารถปริวัตร อำเภอ

เมือง จังหวัดราชบุรี ขณะคุณประสพมีอายุ ๒๐ ปี ต้องรอจนสงครามโลกครั้งที่ ๒ สิ้นสุด จึงไปรับร่างของแม่ท่านมาฌาปนกิจที่วัดธรรมิการาม จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ หากแต่ความทรงจำในวัย ๙๐ ปี ของคุณประสพ ล้วนแม่นยำและสอดรับกับข้อมูลเบื้องต้นที่เรามีอยู่อย่างน่าอัศจรรย์ ทั้งต้องยอมรับว่าโดยบุคลิกภาพของคุณประสพเป็นบุคคลที่ถ่ายทอดเรื่องราวได้น่าเชื่อถือ หากทราบจะบอกว่าทราบ หากไม่แน่ใจก็จะว่าไม่แน่ใจ เรื่องใดไม่ทราบท่านจะบอกทันทีว่าไม่ทราบ สิ่งสำคัญยิ่งคือคุณประสพยังเก็บผลงานของคุณหญิงใหญ่ไว้หลายชิ้น โดยเฉพาะชุดหนังสือ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" ทั้งยังปรากฏจดหมายส่วนตัวคุณหญิงใหญ่ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ และรูปเก่า ๆ ของท่านจำนวนหนึ่ง

คุณประสพบุตรบุญธรรมตีพิมพ์หนังสืองานฌาปนกิจคุณหญิงท่านในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ หลังคุณแม่ท่านล่วงแล้ว ๒ ปี[๑] (รายละเอียดเหตุการณ์ช่วงนี้ นำเสนอในช่วงท้ายชีวิตท่าน) ภายในคำนำ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กรุณาเขียนอนุโมทนาคาถา ซึ่งถือว่าสำคัญยิ่งและเป็นครั้งแรกที่หนึ่งในหนังสือชุดนี้ *(ปฏิปัตติวิภัชน์)* ปรากฏชื่อผู้เรียบเรียงในนามคุณหญิงดำรงธรรมสาร ทั้งตีพิมพ์รูปถ่ายเต็มตัวคุณหญิงใหญ่ขณะครองเพศเป็นแม่ชี พร้อมระบุปีชาตะ[๒] และมรณะอย่างชัดเจน

หนังสือ **“ธัมมิการามานุสรณ์”** นับเป็นหนังสือที่ระลึกของวัดเล่มแรกเท่าที่ทราบ ตีพิมพ์ในวาระฉลองเปิดพระอุโบสถในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ ภายในนอกเหนือจากคติธรรม เทศนาธรรม กวีนิพนธ์ของพระเถระร่วมสมัยจำนวนหลายท่าน ยังตีพิมพ์ผลงานของคุณหญิงใหญ่แทรกไว้บางชิ้น ได้แก่ *งานแปลคาถาธรรมบท (พราหมณวรรค) อัฏฐธรรมปัญหา* และ *ธรรมภาษิตคำโคลง* ภายหลังงานฉลองโบสถ์ครั้งนี้ ทางวัดยังคงมีพิมพ์หนังสือเนื่องในวาระต่างๆ บ้างประปราย ประวัติของคุณหญิงใหญ่พบเพียงไม่มากนัก กระนั้นชิ้นที่มีความหมายมาก คือ บันทึกของพระเทพสุเมธี (หยวก จตฺตมโล, พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๕๔๕) ซึ่งรู้จักมักคุ้นกับคุณหญิงสมัยท่านยังเป็นพระมหาหนุ่ม ในปีพ.ศ. ๒๔๘๑ คือประมาณ ๖ ปีก่อนที่คุณหญิงใหญ่ถึงแก่อนิจกรรม อย่างไรก็ตาม แหล่งข้อมูลที่สำคัญสุดในช่วงต้นของการค้นคว้าคือหนังสือ *ตัดบ่วงกรรม* ที่นำพาพวกเราเข้าสู่เรื่องราวของท่านอย่างจริงจัง ในส่วนร่องรอยอื่นๆ การเช็คสอบหลายครั้งอิงจากหนังสืออนุสรณ์งานศพของบุคคลร่วมสมัยต่างๆ ของท่าน อาทิเช่น ปีมรณะที่แน่นอนได้รับความอนุเคราะห์จากครอบครัวคชะสุตในการค้นหาหนังสืองานศพของสหธรรมมิกคุณหญิงใหญ่ คือคุณนายถาง[๓] เป็นต้น

หลักฐานอ้างอิงปกิณกะ

ในส่วนหลักฐานอ้างอิงปกิณกะแวดล้อมอื่นๆ งานที่ควรกล่าวอ้างพิเศษ คือ การมอบรางวัลชนะเลิศตอบปัญหาธรรม **“อัฏฐธรรมปัญหา”** ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ซึ่งสำคัญยิ่งในการนำมาเทียบเคียงสำนวนกับชุด “ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม” ในเชิงลีลาการใช้ภาษาและการอธิบายหัวข้อธรรมต่างๆ ยังผลลัพธ์ให้ไร้ความกังขาใดๆ เรื่องความชอบธรรมเพื่อกล่าวอ้างว่าคุณหญิงใหญ่คือผู้ประพันธ์งานดังว่าอย่างแท้จริง กอปรกับการแนะนำชื่อคุณหญิงดำรงธรรมสาร โดยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ แก่ท่านพุทธทาสภิกขุที่ปรากฏในอัตตชีวประวัติของท่านพุทธทาสเอง ก็สำคัญยิ่งในเชิงคุณค่าที่พระมหาเถระแห่งยุคผู้เป็นอาจารย์คุณหญิงท่านให้เกียรติอย่างสูง

นอกเหนือจากธรรมรสอรรถรสในส่วนงานนิพนธ์ของคุณหญิงใหญ่ งานนี้ยังได้เพิ่มเติมส่วนอ้างอิงพระไตรปิฎกเพื่อความสะดวกแก่ผู้ต้องการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมในภาคส่วนประวัติเชิงอรรถจำนวนหนึ่งที่เกี่ยวข้องถูกนำมาผนวก หากผู้สนใจเพียรตามหาอ่านจะยิ่งเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจ ไม่แต่ประวัติเฉพาะส่วนบุคคลเท่านั้น แต่ยังมีข้อมูลประกอบบริบทประวัติศาสตร์พุทธศาสนาและวิธีการเรียนการสอนธรรมะในยุคดังกล่าวที่น่าสนใจไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันเลย

พระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ) และคุณหญิงใหญ่

ตระกูลและฐานะทางสังคม

คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) ท่านเป็นธิดาคนเดียวของพระยาเกษตรรักษา (ช่วง) เสนาบดีกระทรวงเกษตร และคุณหญิงเกษตรรักษา เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้สมรสกับพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ, พ.ศ. ๒๔๑๐-๒๔๘๓) พระยาดำรงธรรมสารเกษียณอายุราชการในตำแหน่งผู้พิพากษาศาลจังหวัดสมุทรปราการ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๙[๔] บุตรชายเพียงคนเดียวของคุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสารและสามีเสียชีวิตแต่ยังเยาว์ ต่อมาท่านได้อุปการะเลี้ยงดู คุณประสพ วิเศษศิริ (พ.ศ. ๒๔๖๗ - ๒๕๕๗) บุตรพระยาดำรงธรรมสาร กับคุณเจริญ วิเศษศิริ เป็นบุตรบุญธรรม

ข้อมูลชีวประวัติของคุณหญิงใหญ่มีการบันทึกอย่างย่นย่อในที่ต่างๆ ทั้งจากประวัติของทางวัดธรรมิการามวรวิหารในวาระต่างๆ และฉบับมุขปาฐะว่าท่านเคยทำงานรับใช้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาค (พระเจ้าพี่นางเธอในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖[๕]) เป็นเจ้านายที่เสด็จๆ แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพิธีวางศิลาฤกษ์การก่อสร้างอุโบสถวัดธรรมิการาม อำเภอเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๖ วัดธรรมิการามนี้เป็นวัดที่คุณหญิงใหญ่และสามีเริ่มสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๖๕

อนึ่ง คุณหญิงใหญ่ เป็นพี่สาวต่างมารดาของ คุณเนื่อม ชำนาญชาติศักดา (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๕๑๔) โดยมีพี่น้องร่วมบิดาทั้งสิ้น ๑๒ คน ท่านเป็นแรงบันดาลใจและชักชวนให้น้องสาวปวารณาตัวเป็นอุปัฏฐายิกาของวัดธรรมิการามวรวิหาร กระทั่งคุณเนื่อมได้ยกทรัพย์สินมรดกจำนวนมากให้วัดธรรมิการามวรวิหารภายหลังอนิจกรรม[๖]

พระอุโบสถและหอระฆังในปี พ.ศ. ๒๔๘๒

บทบาทผู้อุปถัมภ์ศาสนสถาน

เล่าขานกันสืบต่อมาว่า คุณหญิงใหญ่เคยฝันถึงสถานที่แห่งหนึ่ง อยู่ติดชายทะเลและมีจุดเด่นเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ท่านขอให้เพื่อนพยายามช่วยหาสถานที่ในความฝันจวบจนได้พบจริงๆ ที่บริเวณเขาช่องกระจก (ยอดเขาสูง ๒๔๕ เมตร เหนือระดับทะเล ปัจจุบันยังเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิประเทศที่สวยงามน่าประทับใจของอำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์) ซึ่งเป็นจุดเด่นที่ท่านเห็นในความฝัน ยังมีข้อมูลอีกแหล่งหนึ่งซึ่งเป็นการบอกเล่าของผู้ที่รู้จักครอบครัวพระยาดำรงธรรมสารว่า เมื่อบุตรคนเดียวของคุณหญิงใหญ่และสามีเสียชีวิต "ด้วยความรักความผูกพันอย่างลึกซึ้ง จึงเชื่อตามที่มีผู้บอกเล่าว่าบุตรของท่านมาเกิดที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงดั้นด้นมายังที่แถบนี้"[๗]

ไม่ว่าข้อเท็จจริงจะเป็นอย่างไร ในเวลาต่อมาคุณหญิงใหญ่และสามีก็ได้บริจาคที่ดินเพื่อก่อสร้างเสนาสนะเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ โดยเริ่มก่อสร้างที่ "คณะเหนือ" ในปีที่สองของการสร้างวัด พ.ศ. ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรการก่อสร้างด้วยพระองค์เอง ก่อนที่จะมีการขยายอาณาบริเวณเพิ่มเติม "คณะใต้" ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ ดูเหมือนสองคณะนี้ไม่ใช่วัดเดียวกัน เพราะห่างกันอยู่หลายร้อยเมตร และมีคลองคั่นกลางด้วย ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ทางวัดได้สร้างสะพานเชื่อมกับไหล่ของเขาช่องกระจก [๘] การก่อสร้างอุโบสถในคณะเหนือนี้ค่อนข้างล่าช้า และมาแล้วเสร็จบริบูรณ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ โดยมีสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (วัดบวรนิเวศวิหาร, พ.ศ. ๒๔๑๕ - ๒๕๐๑) ซึ่งต่อมาดำรงพระยศเป็นกรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เป็นประธานในการผูกพัทธสีมา ล่วงถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้รับพระมหากรุณาโปรดให้ยกวัดขึ้นเป็นพระอารามหลวง ชั้นโท ชนิดวรวิหาร ปัจจุบันวัดธรรมิการามวรวิหารเป็นวัดแห่งธรรมยุติกนิกายที่ใหญ่และสำคัญที่สุดในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

คุณหญิงใหญ่และสามี เป็นผู้มีศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาอย่างสูง เจ้าคุณส่างสามีท่านเป็นศิษย์วัดมหาธาตุฯ มีความสนิทสนมกับสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี, พ.ศ. ๒๔๒๔-๒๔๘๖) โดยมักพาครอบครัวเข้าวัดรักษาศีลฟังธรรมสม่ำเสมอ ขณะที่คุณหญิงใหญ่จะเข้าฟังเทศน์ถือศีล ๘ กับทางสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ

ญาณวโร, พ.ศ. ๒๔๑๕-๒๔๙๔) ทุกวันพระ ทั้งมักหาโอกาสสนทนาธรรมกับสมเด็จฯ องค์นี้อย่างสม่ำเสมอ จนถือเป็นศิษย์ทางสายอุบาสิกาที่สมเด็จฯ ท่านให้ความเมตตาและชื่นชมในภูมิธรรมอย่างสูง สถานะครอบครัวมีความมั่งคั่ง ฟากคุณหญิงใหญ่สะสมความร่ำรวยแต่สมัยบิดา ตัวท่านถือเป็นคหปตานี โดยเป็นภาพชินตาที่คุณประสพเห็นคุณแม่เดินทางเก็บค่าเช่าอสังหาริมทรัพย์ที่ครอบครองเป็นจำนวนมาก

ครอบครัวพระยาดำรงธรรมสารเป็นผู้สร้างตึก ๗ ชั้น ถนนเยาวราช ซึ่งครั้งหนึ่งขึ้นชื่อว่าสูงที่สุดในสยามประเทศ ทั้งครอบครองที่ดินย่านสะพานเหลือง หัวลำโพง เยาวราช สำเพ็ง จนท้ายสุดยังได้ถวายบ้านและที่ดิน ตึกแถวในตรอกพระยาดำรงค์จรดสะพานสว่าง ตำบลมหาพฤฒาราม อำเภอบางรัก กรุงเทพฯ[๙] ให้เป็นสมบัติของวัดธรรมิการามวรวิหาร จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พร้อมถวายที่ดินพร้อมตึกแถวในสำเพ็งแก่วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี และที่ดินแถบดอนเมืองแก่วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ

การปฏิบัติธรรมและกลุ่มสตรีสนทนาธรรม

จากบันทึกของพระเทพสุเมธี (หยวก จตฺตมโล, พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๕๔๕) วัดสัตตนารถปริวัตร อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ผู้เคยพบคุณหญิงใหญ่ที่วัดธรรมิการาม ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ เล่าไว้ว่า "*ท่านปรารภว่ามีอุปนิสัยรักทางธรรมตั้งแต่อายุยังน้อย เคยรู้จักและฝากตัวเป็นศิษย์ของสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ, พ.ศ. ๒๓๔๙-๒๔๓๔-ผู้เขียน)*[๑๐] *เจ้าอาวาสวัดโสมนัสวิหาร ต่อมาก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส*" นอกจากนี้พระเทพสุเมธียังเล่าต่อว่า คุณหญิงใหญ่แสดงธรรม "อย่างละเอียดลึกซึ้ง" แด่พระที่วัดธรรมิการามวรวิหาร และ "ได้ทรงจำหลักธรรมได้มาก แม้คาถาในพระธรรมบททั้งแปดภาคก็สามารถท่องจำได้ตั้งแต่อายุยังอยู่วัยรุ่น"[๑๑]

ตามบันทึกยังเล่าขานต่อว่า คุณหญิงใหญ่มิเพียงแต่มีความรู้ด้านปริยัติธรรมอันกว้างและลึกเท่านั้น หากไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันในแง่ปฏิบัติธรรมด้วยเช่นกัน คุณหญิงใหญ่ได้เคยเล่าให้พระเทพสุเมธีฟังดังว่า "*ในด้านปฏิบัติธรรมมีความรู้ความเข้าใจอย่างกว้างขวาง ท่านยังได้เล่าอีกว่า ครั้งหนึ่งอยู่บนตึกเจ็ดชั้นถนนเยาวราชซึ่งเป็นตึกของท่านเอง ขณะหนึ่งทำความเพียรโดยความไม่ประมาท ปรากฏจิตรวมตัวเป็นเอกัคคตา เกิดความสว่างไสว เห็นตัวเองอยู่ในพระราชวังแล้วมาปรากฏเป็นชาวนายากจนอยู่ในกระท่อมเล็กๆ แต่ว่าเป็นหญิงมี*

ศรัทธาใส่บาตรพระอยู่เสมอ ตายจากชาตินั้นแล้วมาเกิดเป็นลูกชาวนาอีก แต่มีหลักฐานดีบ้านใหญ่โต แต่ตำข้าวกินเองอายุ ๖๐ ปี ได้ออกไปอยู่วัดปฏิบัติธรรมตายแล้วมาเกิดในชาติปัจจุบันนี้ นอกจากนั้นท่านหวนระลึกถึงหมู่ญาติ บางคนอยู่ในนรกบ้าง เห็นบางคนถูกใส่โซ่ตรวน เห็นบางคนเป็นเด็กไว้ผมเปียอยู่เมืองจีน เป็นท่านองได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ และทิพพจักขุญาณ แต่อาสวักขยญาณนั้นจำไม่ได้ท่านพูดอย่างไร เพราะล่วงเลยมาช้านานแล้ว (หมายเหตุ-อาสวักขยญาณนั้นได้แก่เห็นอริยสัจจ์เห็นครั้งแรกเป็นพระโสดาบัน ครั้งสองเป็นสกทาคามี ครั้งสามเป็นอนาคามี ครั้งสี่เป็นพระอรหันต์ จึงไม่ทราบท่านอยู่ในลำดับไหน)"[๑๒] ดูเหมือนว่าผู้ที่รู้จักมักคุ้นกับคุณหญิงใหญ่จะประทับใจท่านในฐานะที่เป็นทั้งนักปริยัติและนักปฏิบัติธรรมที่โดดเด่นมาก แม้ถึงกับมีคนเชื่อว่าท่านได้ถึงระดับพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง

คุณประสพได้ย้อนระลึกให้ฟังว่า ถึงตัวท่านเองได้บรรพชาเป็นสามเณร โดยมี สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) เป็นพระอุปัชฌาย์ผ่านสายสัมพันธ์ฝ่ายบิดา ซึ่งแน่นอน คุณหญิงใหญ่ท่านก็ได้พบปะสมเด็จพระวันรัตบ้างที่วัดมหาธาตุฯ แต่ในส่วนของความรู้ธรรมะนั้นหลักๆ แล้ว ได้รับข้อปริยัติธรรมจาก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) โดยบ่อยครั้ง **"หลังเพล"** คุณหญิงใหญ่ท่านจะเดินทางมายังวัดเทพศิรินทราวาส เพื่อสนทนาธรรมกับ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร)[๑๓] ส่วนมุมวัตรปฏิบัตินั้น นับแต่จำ

ความได้ "คุณแม่" เข้าวัดฟังเทศน์ถือศีล ๘ ทุกวันพระ ท่านจะตื่นเช้ามาเดินจงกรมและนั่งสมาธิเป็นประจำทุกวัน

กับคำถามที่ว่า **"ท่านบริกรรม"** (เช่น "พุทโธ" หรือ "ยุบหนอ") อะไรหรือไม่อย่างไร คุณประสพเล่าว่า คุณแม่ท่านบอกว่า ไม่ใช้วิธีบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น แต่ท่านนั่งสมาธิได้เป็นเวลายาวนานมาก และยังชอบสวดมนต์มิใช่เฉพาะเพียง "รูปแบบ" ดูราวกับว่าท่านเจริญภาวนาอยู่ตลอดทั้งวัน ในด้านศีลจารวัตร ท่านเป็นคนพูดจาไพเราะ อุปนิสัยใจเย็น โดยแต่เด็กคุณประสพยังไม่เคยเห็นคุณแม่แสดงความโกรธเคืองให้ได้เห็น ทั้งกล่าวด้วยอารมณ์ขันว่า "คุณแม่จับยุง (เพื่อปล่อย) เก่ง" ซึ่งแน่นอน ย่อมหมายถึงท่านไม่เคยคิดพรากชีวิตสัตว์แม้แต่แมลงสักตัว ขณะที่เล่าต่อว่า คุณหญิงใหญ่รักสันโดษยิ่ง ไม่เคยเห็นท่านฟังวิทยุหรือออกร่วมงานมหรสพใดๆเลย เมื่อตกค่ำก่อนนอนมักจะเรียกคนรับใช้อ่านหนังสือธรรมะให้ฟัง ขณะที่มีคนคอยนวดเฟ้นและพัดวีสม่ำเสมอ แลเฉกเช่นผู้คนร่วมสมัยโดยมาก ท่านเป็นคนเคี้ยวหมาก

นอกจากนี้แล้ว ยังมีอีกเรื่องหนึ่งที่เห็นควรนำเสนอ และมีความสำคัญในชีวประวัติของคุณหญิงใหญ่ คือ ความใกล้ชิด หรือคงเรียกได้ว่า ความเป็นสหธรรมิกระหว่างท่านกับ คุณนายถาง คชะสุต (พ.ศ. ๒๔๐๑-๒๔๘๗) ซึ่งเป็นชาวราชบุรี คุณนายถาง หรือที่คนสมัยนั้นเรียกขานท่านด้วยความเคารพนับถือว่า **"นายถาง"** ก็เป็นนักปฏิบัติธรรมคนสำคัญร่วมสมัย อุบาสิกากี นานายน (ก. เขาสวนหลวง,

พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๕๒๑) นักปฏิบัติธรรมหญิงอีกท่านหนึ่งที่มีชื่อเสียงมาก เคยกล่าวชมคุณนายถางว่า เป็น "**ผู้ปฏิบัติธรรมขั้นสูง**"[๑๔]

คุณนายถาง "ได้ละเคหสถานมาปลูกกุฏิอยู่ที่หน้าวัดสัตตนาถปริวัตร" อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี นานกว่า ๓๐ ปี จวบจนสิ้นชีวิต ในหนังสืองานศพของคุณนายถางเล่าไว้ว่า ท่านเป็นผู้ที่ "ศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด" ยังกล่าวอีกว่า "วัยของท่านชราลงเพียงใด ก็ดูเหมือนท่านทวีการปฏิบัติธรรมมากขึ้นเพียงนั้น... ท่านทำการติดต่อกับพระภิกสุสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิในการปฏิบัติธรรมมากขึ้น เพื่อศึกษาข้อปฏิบัติจากท่านเหล่านั้น และยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติของท่าน" และ "รับอุปัฏฐากบำรุงพระภิกสุสงฆ์เป็นจำนวนมาก"[๑๕]

คำกล่าวเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า มีความใกล้เคียงกันอย่างน่าสนใจหลายประการ ระหว่างชีวิตทางด้านศาสนาของคุณนายถางและคุณหญิงใหญ่ เป็นต้นว่า ทั้งสองท่านเป็นที่ยอมรับในเรื่องการปฏิบัติและความรู้ทางธรรม พวกท่านดำเนินชีวิตในบรรยากาศวัดจนบั้นปลาย โดยสร้างกุฏิที่อาศัยข้างวัด คุณนายถางสร้างหน้าวัดสัตตนาถปริวัตร อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ในขณะที่คุณหญิงใหญ่สร้างกุฏิหลังวัดธรรมิการามวรวิหาร

คุณหญิงใหญ่พบคุณนายถางที่กุฏิท่านบ่อยๆ เพื่อแลกเปลี่ยนสนทนาธรรม ทั้งสองท่านศึกษาและปฏิบัติธรรมในวงแคบๆ กล่าวคือในกลุ่มผู้หญิงท้องถิ่นที่สนใจศึกษาธรรมะสตรีกลุ่มนี้มักพบปะกันในตอนหัวค่ำ เพื่อทำวัตรสวดมนต์ นั่งสมาธิ และสนทนาธรรม อุบาสิกากีนานายน (ก. เขาสวนหลวง) ได้เล่าให้หลานของคุณนายถางฟังว่า สมัยที่ท่านยังเป็นฆราวาส เคยไปฟังการสนทนาธรรมที่กุฏิคุณนายถาง ในช่วงเวลาที่พบกัน บางท่านแสดงธรรมต่อหน้าผู้สนใจใฝ่ธรรม บ้างก็มีการสนทนาธรรมในลักษณะปุจฉาวิสัชนา บ้างก็นำธรรมะที่ได้ฟังจากพระสงฆ์ผู้มีชื่อเสียงทางด้านปฏิบัติในสมัยนั้นมาเล่าสู่กันฟัง และร่วมกันศึกษาพระไตรปิฎก

เมื่อคุณหญิงใหญ่อยู่ที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ในช่วงบั้นปลายชีวิต ท่านไม่ได้มีคำบรรยายใดๆ หลงเหลือทิ้งไว้ และไม่ได้สอนธรรมะหากแต่ปฏิบัติเพียงลำพัง ท่านจะตื่นเช้ามาใส่บาตรทุกเช้า และมักจะใช้เวลาอยู่ภายในพระอุโบสถแต่เช้าจนค่ำ ดูเหมือนว่า ยิ่งอายุมากขึ้นท่านก็หมั่นเพียรปฏิบัติธรรมมากขึ้น ซึ่งแลดูมิผิดแผกกับวิถีทางภาวนาของคุณนายถางเช่นกัน

ปลายชีวิต มรณกรรม และงานศพ

คุณประสพย้อนรำลึกว่า คุณแม่ท่านปลงผมห่มขาว ขณะเขาอายุประมาณ ๑๐ ขวบ ทั้งนี้คุณหญิงใหญ่ท่านยังมีจาริกไปๆ มาๆ ระหว่างวัด (วัดธรรมิการาม จ.ประจวบฯ วัดสัตตนารถปริวัตร จ.ราชบุรี วัดเทพศิรินทราวาส จ.กรุงเทพ ฯ วัดเขาบางทราย จ.ชลบุรี และวัดพระแท่นศิลาอาสน์ จ.อุตรดิตถ์) และบ้านในกรุงเทพฯ จนกระทั่งภายหลังถึงได้ใช้ชีวิตบั้นปลายในเรือนไม้สักใหญ่ ๖ เรือน ที่ท่านปลูกไว้ทางทิศเหนือติดกำแพงวัดธรรมิการามวรวิหาร "คณะเหนือ" จวบวาระสุดท้ายมาละสังขารถึงแก่อนิจกรรมในผ้าขาวอันบริสุทธิ์[๑๖] หลังเดินทางร่วมประชุมเพลิงงานศพสหธรรมิกที่สนิทสนมกันคือคุณนายถาง คชะสุต ซึ่งสมัยนั้นถือว่าเป็นงานใหญ่ ณ วัดสัตตนารถปริวัตร อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๗

เรื่องราวที่คุณประสพให้ไว้ เที่ยงตรงกับข้อมูลทางเอกสารที่เราค้นพบ คุณหญิงใหญ่ขออนุญาตสามีโกนผมนุ่งขาว เข้าสมาทานกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ เมื่อบวชเป็นชีแล้วก็ไปอยู่วัดธรรมิการาม จ.ประจวบคีรีขันธ์ และว่าจะไปตายที่นั่น[๑๗] โดยหลังจากบวชแล้ว ๓ ปี ท่านประสบวิบากกรรมเรื่องการฟ้องร้องขึ้นโรงขึ้นศาล เนื่องด้วยทรัพย์สิน

หนี้สินเมื่อครั้งยังเป็นฆราวาส แม้ถูกศาลแพ่งตัดสินล้มละลาย ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙[๑๘] แต่เพียงหนึ่งปีถัดมา คือ พ.ศ. ๒๔๘๐ ท่านก็พ้นมลทินดังว่า เมื่อทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกา ตัดสินให้ท่านชนะคดีความเป็นที่สิ้นสุด[๑๙]

โรคเบาหวานเป็นทุกข์ทางกายที่คุณหญิงใหญ่ผจญแต่ยังสาว ยิ่งเมื่อสูงวัยขึ้น โรคาพยาธินี้ยิ่งร้ายแรงตามลำดับอีก อาการเจ็บป่วยประจำคือท้องผูกถึงขั้นต้องสวนทวารบ่อยครั้ง นอกจากพบแพทย์สม่ำเสมอ คุณประสพต้องคอยเป็นธุระซื้อหาหยูกยา เภสัชภัณฑ์และอุปกรณ์ต่างๆ เพื่อช่วยเยียวยาคุณแม่ แต่ตัวคุณหญิงใหญ่ก็มิเคยเล่าให้ผู้อื่นฟัง และมิได้โอดครวญบ่นเรื่องนี้ให้ลูกชายได้ยินแต่อย่างใด

วาระสุดท้ายของนักปฏิบัติธรรมสตรีท่านนี้ ถูกถ่ายทอดผ่านหลากหลายแหล่ง ทั้งเอกสารบันทึกของพระเทพสุเมธี ทั้งการสัมภาษณ์เจ้าคุณพระประสิทธิ์สารโสภณ (ขณะนั้นท่านยังเป็นเด็ก) และท้ายสุดโดยบุตรบุญธรรมของท่านเอง

หลังคุณหญิงใหญ่ร่วมประชุมเพลิงงานศพ คุณนายถาง คชะสุต ไม่นาน หมอเอิบ ณ บางช้าง (พ.ศ. ๒๔๕๒- ๒๕๔๗) นายแพทย์ผู้มีชื่อเสียงของจังหวัดราชบุรีในสมัยนั้น ตรวจสุขภาพท่านและวินิจฉัยว่า **"ยังอยู่ได้นาน"** หว่าคุณหญิงใหญ่กลับตอบว่า **"คุณหมอไม่ต้องมาปลอบ"** ณ คืนหนึ่งเวลาประมาณ เวลา ๒ ทุ่ม คุณหญิงใหญ่ให้คนไปนิมนต์พระมหาทองเปลว (บ้างก็ว่าพระมหาวิชัย) มาสวดมนต์

พร้อมทั้งสนทนาธรรม คุณหญิงใหญ่เจาะจงให้พระภิกษุสวดมนต์ "บทที่ท่านต้องการ"

หลังธรรมสากัจฉาเสร็จสิ้นแล้ว คุณหญิงใหญ่กราบพระพร้อมกล่าวลาว่า **"ขอทิ้งสังขารไว้ที่นี่"** ครั้นกราบเสร็จก็ฟุบลงพระมหาทองเปลวยังนึกไม่ถึงว่าท่านเสียไปแล้ว อุทานว่า **"ตายจริง ๆ หรือนี่"** เรื่องนี้ท่านพระเทพสุเมธีบันทึกไว้ว่า "เมื่อประชุมเพลิง (ของคุณนายถาง) เสร็จแล้วท่าน (คุณหญิงใหญ่) เกิดโรคหัวใจวายอย่างกะทันหัน ได้ไปเยี่ยมอาการพร้อมกับพระมหาวิชัย ได้สวดสติปัฏฐานให้ท่านฟังเป็นอารมณ์จนถึงมรณภาพลงในตอนนั้นด้วยอาการอันสงบ โดยหมอไม่ทันมาแก้ไขรักษา"[๒๐] เนื่องด้วยขณะนั้นอยู่ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ จำต้องเก็บร่างท่านไว้ที่วัดสัตตนารถปริวัตร จังหวัดราชบุรี ขณะคุณหญิงใหญ่สิ้น คุณประสพยังอยู่ที่กรุงเทพฯ เพื่อจัดซื้อหลอดแก้วสวนทวารให้คุณแม่ เมื่อเดินทางมาถึงวัดสัตตนารถฯ ยังไม่มีผู้ใดแจ้งให้ทราบข่าวร้าย เพียงแต่สังหรณ์ใจ เมื่อเหยียบย่างเข้าในบริเวณวัดแล้วแว่วเสียงสวดมนต์จากศาลากระทบโสตแต่ไกล และท้ายสุดพบว่าผู้จัดงานยังไม่ได้ปิดหีบศพ เพียงเพื่อรอให้บุตรชายได้พบหน้าเป็นครั้งสุดท้าย

หลังสิ้นสงครามโลกที่ ๒ คุณประสพจึงได้นำพาร่างมารดากลับมาฌาปนกิจศพที่วัดธรรมิการามวรวิหาร ในปี พ.ศ. ๒๔๘๘[๒๑] โดยจัดงานอย่างเรียบง่ายตั้งเมรุสี่เสา ณ หาดทรายหน้าพระอุโบสถวัดที่ท่านสร้าง (ฌาปนสถานก่ออิฐถือปูนที่เห็นในปัจจุบันสร้างขึ้นภายหลังเพื่อระลึกถึงคุณหญิงใหญ่และคุณนายเนื่อม แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๕)[๒๒] ไม่มีการแสดงพระธรรมเทศนา ทั้งยังไม่ปรากฏว่ามีหนังสือที่ระลึก มีผู้มาร่วมงานประมาณ ๑๐๐-๒๐๐ คน พระเถระผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯ และจังหวัดราชบุรีก็มาร่วมงานฌาปนกิจศพนี้ด้วย หนึ่งปีถัดมา วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ คุณประสพได้นำเถ้าอัฐิ **"มารดาร่มเกล้า"** มาประกอบพิธีซ้ำอีกครั้งที่พระนคร พร้อมทั้งพิมพ์หนังสือ *ปฏิปัตติวิภัชน์* ซึ่งโอกาศนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แสดงสัมโมทนียกถาผ่านคำนำในหนังสืออนุสรณ์เล่มนี้ เพื่อเป็นเกียรติแก่คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ, พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๘๗) ดังขอสมควรยกข้อความย่อหน้าสำคัญมากล่าว ณ ที่นี้

> *"ข้าพเจ้าทราบว่าคุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแต่ในปฐมวัยจนถึงมรณะ ท่องมหาสติปัฏฐานสูตรในหนังสือสวดมนตร์บาลี ๓๐ น่าครึ่ง แลท่องความแปลได้ตลอด แลจำโสฬสปัญหาได้ทั้ง ๑๖ ปัญหา ทั้งแปลด้วย แลธรรมอื่นอีก เวลาเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้บอกให้คนเขียนตามคำบอกตลอดเล่ม เสร็จแล้วนำ*

มาให้ข้าพเจ้าช่วยตรวจ ข้าพเจ้าแก้นิดหน่อย เปนผู้มีศรัทธาเลื่อมใส ทนุบำรุงพระพุทธศาสนามาก เช่นสร้างวัดธรรมิการาม เมืองประจวบคีรีขันธ์ เกื้อกูลภิกษุสามเณร พิมพ์หนังสือธรรมแจกแก่ผู้ปฏิบัติเปนต้นจนตลอดชีวิต[๒๓]

อัฐิของคุณหญิงดำรงธรรมสารถูกบรรจุไว้ใต้ฐานพระประธานในพระอุโบสถ (เก่า-คณะเหนือ) วัดธรรมิการามวรวิหาร ร่วมกับบิดา สามี และหลานชาย

แท่นสักการะศพ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

พระอาจารย์ของคุณหญิงดำรงธรรมสาร

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร)

พระอาจารย์ของคุณหญิงใหญ่
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
(เจริญ ญาณวโร พ.ศ. ๒๔๑๕-๒๔๙๔)

"...ดีใจว่าวัดเทพศิรินทร์ได้สมภารอันพึงหวังใจได้ดังนี้"

สยามินทร์ (ร.ศ. ๑๑๘) [๒๔]

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร, นามเดิม เจริญ สุขบท– ขออนุญาตละใช้ "สมเด็จฯ" เพื่อความย่นย่อและเข้าใจตรงกัน) พระมหาเถระ ๕ แผ่นดิน ชาตะต้นรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ปี พ.ศ. ๒๔๑๕ บรรพชาเป็นสามเณรแต่ครั้งอายุ ๑๒ ปี อุปสมบทในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ณ วัดเขาบางทราย สอบได้เปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค และได้รับรางวัลที่ ๑ ทุก ๆ ประโยคตั้งแต่ชั้นต้นจนถึงชั้นที่สุด ได้รับพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และดำรงตำแหน่งนี้จนกระทั่งมรณภาพ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๔ ท่านถือได้ว่าเป็นสมภารครองวัดสำคัญแห่งนี้ยาวนานที่สุด ทั้งสิ้น ๕๓ ปี

ด้านบริหารงานคณะสงฆ์

สมเด็จฯ ท่านได้รับตำแหน่งหน้าที่และผ่านงานสำคัญหลายภาคส่วน ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวงทั่วพระราชอาณาจักร เป็นเวลา ๑๕ ปี เป็นเจ้าคณะมณฑล ๒ คราว รวม ๑๔ ปี ปฏิบัติงานแทนสมเด็จพระสังฆราช ประธานกรรมการมหาเถรสมาคมบัญชาคณะสงฆ์ ๕ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๑) ภายหลังพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ผ่านการเป็นหัวหน้าคณะวินัยธรชั้นฎีกา ประธานสังฆสภา และที่สุดเป็นสังฆนายก ๕ ปีเศษ กระทั่งสิ้นอายุขัย

ในฟากวิชาการชำระพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐจำนวน ๑๑ เล่ม และตรวจแก้หลักสูตรนักธรรม ตรี โท เอก หลักสูตรบาลี พึงกล่าวได้ว่า บทบาทของท่านสำคัญยิ่งในวงการสงฆ์ไทยทั้งด้านการปกครองและการศึกษา

ในทางสมณศักดิ์ มีความเจริญก้าวหน้าดังนี้

พระอมราภิรักขิต (๒๔๔๑) พระราชมุนี (๒๔๔๕) พระเทพกวี (๒๔๔๙) พระธรรมไตรโลกาจารย์ (๒๔๕๓) พระสาสนโสภณ (๒๔๖๔) และสุดท้ายที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (๒๔๗๑)

"...ฉันได้อ่านเทศนาของท่านแล้ว
ได้รับความสบายใจแลสงบใจมาก ..." *ป.ป.ร.* ๒๕

ที่สมควรอ้างถึงเป็นการเฉพาะ สมเด็จฯ เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนา พระมงคลวิเสสกถา (เทศนาพิเศษในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา) เป็นเวลายาวนานถึง ๒๕ ปี (รัชกาลที่ ๖-๙)

"สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เคยออกพระโอษฐ์รับสั่งว่า ตาบุญ (คือพระยาธรรมปรีชา ผู้เป็นอาจารย์ภาษาบาลีของเจ้าพระคุณ) มอบช้างเผือกส่งเข้ามา จึงได้เป็นผู้ที่ทรงโปรดปราน เป็นผู้ที่ทรงปรึกษาด้านวิทยาการ และด้านการปกครองคณะสงฆ์องค์หนึ่ง จนกาลที่สุด คือ เมื่อจวนจะสิ้นพระชนม์ ก็ยังโปรดให้เจ้าพระคุณซึ่งในเวลานั้นดำรงตำแหน่งฐานันดรสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์เข้าเฝ้าถวายธรรมบางประการเป็นครั้งสุดท้าย"[๒๖]

ดังอีกครั้ง ปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ปรากฏในลายพระหัตถ์ท่อนนึงว่า *"...ขอให้หนังสือนี้ไว้เพื่อยกย่องเธอว่าเป็นพระธรรมกถึกแท้ ๆ..."*[๒๗]

วัดเทพศิรินทราวาสในสมัยสมเด็จฯ เป็นศูนย์กลางการศึกษาสำคัญแห่งหนึ่งของทั้งพระสงฆ์และฆราวาส พระธรรมยุติกนิกายร่วมสมัยชื่อดัง ทั้งเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) รวมทั้ง พระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) และพระป่าสายกรรมฐานอย่าง พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ล้วนผ่านสำนัก

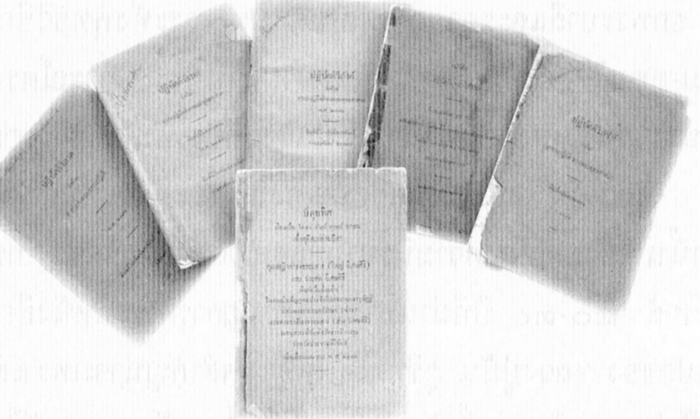
ของท่านมาหรือมีความเกี่ยวข้องทางหนึ่งทางใดแล้วทั้งสิ้น แม้ในฝาก พระมหานิกายอย่างพระมหาเงื่อม (พุทธทาสภิกขุ) ยังแสดงความเคารพนับถือต่อสมเด็จองค์นี้อย่างสูง ดังแสดงไว้ว่า "ท่านได้ทำให้ข้าพเจ้ากลายเป็นลูกศิษย์ของท่านเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ในเวลาเพียงชั่วโมงเศษเสียแล้ว และในขณะที่กำลังเดินอยู่นั่นเอง. ข้าพเจ้าไม่รู้สึกสะดุดใจหรือตะขิดตะขวงใจอะไรในการที่จะกล่าวยืนยันว่า ข้าพเจ้าก็เป็นลูกศิษย์ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จกะเขาคนหนึ่งด้วยเหมือนกัน"[๒๘]

นักการศึกษาชั้นนำร่วมสมัยอย่างสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ถือสมเด็จฯ เป็นพระประจำตระกูลของดิศกุล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๗[๒๙] ยังพระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) และพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) เองล้วนสนิทสนมร่วมงานกับสมเด็จฯ ดังเคยอาราธนาท่านแสดงเทศนาทุกวันอาทิตย์ นับจาก ปี พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๗ ทั้งสิ้น ๓๓๘ ครั้ง[๓๐] รวมคนเข้าฟังทั้งสิ้น ๔๖,๕๕๓ คน[๓๑]

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นพระเถระที่มีสัทธิวิหาริกอันเต-วาสิกมากที่สุดรูปหนึ่งในสังฆมณฑล กล่าวคือ สัทธิวิหาริก ๔,๘๔๗ รูป อันเตวาสิก ๓๖๔ รูป บรรพชาสามเณร ๑,๔๕๕รูป รวม ๖,๖๖๖ รูป (พ.ศ. ๒๔๕๐-๒๔๙๔)[๓๒] โดยหนึ่งในลูกศิษย์เลื่องชื่อที่ท่านเป็นพระอุปัฌาย์ให้คือ พระพระยานรรัตนราชมานิต (ตรึก ธมฺมวิตกฺโก, พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๕๑๔) หรือที่รู้จักกันดีในนาม "เจ้าคุณนรฯ"

ในด้านสนับสนุนการศึกษาของสตรีเพศ สมเด็จฯ ท่านเอาใจใส่หลายด้านหลายอย่าง เช่นแปล "มหาสติปัฏฐาน" ให้กับโยมอุปัฏฐายิกาของท่านขณะยังเป็นเพียงมหาหนุ่ม ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐[๓๓] หรือสนับสนุนการจัดตั้ง **"คณะชีสำนักสงบจิตต์"**[๓๔] ณ วัดปทุมวนาราม พระนคร ในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ โดยมีแม่ชี ๒ พี่น้องตระกูลโถมนากร กล่าวคือ แม่ชีสาลี่ (พ.ศ. ๒๔๒๓-๒๔๘๘) และแม่ชีจันทร์ (พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๕๐๘) เป็นหัวหน้าคณะ ซึ่งท่านชีสาลี่นี้เคยได้รับคำกล่าวชื่นชมจากนักวิพากย์สังคมหัวก้าวหน้า กล่าวคือ นายนรินทร์ (กลึง) ภาษิต (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๙๓) ผู้ซึ่งครั้งหนึ่งพยายามรื้อฟื้นการบวชภิกษุณีในสยามประเทศสมัยนั้น[๓๕]

เมื่อศึกษาชีวประวัติสมเด็จฯ พระองค์นี้อย่างลึกซึ้ง จึงมิฉงนใจเลยที่แม้แต่ อ.สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ยังเขียนยกย่องสมเด็จฯ ว่าท่านเป็น **"อัจฉริยะ"**[๓๖]

ธรรมะนิพนธ์

คุณหญิงดำรงธรรมสารนับว่าเธอเป็นสตรีไทยรุ่นแรกผู้ประพันธ์ผลงานเชิงพุทธสำคัญอันลึกซึ้งและถือกันในวงกว้างว่ามี "คุณค่าสูง" บทความเหล่านี้ตีพิมพ์ครั้งแรกเป็น ๕ บทแยกเล่ม ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๔๗๗[๓๗] เนื้อหาประกอบด้วยบทสนทนาธรรมในลักษณะปุจฉา-วิสัชนา และการอธิบายธรรมะโดยอ้างอิงพระคัมภีร์เถรวาทต่างๆ อย่างค่อนข้างแม่นยำและรอบคอบมาก[๓๘] ในบทสนทนาธรรมเหล่านั้นอุดมไปด้วยข้อธรรมต่างๆ และคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา อาทิสังโยชน์ ๑๐ จรณะ ๑๕ พละ ๑๐ อินทรีย์ ๕ วิญญาณ ๖ ฯลฯ เหล่านี้ล้วนถูกหยิบยกอธิบายประกอบอย่างพิสดาร อีกทั้งรูปแบบการอ้างอิงพระปริยัติในพระไตรปิฎกมากมาย มีลักษณะการผสมผสานระหว่างเทศนาของเหล่าพระผู้ใหญ่ร่วมสมัย "ตามแบบแผน"

เช่น ยกพระบาลีและขยายต่อให้เป็นตัวบท กระทั่งพุทธวิธีการสอน "ถาม-ตอบ" ทั้งยังสังเคราะห์ตีความผ่านประสบการณ์ตรงในการภาวนาของท่านเอง อีกทั้งน่าสนใจในแงวิธีประพันธ์ที่ใช้ "บอกจด"

คุณหญิงใหญ่มิได้เผยชื่อตัวเองในฐานะผู้ประพันธ์ในต้นฉบับเหล่านั้น ยังผลให้คงความนิรนามตลอดเวลาที่ถูกผลิตซ้ำ กระทั่งในระยะใกล้ ๒๐-๓๐ ปีที่ผ่านมา เริ่มปรากฏการตีพิมพ์หนังสือชุดนี้ในภาพปกของ หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต เหตุจูงใจสำคัญน่าจะเพราะต้นฉบับพิมพ์ไม่ปรากฏผู้แต่ง ทั้งตัวบทมีความลึกซึ้งสะท้อนความเข้าใจธรรมะทั้งทางด้านปริยัติและปฏิบัติ[๓๙] ยังให้มีความเชื่อว่าหลวงปู่มั่นเป็นผู้แต่งหนังสือทั้งห้าเล่มนั้น[๔๐]

งานประพันธ์ของคุณหญิงใหญ่ เท่าที่ค้นพบปัจจุบัน มีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังรายนามต่อไปนี้

ร้อยแก้ว

- *อัฏฐธรรมปัญหา* (พ.ศ. ๒๔๗๔)

ชุดปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม

- *ปฏิปัตตินิเทศ* (พ.ศ. ๒๔๗๕)
- *ปฏิปัตติวิภาค* (พ.ศ. ๒๔๗๕)
- *ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* (พ.ศ. ๒๔๗๖)
- *ปฏิปัตติวิภังค์* (พ.ศ. ๒๔๗๖)
- *ปฏิปัตติวิภัชน์* (พ.ศ. ๒๔๗๗)

ร้อยกรอง

- *ธรรมภาษิตนิทเทศคำโคลง* (พ.ศ. ๒๔๗๙)
- *ธรรมภาษิตคำโคลง* ในหนังสือ *ธัมมิการามานุสรณ์* (พ.ศ. ๒๔๘๒)
- โคลงในหนังสือ *ปิตุททิศ* (พ.ศ. ๒๔๘๔)

งานแปล

- *คาถาธรรมบท พราหมณวรรค* และแปลความในหนังสือ *ธัมมิการามานุสรณ์* (พ.ศ. ๒๔๘๒)

อัฏฐธรรมปัญหา (พ.ศ. ๒๔๗๔)

ย้อนขึ้นไปก่อนการตีพิมพ์หนังสือธรรมะชุด "ปุจฉา - วิสัชนา ๕ เล่ม" ดังว่าเพียง ๑ ปี กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ มีงานจัดประกวดตอบคำถามธรรมะจากดำริของนายห้างน้ำมันวิริยะพานิช (ขุนวิจารณ์จีนพานิช "ซุ่มวิริยะพานิช") กับปัญหาธรรมะส่วนตัวจำนวน ๘ ข้อ โดยให้ชื่อว่า "อัฏฐธรรมปัญหา" การครั้งนั้นได้รับการอุปการะจากเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์)[๔๑] ส่งปัญหาดังกล่าวให้ผู้สนใจหลายท่านตอบ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา[๔๒] (พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติแต่จอมมารดาโหมด) เป็นผู้ทรงตัดสิน ซึ่งท้ายสุดผู้ได้รับรางวัลชนะเลิศได้แก่ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

การเผยตนของ *อัฏฐธรรมปัญหา* มีความสำคัญยิ่งในแง่ของหลักฐานเชิงเอกสารซึ่งช่วยพิสูจน์โดยไร้ข้อโต้แย้งใดๆ ว่าผู้รจนางานชิ้นนี้เป็นบุคคลเดียวกับ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" ที่มาที่ไปของการค้นพบดังกล่าว มีขั้นตอนน่าสนใจที่ควรค่าแก่การนำมาเล่ากล่าวในที่นี้ เบื้องต้นเป็นความบังเอิญอย่างประจวบเหมาะของสองเหตุการณ์ หนึ่งทางผู้เขียนเพียรสุ่มค้นเบอร์โทรศัพท์ผ่านหลากหลายช่องทาง กระทั่งทราบว่า คุณประสพ วิเศษศิริ[๔๓] บุตรบุญธรรมที่คุณหญิงใหญ่รักและเอ็นดูมาก ยังคงมีชีวิตอยู่ในวัยย่าง ๙๐ ปี ด้วยภาวะสุขภาพที่ทั้งแข็งแรงและความทรงจำยังดีเยี่ยม ภายหลังการนัดแนะ คุณประสพได้กรุณาให้ข้อมูลมากมายที่เป็นประโยชน์ในการต่อยอดเรื่องราวของคุณแม่ท่าน ทั้งในเรื่องวัตรปฏิบัติ ภาพถ่าย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งงานประพันธ์หนังสือธรรมะทั้ง ๕ เล่มดังว่า "ฉบับพิมพ์ครั้งแรก" ได้รับอนุญาตให้นำมาศึกษาพร้อมทำสำเนารวมทั้งหนังสือปิตุททิศ[๔๔] ที่รวมบทร้อยกรองต่างๆ ครั้งคุณหญิงใหญ่ท่านพิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึกในงานบรรจุอัฐิบิดาและสามีท่าน ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ที่สำคัญกว่านั้นคุณประสพยังรำลึกให้ฟังว่า ในวัยเด็กจำได้ว่าคุณแม่ท่านเคยได้รับมอบรางวัลอันดับหนึ่งในงานตอบปัญหาธรรมะจากเจ้าพระยามุขมนตรี

ขุนวิจารณ์จีนพานิช
(ชุ่ม วิริยะพานิช)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา

เจ้าพระยามุขมนตรี
(อวบ เปาโรหิตย์)

เป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า เพียงข้ามวัน ประจวบเหตุการณ์ที่สอง อาจารย์อเนก นาวิกมูล นักเขียนสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ได้กรุณาส่งสำเนาหนังสือ*อัฏฐธรรมปัญหา* เล่ม ๓ คราวที่นายห้างน้ำมันวิริยะพานิช (ขุนวิจารณ์จีนพานิช "ชุ่ม วิริยะพานิช") "พิมพ์แจกในคราวฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕"[๔๕] คำนำกล่าวถึงที่มาของงานตอบปัญหาธรรมะดังกล่าวว่า คำถามธรรมทั้ง ๘ ข้อ ("อัฏฐ" แปลว่า แปด) "ฝังใจ" ผู้พิมพ์กว่า ๔๐ ปี จึงได้รับการอุปการะจากเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) ส่งปัญหาเหล่านี้ให้พุทธมามกะหลายท่านตอบ โดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชาทรงตัดสิน จัดพิมพ์เป็นชุดหนังสือทั้งสิ้น ๘ เล่ม ในส่วนเนื้อหาหน้าสารบาญปรากฏข้อความสำคัญดังนี้ "*ดีที่ ๑ ชั้นเอกคุ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่) ได้รับรางวัลถ้วยเงินของท่านเจ้าพระยามุขมนตรี*" ข้อมูลนี้ยังความปีติให้กับพวกเราอย่างยิ่ง ทว่ายังปริวิตก

ว่าจะสามารถหาหนังสือเก่าล่วงอายุกว่า ๘๐ ปี ที่เหลืออีกจำนวนถึง ๗ เล่ม ๗ คำถามได้อย่างไร

ปัญหาดังว่าปลาสนาการไม่นานถัดมา เมื่อพวกเราสืบค้นผ่าน "ห้องหนังสือหายาก" ณ หอสมุดแห่งชาติ การณ์ปรากฏว่าก่อนหน้าการพิมพ์ครั้งดังกล่าวราวครึ่งปี ท่านนายห้างน้ำมันวิริยะพานิชได้เคยรวบรวมคำถามทั้ง ๘ ข้อนี้ พร้อมทั้งคำตอบที่ได้รางวัลสูงสุดจำนวน ๑๐ ท่านจัดพิมพ์ "ชำร่วยในงารพระราชทานเพลิงศพ ท่านน้อย เปาโรหิตย์ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔"[๔๖] (ท่านน้อยเป็นมารดาเจ้าพระยามุขมนตรี)

ภายในปรารภหนังสือดังกล่าวระบุถึงวันตัดสิน ณ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เจ้าพระยามุขมนตรีได้อ่านคำตัดสินในงานทำบุญครบ ๕๐ วัน (ของท่านน้อย) และเป็นผู้แจกรางวัลให้แก่ทุกท่านด้วยตนเอง

จาก "อัฏฐธรรมปัญหา" (พ.ศ. ๒๔๗๔)
สู่ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" (พ.ศ. ๒๔๗๕ - พ.ศ. ๒๔๗๗)

ในชุดพิมพ์ครั้งแรก **"ปุจฉา - วิสัชนา ๕ เล่ม"** มีเพียงเล่ม *ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* ที่ปรากฏชื่อ "คุณหญิงใหญ่" บนหน้าคำนำความว่า

"หนังสือปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา ข้าพเจ้าได้พิมพ์ขึ้นในงานอุปสมบท นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ เพราะเห็นว่าเป็นธรรมที่เลอียดเกี่ยว

แก่การปฏิบัติแลมีความนิยมมาก มีพระพุทธภาสิตที่เป็นหลักของการปฏิบัติ ท่านผู้ที่รับหนังสือนี้ ถ้าตั้งใจปฏิบัติตามสมควรแก่กำลังที่จะปฏิบัติได้ คงเป็นประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความศุขสิ้นกาลนาน"

งานประพันธ์ทั้ง*อัฏฐธรรมปัญหา* และ "*ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม*" ล้วนปรากฏในลักษณะของ "แบบตอบปัญหา" และสนทนา "แบบสากัจฉา" ซึ่งเป็นวิธีการสอนธรรมะที่ใช้มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล[๔๗] ทั้งนี้ เนื้อหาภายในที่ผู้ประพันธ์ตอบใน "อัฏฐะ ๆ" (ขอใช้คำนี้เพื่อความย่นย่อ) เมื่อนำมาเทียบเคียงกับชุดหนังสือ **"ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม"** จะพบความสอดคล้องทั้งในอรรถะและพยัญชนะ จนพอเป็นที่ปลงใจเชื่อได้ว่าผู้ประพันธ์เป็นบุคคลเดียวกันอย่างไร้ข้อกังขา

ดังตัวอย่างเทียบเคียงที่ยกมาดังต่อไปนี้

ข้อ ๑

อัฏฐะฯ : "ถ้าใครประพฤติปฏิบัติน้อยก็เห็นคุณน้อย ถ้าประพฤติปฏิบัติมากก็เห็นคุณมาก ...ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเราผู้ตถาคตดังนี้" (หน้า ๒)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "ใครประพฤติปฏิบัติน้อยก็เห็นคุณน้อย ประพฤติปฏิบัติมากก็เห็นคุณมาก...ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเราดังนี้" (*ปฏิปัตตินิเทศ* หน้า ๘)

ข้อ ๒

อัฏฐะฯ : "ถ้าปฏิบัติถึงสมาธิก็จะเห็นคุณได้ในชั้นสมาธิ ถ้าปฏิบัติให้ถึงปัญญาก็เห็นคุณในชั้นปัญญา" (หน้า ๓)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "ถ้าปฏิบัติให้ถึงสมาธิก็จะเห็นคุณในชั้นสมาธิ ถ้าปฏิบัติให้ถึงปัญญาก็จะเห็นคุณได้ในชั้นปัญญา" (*ปฏิปัตตินิเทศ* หน้า ๑๑)

ข้อ ๓

อัฏฐะฯ : "จะต้องปฏิบัติตนของตนให้บริบูรณ์ด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ หรือสังโยชน์ ๕ หรือสังโยชน์ ๑๐ ให้หมดไปจากสันดาน ทำตนให้เป็นพระอริยบุคคลขึ้นมา จะรู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้น ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้น และพระอริยสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีให้ผู้ปฏิบัติประพฤติตามเพื่อจะเป็นเช่นท่านบ้าง." (หน้า ๔)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "จะต้องประพฤติปฏิบัติ เจริญศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริบูรณ์ขึ้นในตน ละ...สังโยชน์ ๓ หรือสังโยชน์ ๕ หรือสังโยชน์ ๑๐ ให้หมดไปจากสันดาน จะรู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ชั้นนั้นทรงคุณอย่างนั้นชั้นนั้น ทรงคุณอย่างนั้น และพระอริยสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีให้ผู้ปฏิบัติประพฤติตามเพื่อจะเป็นเช่นท่านบ้าง." (*ปฏิปัตตินิเทศ* หน้า ๑๓-๑๔)

ข้อ ๔

อัฏฐะฯ : "ไม่ใช่คิดหรือนึกเอาเป็นความเห็นที่เกิดขึ้นต่อจากจิตต์ที่สงบแล้วและพ้นเจตนาด้วย" (หน้า ๕)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "ไม่ใช่ให้คิดหรือนึกเอาเปนความเห็นที่เกิดขึ้นต่อจากจิตที่สงบแล้ว และพ้นจากเจตนาด้วย" (*ปฏิปัตติวิภัชน์* หน้า ๑๒)

ข้อ ๕

อัฏฐะ : "กรรมสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน ๑ ตะถาคตะโพธิสัทธาเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๑ สัทธาที่เป็นโลกีย์ชื่อว่าจะละสัทธา มีความหวั่นไหวได้เช่น สัทธาของปุถุชน บางคราวเชื่อ บางคราวก็ไม่เชื่อ" (หน้า ๖)

"ส่วนอะจะละสัทธาเป็นความเชื่อที่มั่นคงไม่กำเริบ" (หน้า ๖)

"เพราะท่านทั้ง ๓ เป็นโสดาบันน์ความเชื่อของท่านเป็นอะจะละสัทธา" (หน้า ๗)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "เพราะฉะนั้นศรัทธาความเชื่อกรรม เชื่อผลและเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน หรือความเชื่อความเลื่อมใสในพระตถาคต จึงเป็นจละสัทธามีความกำเริบได้ คือบางคราวก็เชื่อ บางคราวก็ไม่เชื่อ" (*ปฏิปัตตินิเทศ* หน้า ๓๒)

"ส่วนสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตระ ตั้งแต่พระโสดาบันน์แล้วไปสัทธาก็เป็นโลกุตตระ ที่เรียกว่า อจลสัทธา" (*ปฏิปัตตินิเทศ* หน้า ๔๑)

ข้อ ๗

อัฏฐะฯ : "อกุศลานั้นประกอบด้วยเจตนาเป็นกรรมวัฏฏ์ ฝ่ายอกุศล เป็นกรรมดำ เป็นสัคคาวรณ์ห้ามสวรรค์" (หน้า ๙)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชะนิดนี้ ประกอบด้วยเจตนาคือกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เป็นสัคคาวรณ์ห้ามสวรรค์" (*ปฏิบัตติวิภาค* หน้า ๒๒)

"อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชนิดนี้ก็เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เพราะประกอบด้วยเจตนา" (*ปฏิบัตติปุจฉาวิสัชนา* หน้า ๖๗)

อัฏฐะฯ : "ส่วนอวิชชานั้น เป็นกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นโมกขาวรณ์ ห้ามนิพพาน แต่สวรรค์ไปได้ไม่ห้าม" (หน้า ๙)

ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม : "ส่วนกามราคสังโยชน์ กับปฏิฆสังโยชน์ ๒ อย่างนั้น คือ ไม่ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้....ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกิเลสวัฏฏ์ เป็นมัคคาวรณ์ห้ามนิพพาน แต่ไปสวรรค์ได้ ไม่ห้าม" (*ปฏิบัตตินิเทศ* หน้า ๕๒-๕๓)

ชุดหนังสือ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" (พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๗)

งานประพันธ์หนังสือของผู้หญิงไทยก่อนยุค พ.ศ. ๒๔๗๕ ไม่ค่อยมีหลักฐานบันทึกไว้มากก่อนหน้านี้ ผู้หญิงในสังคมไทยไม่ได้มีโอกาสที่จะเรียนในวัดเหมือนผู้ชายที่บวชเป็นพระเป็นเณรได้ และได้รับการศึกษาอ่านออกเขียนได้ผ่านสถาบันสงฆ์ ฉะนั้นการเรียนการสอนของผู้ชายจึงต่างมากกับการเรียนการสอนผู้หญิงสามัญชนทั่วไป[๔๘]

อเนก นาวิกมูล อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า เท่าที่ทราบมาในสมัยก่อนผู้หญิงที่แต่งหนังสือ "เป็นชิ้นเป็นอัน" มีเพียง ๖ ท่าน[๔๙] ยิ่งเมื่อจำกัดเฉพาะงานประเภทธรรมะนิพนธ์ด้วยแล้ว แวดวงนี้ดูแทบจะไม่เหลือเนื้อที่สำหรับสตรีในยุคนั้นเลยทีเดียว บันทึกธรรมของพระเจ้าบรมวงษ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบีเอตริศภัทรายุวดี เป็นหนังสือประเภทธรรมะล้วนโดยสตรีชิ้นแรก เท่าที่เราทราบขณะนี้ (ถึงจะไม่สามารถพูดได้ว่า "บทนิพนธ์" โดยเต็มปาก เนื่องจากว่าเป็นการบันทึกเทศนาของพระมหาเถระในยุคสมัยนั้น) ชื่อผู้ประพันธ์มิปรากฏขณะตีพิมพ์ครั้งแรกในปลายรัชกาลที่ ๕ ล่วงถึงต้นรัชกาลที่ ๖ จึงถูกเปิดเผยโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งนำมาจัดพิมพ์ในงานพระศพขององค์หญิงท่านเอง จวบถึงครั้งท่านหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๕๓๓) แต่งหนังสือ*สาสนคุณ* ชนะการประกวดใน ปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ยังเป็นเพียงธรรมะเบื้องต้น "แก่เด็ก"[๕๐] ขณะ

ที่ในวิทยานิพนธ์เรื่อง*วรรณกรรมของกวีหญิงในยุคต้นรัตนโกสินทร์*ของพรรณทิภา ชื่นชาติ ได้รวบรวบและวิเคราะห์งานวรรณกรรม ๑๓ ชิ้นของกวีสตรีจำนวน ๖ ท่าน โดยทุกท่านที่กล่าวอ้างล้วนเป็นบุคคลที่อยู่ในแวดวงชั้นสูงของสังคมไทยทั้งสิ้น[๕๑]

ดังที่เกริ่นข้างต้น ในรอบ ๒๐ ปีกว่าที่ผ่านมา ปรากฏว่ามีการพิมพ์หนังสือแนวปุจฉาวิสัชนาบทสนทนาธรรมชุดหนึ่ง ในรูปแบบต่างๆ บางครั้งใช้ชื่อว่า *ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ*[๕๒] บ้างใช้ชื่อว่า *๗ วัน บรรลุธรรม ปุจฉา–วิสัชนา ว่าด้วยการปฏิบัติธรรม*[๕๓] หนังสือสองเล่มนี้ ประกอบด้วยธรรมะ ๕ บท ซึ่งมีชื่อดังต่อไปนี้คือ

๑. *ปฏิปัตตินิเทศ* ๒. *ปฏิปัตติวิภาค*

๓. *ปฏิปัตติวิภังค์* ๔. *ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา*

๕. *ปฏิปัตติวิภัชน์*

ชุดธรรมะดังกล่าวถูกนำมาพิมพ์ครบชุดทั้ง ๕ เล่ม หรือบางครั้งถูกคัดเลือกเพียงเฉพาะเล่มก็มี (บางครั้งบทความก็ถูกปรับเปลี่ยนไปบ้าง)

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะถูกผลิตซ้ำในรูปแบบไหน ในวงการหนังสือธรรมะยอมรับอย่างกว้างขวางว่า บทสนทนาธรรมเหล่านี้มีคุณค่ามาก และผู้ประพันธ์ต้องเป็นคนที่รอบรู้ธรรมะชั้นสูง แต่มีข้อสังเกตที่สะดุดใจว่า ในขณะที่บางเล่มไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนว่าใครเป็นผู้ประพันธ์ อย่างน้อยมีสองเล่มเจาะจงว่าเป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต (พ.ศ. ๒๔๑๓-๒๔๙๒) กับพระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล, พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๕๐๕) หนังสือสองเล่มนี้ประกอบด้วย

บท*ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* ในขณะที่อีกเล่มหนึ่งว่าเขียนโดยพระอาจารย์ลี ธมฺมธโร (พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๕๐๔) ประกอบด้วยบทความ*ปฏิปัตตินิเทศ* และ*ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* หนังสือที่ใช้ชื่อว่า *ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ* พิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๕๐ ก็ไม่ได้ระบุชัดเจนว่าใครเป็นผู้เขียน แต่มีรูปภาพของ พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต กับ พระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) ปรากฏอยู่บนปก เหมือนต้องการสื่อแก่ผู้อ่านว่าหนังสือเล่มนี้เป็นผลจากการสนทนาธรรมระหว่างพระอาจารย์ทั้งสองท่าน ในอารัมภบทของหนังสือ*ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ* กล่าวเป็นนัยยะเพียงว่า "เป็นฉบับรวม 'ปุจฉา-วิสัชนา' อันทรงคุณค่าของพ่อแม่ครูบาอาจารย์" โดยมิได้เจาะจงว่า "พ่อแม่ครูบาอาจารย์" หมายถึงใคร เท่าที่ผู้เขียนค้นคว้ามาได้ ผลงานดังกล่าวไม่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์นับจากปีที่แต่งซึ่งเป็นช่วงระยะเวลา พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๗ (ปีพิมพ์ที่ปรากฏในธรรมะชุดนี้ ฉบับต่างๆ ตรงกันหมด) ล่วงถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๘ ก็ยังคงไม่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์ เพียงแต่รวมพิมพ์ภายใต้ชื่อหนังสือว่า *ปัญญาพลานุสรณ์* ทั้งยังปรากฏในหนังสืองานอนุสรณ์ต่างๆ ในเวลาต่อๆ มา[๕๔]

อย่างไรก็ตามสมัยที่บวชเป็นพระภิกษุ คุณประสพ วิเศษศิริ บุตรบุญธรรมของคุณหญิงใหญ่ได้กล่าวไว้ในอารัมภบทหนังสือ *ตัดบ่วงกรรม* ซึ่งพิมพ์เป็นอนุสรณ์อายุครบ ๖๐ปี เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๗ ว่า ***"สำหรับบทความธรรมะที่คุณแม่ คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร ได้เขียนขึ้นนี้ ได้มีท่านผู้มีจิตศรัทธาในพระธรรมที่คุณแม่เขียนขึ้น***

โดยนำไปจัดพิมพ์ออกเผยแพร่ที่เป็นมหากุศลยิ่ง เป็นที่น่าเสียดายและเสียใจที่ผู้นำไปพิมพ์เผยแพร่มิได้ใส่ชื่อของคุณแม่ลงพิมพ์ไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นเกียรติประวัติในผลงานของท่านด้วย ฉะนั้น ในอนาคตหากท่านผู้ใดมีความประสงค์จะนำไปพิมพ์เผยแพร่เป็นการกุศลแล้ว ข้าพเจ้าใคร่ขอความกรุณาได้พิมพ์ชื่อผู้เขียน คือคุณแม่ของข้าพเจ้า (คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร) ไว้ด้วยก็จักเป็นเกียรติแก่ผู้เขียน ซึ่งล่วงลับไปแล้ว”[๕๕]

หลักฐานเชิงเอกสารอีกชิ้นที่ช่วยตอกย้ำข้อเท็จจริงในการกล่าวอ้างข้างต้น ได้แก่หนังสือที่ระลึกงานฌาปนกิจของคุณหญิงใหญ่ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ หรือหลังอนิจกรรมของคุณหญิงท่าน ๒ ปี ที่คุณประสพได้นำหนึ่งในหนังสือชุดนี้กล่าวคือ*ปฏิบัติวิภัชน์* พิมพ์แจกโดยมีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) ให้เกียรติอย่างสูงในการเขียนคำนำอนุโมทนาสาธุการ และเป็นสมเด็จฯ องค์เดียวกันนี้เองขณะดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคมบัญชาคณะสงฆ์และเป็นผู้ปฏิบัติงานแทนสมเด็จพระสังฆราช ได้เดินทางลงใต้ไปพบกับพระมหาหนุ่มนามพุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ, พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๕๓๖) ณ สวนโมกข์ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ ซึ่งถือเป็นต้นธารแห่งความเป็นกัลยาณมิตรต่างวัยที่เคารพซึ่งกันและกันตลอดมาหลังจากนั้นและเป็นที่มาของเอกสารอีกหนึ่งชิ้นที่กล่าวถึงผลงานของคุณหญิงใหญ่ โดยภายในอัตตชีวประวัติของท่านพุทธทาส บันทึกว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ “มักเล่าให้ฟังเรื่อยเรื่องท่านหญิงใหญ่ ดูเหมือนจะชื่อ

ดำรงธรรมสาร แต่งปุจฉาวิปัสสนาท่านสนับสนุนให้พิมพ์"[๕๖] ท่านพุทธทาสเองยังเอ่ยว่า เคยนำบทความของคุณหญิงใหญ่ ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ "พุทธสาสนา" ของทางสวนโมกข์ด้วย[๕๗] เท่าที่ทราบในขณะนี้ หนังสือ*ปฏิบัติวิภัชน์* ครั้งถูกตีพิมพ์เป็นที่ระลึกงานฌาปนกิจของคุณหญิงใหญ่ใน ปี พ.ศ. ๒๔๘๙ นั้น เป็นเล่มแรกในชุดหนังสือ "ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม" ที่ระบุอย่างชัดเจนว่า คุณหญิงดำรงธรรมสารเป็นผู้ประพันธ์

ผลงานที่ได้ชื่อว่าเป็นของคุณหญิงใหญ่ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๗ จำนวนทั้ง ๕ บท มีรูปแบบการประพันธ์ในแนว "ปุจฉา-วิสัชนา" เนื้อหาล้วนเป็นธรรมะแนวปฏิบัติภาวนา มีคำศัพท์เฉพาะทาง และอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกตลอดแนวทางดังว่า จะพอพบเห็นได้ในงานของพระเถระร่วมสมัยกับท่าน เช่น ในผลงานต่างๆ ของท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) เป็นต้น[๕๘] หรือแม้แต่งานของธรรมาจารย์ของคุณหญิง กล่าวคือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ก็มีหนังสือแนว ถาม-ตอบ เช่นนี้ไม่น้อย

จากการสนทนากับคุณประสพ เป็นที่แน่ชัดว่า คุณหญิงท่านมีฉันทะเข้าฟังเทศน์ในสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) และร่วมสนทนาธรรมกับท่านบ่อยครั้ง ในทางกลับกัน สมเด็จฯ ท่านเองก็ดูจะเมตตาและชื่นชมความรู้ธรรมะของคุณหญิง ถึงขนาดเคยเอ่ยชื่อยกย่อง[๕๙] และยังแจกจ่ายหนังสือของคุณหญิงท่านให้ผู้สนใจประพฤติธรรม[๖๐]

ในมุมที่อ้างว่าเป็นการบันทึกการสนทนาธรรมระหว่างพระอาจารย์มั่นและพระธรรมเจดีย์นั้น มีข้อควรพินิจพิจารณาเบื้องต้นว่าการสนทนาที่ปรากฏ ไม่น่าจะเป็นการสนทนาระหว่างพระสงฆ์ หากเป็นระหว่างฆราวาสมากกว่า (ทางด้านภาษา ไม่สามารถสรุปได้ว่าผู้ที่สนทนากันเป็นผู้หญิงหรือผู้ชาย) ตามตัวอย่างสำนวน ดังนี้ ***"ท่านนับถือศาสนาอะไร"***[๖๑] ***"ข้าพเจ้านึกถึงตัวน่าสลดใจ เข้าวัดทำบุญมานานแล้ว"***[๖๒] *"ภ. กับ ม.* (สนทนากัน) ***วันพระไปวัดรักษาอุโบสถศีล เวลาเพลแล้วชวนไปสนทนาธรรมที่ศาลาข้างโบสถ์"***[๖๓] ***"ส่วนท่านศึกษามากเข้าวัดมานานกว่าข้าพเจ้า"***[๖๔] ***"ข้าพเจ้าสังเกตดูท่านผู้ย้ายบ้านเข้ามาวัด"***[๖๕] เป็นต้น

ทั้งนี้ในหนังสือที่แจกในงานฌาปนกิจของหลวงปู่มั่นในปี พ.ศ. ๒๔๙๓[๖๖] ซึ่งพระธรรมเจดีย์เองเป็นอาวุโสฝ่ายพระสงฆ์อยู่ด้วย ก็มิได้ระบุชิ้นงานดังกล่าวไว้ กระทั่งถึงผลงานชีวประวัติของหลวงปู่มั่นที่สำคัญสองชิ้น เขียนโดย หลวงตามหาบัว พระธรรมวิสุทธิมงคล (ญาณสมฺปนฺโน, พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๕๕๔) ในปี พ.ศ. ๒๕๑๒[๖๗] จนถึงงานของพระธรรมมงคลญาณ (หลวงพ่อวิริยังค์ สิรินฺธโร, พ.ศ. ๒๔๖๓-) ก็มิได้กล่าวอ้างถึงบทสนทนาธรรมนี้แต่อย่างใดเลย[๖๘]

ในเมื่อมีหลักฐานแสดงให้เห็นว่า คุณหญิงใหญ่เป็นผู้ประพันธ์ที่แท้จริงของบทสนทนาธรรมทั้งห้าบทนี้ จึงเกิดคำถามขึ้นมาว่า อะไรเป็นเหตุให้ท่านปกปิดชื่อตนเองในฐานะเป็นผู้ประพันธ์ เป็นไปได้หรือไม่ว่า ท่านอาจคิดว่าไม่ควรระบุชื่อของตนเอง เพราะในสมัยนั้นยัง

ไม่เหมาะสมที่ผู้หญิงถ่ายทอดธรรมะขั้นสูง (ในบทสนทนาธรรมเหล่านั้น พูดถึงโลกุตตรธรรมบ่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องข้อธรรมที่เนื่องด้วยสังโยชน์ ๑๐ และอริยบุคคล) หรือท่านอาจไม่ได้ลงชื่อ เพราะเห็นว่าเรื่องธรรมะไม่ควรขึ้นอยู่กับบุคคล หรืออาจเป็นเพราะนิสัยถ่อมตัวหรืออย่างไร? ข้อสันนิษฐานอีกประเด็นหนึ่ง คือบทสนทนาธรรมดังว่า มีความเป็นไปได้สูงว่ามีที่มาจากการสนทนาที่เกิดขึ้นจริง (อย่างน้อยส่วนหนึ่ง) ในกลุ่มผู้หญิงที่พบกับท่านและคุณนายถาง (เพราะการสนทนาบางตอน อ่านแล้วให้ความรู้สึกว่าเกิดขึ้นจริงๆ)

ส่วนหนึ่งของจดหมายฉบับหนึ่งที่ พระดุลยพากย์สุวมัณฑ์ ลูกศิษย์สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เขียนถึงท่านพุทธทาสภิกขุ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ อาจให้นัยเรื่องเหตุผลการไม่บ่งบอกชื่อผู้แต่งของคุณหญิงใหญ่ เนื้อความว่า

"หนังสือปฏิปัตติวิภัชน์นั้น (ซึ่งเป็นหนึ่งในห้าเล่มที่ว่านั้น-ผู้เขียน) ผมเคยกราบเรียนถาม ท่านเจ้าคุณสมเด็จฯ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจริญ ญาณวโร-ผู้เขียน) ผู้แจกว่าท่านหรือใครแต่ง เพราะรู้สึกว่าภูมิสูงและเข้าใจง่ายดี ท่านนิ่งอยู่ครู่ ๑ แล้วว่าพอใจที่ชม เพราะได้เลือกแจกไปแต่คนที่พอเห็นว่าจะรักทางปฏิบัติ แต่อย่าเพ่อรู้เลยว่าใครจะทำให้ศรัทธาน้อยไปหรืออย่างไร ตอนนี้ผมชักเลือนๆ และผมจะกราบเรียนท่านตามที่ใต้เท้าสั่งในโอกาสอันควร..."[๖๙]

สมเด็จฯ ย่อมทราบดีว่าคุณหญิงใหญ่เป็นผู้ประพันธ์หนังสือ *ปฏิปัตติวิภัชน์* เหตุที่ท่านไม่เฉลย เป็นไปได้ไหมว่า สมเด็จฯ มีความ

กังวลเรื่องอคติทางเพศของพุทธศาสนิกชนหากรู้ว่าเจ้าของผลงานเป็นผู้หญิง? หรือด้วยเหตุอื่นกระไร แน่นอนคงมีเหตุผลหลายหลากที่คุณหญิงใหญ่พิจารณาตีพิมพ์โดยไม่บ่งบอกชื่อตนในฐานะผู้ประพันธ์[๗๐] อย่างน้อยจดหมายของพระดุลยพากย์สุวมัณฑ์แสดงให้เห็นว่า ผู้อ่านร่วมสมัย มีความประทับใจกับความลึกซึ้งและวิธีการเรียบเรียงงานชิ้นดังกล่าวเช่นไร

ผลงานประเภทร้อยกรอง

คุณหญิงใหญ่ดูมีความชื่นชมและสามารถสร้างงานวรรณศิลป์แนวร้อยกรองได้ "เอกอุ" ไม่ยิ่งหย่อนกว่างานร้อยแก้วแต่อย่างใด ในสังคมจารีต บุคคลที่ได้รับการศึกษาย่อมผ่านการฝึกสอนโคลงฉันท์กาพย์กลอนอันเป็นองค์สำคัญในการเรียนรู้วรรณกรรมต่างๆ ถึงการศึกษามักจะถูกจำกัดเฉพาะบุคคลชั้นสูง และงานที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ล้วนอยู่ในฟากบุรุษ ผลงานร้อยกรองร่วมสมัยคุณหญิงใหญ่ ซึ่งพอจะยกมาเป็นตัวแบบสะท้อนการศึกษาของสตรีชั้นสูง ได้แก่ สุขุมาลนิพนธ์[๗๑] โดย สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี (พ.ศ. ๒๔๐๔-๒๔๗๐) ซึ่งกรมพระยาดำรงๆ ทรงรวมพิมพ์ไว้เฉลิมพระเกียรติงานพระศพ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ และอีกท่านที่ควรยกกล่าวอ้าง คือ เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ ลดาวัลย์ (พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๕๒๖) ซึ่งท่านได้เริ่มประพันธ์ร้อยกรองแนวธรรมะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๓[๗๒] และเป็นที่น่าสังเกตผ่านงานที่ว่านี้ สตรีชั้นสูงร่วมสมัยกับคุณหญิงใหญ่

ทั้งสองท่านนี้ประพันธ์งานโดยมากในรูปแบบโคลงสี่เช่นเดียวกันกับคุณหญิงใหญ่ ขณะที่สตรีสามัญชนร่วมสมัยอีกท่าน คือ อุบาสิกา กี นานายน (ก. เขาสวนหลวง, พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๕๒๑)[๗๓] ก็ดูจะนิยมถ่ายทอดอาเวคในธรรมผ่านงานร้อยกรองจำนวนมากเช่นเดียวกัน

กล่าวถึงวงการสงฆ์ในยุคสมัยคุณหญิงใหญ่ ไม่ว่าพระเถระหรือมหาหนุ่มจำนวนไม่น้อย ล้วนเคยฝากฝีไม้ลายมือในการถ่ายทอดธรรมะผ่านวรรณศิลป์ร้อยกรองประเภทต่าง ๆ หากจำกัดแคบลงเฉพาะในแวดวงภิกษุสงฆ์ที่คุณหญิงใหญ่ให้ความเคารพ จะเห็นว่าพระอาจารย์ของท่าน อย่างเช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ก็มีประพันธ์ร้อยกรองไว้บ้าง[๗๔] ทั้งท่านเองดูให้ความไว้วางใจพระมหาปิ่น (ปิณินฺทฺริโย รัตนพรรณ์ ต่อมาคือ พระเทพสุทธิโมลี, พ.ศ. ๒๔๔๑-๒๕๑๘)[๗๕] ในความเชี่ยวชาญด้านนี้ ดังถึงกับว่าครั้งหนึ่งเคยให้มหาหนุ่มท่านนี้ช่วยตรวจความถูกต้องบทเทศนา *เรือนใจ* อันมีชื่อเสียงของท่านในโอกาสที่ท่านพุทธทาสส่งให้จากพุมเรียงช่วยตรวจแก้[๗๖] พระมหาหนุ่มท่านนี้รู้จักมักคุ้นและเคารพยกย่องคุณหญิงใหญ่มาก โดยผลงานของท่านจำนวนมากมีลักษณะเด่นในรูปแบบโคลงฉันท์กาพย์กลอน สองในนั้นที่ควรอ้างถึงในที่นี้ ได้แก่ โคลงสี่ในอารัมภบทและภาคท้ายหนังสือ *ธรรมภาษิตนิทเทศคำโคลง*[๗๗] ของคุณหญิงใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ และ *ธัมมิการามานุสรณ์*[๗๘] เนื่องในวันฉลองโบสถ์วัดธรรมิการาม ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒

งานร้อยกรองของคุณหญิงใหญ่เท่าที่ปรากฏล้วนอยู่ในรูปแบบโคลง ซึ่งเป็นเป็นรูปแบบที่ทราบว่าใช้คำน้อย แต่ต้องสื่อความหมายให้ได้มาก มีฉันทลักษณ์ยุ่งยากซับซ้อน กล่าวคือ มีสัมผัสและบังคับวรรณยุกต์เอกโท (เอก ๗ โท ๔) หรือใช้คำตายคำเป็นแทน สำนวนการแต่งของคุณหญิงใหญ่ ลักษณะภาษาศัพท์เป็นแบบโบราณ อ่านแล้วใคร่นึกถึงวิธีการแต่ง*โคลงโลกนิติ* ของกรมพระยาเดชาดิสร (พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๐๒) โดยเฉพาะในเรื่องการใช้สำนวนเปรียบเทียบอุปมาอุปมัย ทั้งมีแบบแผนจารีตของการแต่งบทประพันธ์อีกอย่าง คือ เริ่มด้วยบทไหว้ครูสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และจบด้วยคำอุทิศหรือบทส่งท้าย ลักษณะนี้ปรากฏในคำประพันธ์โบราณ เช่นงานของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ (พ.ศ. ๒๒๔๘-๒๒๙๘) ในส่วนที่เป็นเนื้อหาล้วนเป็นธรรมะแนวปรมัตถ์ชั้นสูง เป็นไปเพื่อความหน่ายโลก เข้าถึงสันตรสมุ่งสู่ทางเกษม อันมีพระนิพพานเป็นเป้าหมาย ผลงานประเภทนี้ที่ปรากฏสู่บรรณพิภพ คงทราบเพียง ๓ ชิ้นดังต่อไปนี้

ธรรมภาษิตนิทเทศคำโคลง (พ.ศ. ๒๔๗๙)

บทประพันธ์ในรูปแบบโคลงของคุณหญิงถูกตีพิมพ์โดยท่านเอง เนื่องในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่เป้า ตุงคสวัสดิ มารดาพระยาสุรินทรฦาชัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ขึ้นต้นอารัมภพจน์โดยพระมหาปิ่น รัตนพรรณ์ ซึ่งต่อมาครองสมณศักดิ์พระเทพสุทธิโมลีและเป็นเจ้าอาวาสวัดธรรมิการามระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๓–๒๕๑๘ โดยแต่งเป็นโคลง

ชื่นชมคุณหญิงใหญ่ และเสริมเติมบทประพันธ์ของตัวพระท่านไว้ในท้ายเล่มอีกจำนวนหนึ่ง

โคลงของคุณหญิงในเล่มนี้ ปรากฏเป็นโคลงสี่จำนวน ๙๖ บท และโคลงสองจำนวน ๑ บท ภายใต้หัวข้อธรรมทั้งสิ้น ๓๓ หมวด

ธรรมภาษิตคำโคลงในหนังสือธัมมิการามานุสรณ์ (พ.ศ. ๒๔๘๒)

หนังสือ *ธัมมิการามานุสรณ์* จัดทำขึ้นเนื่องในงานฉลองพระอุโบสถวัดธรรมิการาม ปี พ.ศ. ๒๔๘๒ ภายในบทที่ ๓ ว่าด้วยแผนกกวีนิพนธ์ จัดพิมพ์งานของคุณหญิงใหญ่จำนวน ๑ ชิ้น กล่าวคือ *ธรรมภาษิตคำโคลง* โดยล้วนแต่งเป็นโคลงสี่จำนวน ๒๑ บท แบ่งออกเป็น ๑๓ หัวข้อ โดย ๙ ข้อหลัก นำ *บทสวดพุทธานุสสติ* ระลึกความดีของพระพุทธเจ้า ๙ ประการ มาผูกเป็นโคลงสี่ ที่เหลือเป็นข้อย่อยกล่าวถึงโทษของกามและบทส่งท้าย

โคลงในหนังสือปิตุททิศ (พ.ศ. ๒๔๘๔)

ในเดือนเมษายน ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ คุณหญิงใหญ่ได้พิมพ์หนังสือที่ระลึกงานบรรจุอัฐิของบิดาและสามีไว้ใต้ฐานพระประธานพระอุโบสถวัดธรรมิการาม ภายในกอปรด้วยงานร้อยกรองประเภทโคลง ๔ สุภาพ *อารัมภพจน์* จำนวน ๖ บท อุทิศแก่บิดาพระยาเกษตรรั์รักษา (ช่วง) และสามี พระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ) และบทแสดงความคิดถึง จำนวน ๓ หัวข้อ (๑) *คิดถึงคุณพ่อแม่*

(๒) *ตอนจากบ้านออกบวชเป็นชี* (๓) *ตอนไปพักทำความเพียรทางใจที่วัดสีตลาราม (วัดเขาบางทราย) ชลบุรี*

ในส่วนบทอื่นๆ ได้นำร้อยกรองของผู้อื่นนำมาต่อท้ายโดยเรียงลำดับ โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน

ผลงานแปล

คาถาธรรมบท พราหมณวรรค แปลความ

หนังสืออนุสรณ์งานเปิดโบสถ์ *ธัมมิการามนุสรณ์* ข้างต้นในบทที่ ๒ *เทศนาธรรม* คุณหญิงใหญ่ได้รวบรวม *คาถาธรรมบท พราหมณวรรค* โดยยกมาทั้งพระบาลี และแปลไทยแบบประโยคต่อประโยค

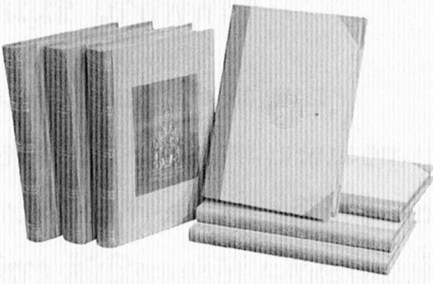
พราหมณวัคค์ ถือเป็นวรรคสุดท้ายของ *ธรรมบท* ทั้ง ๒๖ หมวด มีเนื้อหาว่าด้วยการละกิเลส คุณหญิงใหญ่ท่านใช้วิธีการแปลบาลีแบบยกศัพท์เป็นท่อนๆ ซึ่งถึงจะมีประโยชน์ต่อผู้เรียนบาลี แต่อาจจะยากในการทำความเข้าใจสำหรับคนอ่านมากกว่าการแปลแบบเอาความหมายรวมดังยุคสมัยหลัง เบื้องต้นพอจะสันนิษฐานได้ว่าท่านอาจไม่ได้แปลเองโดยตรง แต่เป็นการรวบรวมโดยอาศัยคำแปลที่เรียนมา

อนึ่ง พระไตรปิฎกที่ท่านใช้ในการอ้างและแปลคาถา*ธรรมบท*นี้ยังเป็นเรื่องที่น่าเจาะลึกค้นคว้าต่อไป เพราะดูการใช้พระบาลี เป็นไปได้ว่าท่านอาจจะใช้ฉบับพระไตรปิฎกที่ไม่ใช่ทั้งฉบับ ร.๕ และสยามรัฐ (ดูเชิงอรรถประกอบ)

“สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ”

คุณหญิงดำรงธรรมสารในฐานะอุปัฏฐายิกา ท่านอุทิศทั้งปัจจัยเงินทองและแรงกายแรงใจ ในการอุปถัมภ์ทั้งศาสนสถานและสังฆะตลอดช่วงชีวิต หากในฐานะพุทธมามิกา จักเห็นการถึงพระธรรมที่เพียบพร้อมทั้งปริยัติและปฏิบัติ การถือครองสันโดษแลปลีกวิเวกโดยมิได้ตั้งตนเป็นอาจารย์หรือรับลูกศิษย์ลูกหา มิพักเอ่ยถึงวิธีเผยแผ่แสดงธรรมผ่านงานเขียนที่มิได้ระบุชื่อท่านลงในผลงาน นี่อาจจะเป็นด้วยมุมมองธรรมทานที่สะท้อนผ่านคำตอบสุดท้ายใน *อัฏฐธรรมปัญหา* ที่ท่านแก้ไว้ว่า “*...รวมทานทั้งหลายเหล่านี้ ธรรมทานเป็นเลิศกว่าทานทั้งหลาย สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ว่า สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ การให้ธรรมเป็นทานย่อมชะนะเสียซึ่งการให้สิ่งของทั้งปวง... ส่วนทานที่ให้ด้วยใจสละไม่มีความอยากความปรารถนา และตัดมัจฉริยะทานชะนิดนี้เป็นไปเพื่อวิวัฏฏคามิกุศล ข้าพเจ้าเข้าใจในเรื่องทานแต่เท่านี้.*”

การประสานปริยัติธรรม กับปฏิบัติธรรม

จุดเด่นสำคัญ ที่ควรยกเป็นหัวข้อเฉพาะในงานของคุณหญิงใหญ่ คือ การประสานระหว่างปริยัติธรรมกับการปฏิบัติธรรมอย่างกลมกลืน เป็นงานที่มีกลิ่นอายเฉพาะตัว ถ่ายทอดผ่านรูปแบบ "ถาม-ตอบ" เนื้อความเริ่มเกริ่นโหมโรงกับคำถามพื้นๆ ไถ่ถามสารทุกข์สุกดิบแบบโลกๆ จากนั้นค่อยๆ พัฒนาระดับความซับซ้อนในธรรมที่ท่านแสดงผ่านคำตอบ ทั้งยังแทรกอารมณ์ขันบ้าง อุปมาอุปมัยเสริมในบางครั้ง จวบจนนำพาผู้อ่านเข้าสู่รสอรรถรสธรรมชั้นโลกุตตระในเบื้องปลาย เราจำต้องยอมรับว่าการจะเข้าใจงานของท่าน ผู้อ่านพึงพอจะมีพื้นฐานความรู้และศัพท์เฉพาะทางของพุทธเถรวาทในระดับหนึ่ง มิใช่งานที่อ่านง่ายนัก อย่างไรก็ดี วรรณศิลป์ของท่านกลับทำให้ผู้อ่านสัมผัสถึงประสบการณ์ธรรมเชิงประจักษ์ที่ผู้ประพันธ์แสดงไว้ โดยบ่อยครั้งที่เชื่อมสภาวะจากการปฏิบัติเข้าสู่หมวดธรรมและเรื่องราวต่างๆ ในหลากหลายพระคัมภีร์อย่างสอดคล้อง ค่อนข้างแม่นยำ อย่างน่าอัศจรรย์ยิ่ง

ดั่งปรากฏในคำนำหนังสือ *ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* ท่อนหนึ่งว่า *"ข้าพเจ้าได้พิมพ์ (เล่มนี้) ขึ้น...เพราะเห็นว่าเป็นธรรมที่เลอียด เกี่ยวแก่การปฏิบัติแลมีผู้นิยมมาก มีพระพุทธภาสิตที่เป็นหลักของการ*

ปฏิบัติ ท่านผู้ที่รับหนังสือนี้ ถ้าตั้งใจปฏิบัติตามสมควรแก่กำลังที่จะปฏิบัติได้ คงเป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความศุขสิ้นกาลนาน"๗๙ ในหนังสือของท่านมีหลายข้อที่สะท้อนมุมมองการเข้าใจเฉพาะตัว แน่นอนว่าเนื้อหาใน *ดำรงธรรม* ย่อมเกิดบนพื้นฐานการปฏิบัติภาวนาของท่านเอง มีตัวอย่างสำหรับการอธิบายธรรมะที่ไม่มีที่อธิบายที่อื่น ตามที่ท่านแม่ชีอาจารย์วิมุตติยา (รศ. ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง) ให้ความอนุเคราะห์วิเคราะห์ไว้ในบางหัวข้อว่า

"คุณหญิงใหญ่พยายามแยกระหว่าง จิตที่ไม่มีเจตนา กับจิตที่มีเจตนา ท่านมองว่า จิตที่ไม่มีเจตนา เกิดขึ้นขณะได้ยินเสียง เห็นรูป เป็นต้น ท่านเห็นว่า ความยินดีไม่ยินดีในขั้นนี้เป็นอัตโนมัติ ท่านคงรู้เรื่องวิถีจิต ท่านจึงอธิบายว่า การเกิดของความยินดีไม่ยินดีตรงนั้นยังไม่ได้เข้ากระแสที่ทางอภิธรรมเรียกว่า ชวนะ เพราะฉะนั้น ตรงนี้ไม่มีเจตนา เกิดไปเอง พอเรารับรู้เสียง รูป เป็นต้น แล้วเกิดความยินดีไม่ยินดีเป็นกิเลสวัฏฏ์ ยังไม่ถึงขั้นเป็นบุญหรือบาปที่ทำด้วยเจตนาอันเป็นกรรมวัฏฏ์ เพราะฉะนั้นท่านจึงพูดถึงวิธีการละสองแบบ แบบที่หนึ่ง ถ้ามีเจตนาไม่ปิดกั้นสวรรค์ แต่ปิดกั้นนิพพานเพราะยังผูกด้วยสังโยชน์ แต่ถ้ามีเจตนา อย่างเช่น ทำกุศลกรรมบถ ๑๐ เช่น เรามีความตั้งใจที่จะไม่ฆ่าสัตว์ หมายความว่าเรามีเจตนาในการละ ส่วนที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเจตนาท่านถือว่าเป็นกิเลสวัฏฏ์ พอมีเจตนาก็เป็นกรรมวัฏฏ์ และกรรมวัฏฏ์นี้ทำให้เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิ ๓๑ เวลาแก้กรรมวัฏฏ์ ก็แก้ด้วยกุศลเจตนา แต่สำหรับกิเลสที่เป็นสังโยชน์ไม่มีเจตนา

ต้องละด้วยธรรมที่ไม่มีเจตนา คือ มรรค"[๘๐] นี้เป็นเพียงหนึ่งตัวอย่าง ผู้อ่านงานจักพบหัวข้อธรรมอื่นๆ ที่มีลักษณะการอธิบายในแนวทางดังกล่าวอีกมากในชุดหนังสือ "*ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม*"

การอธิบายธรรมะแบบนี้พึงสันนิษฐานได้ว่าเกิดจากการปฏิบัติธรรมของท่านเอง (อัตโนมัติ) เนื่องจากว่า เท่าที่ทราบ ไม่มีการอธิบายไว้ในคัมภีร์ใดๆ แต่ทว่ามิได้หมายความว่า ท่านตีความธรรมะผิดแผกออกจากตัวบทคัมภีร์เถรวาท หากพยายามอธิบายให้ลงรอยคำสอนพระบาลีตลอดสาย น่าสนใจยิ่งจากการเช็คสอบหมวดธรรมที่ท่านอ้างคุณหญิงใหญ่ท่านใช้พระไตรปิฎกบาลีพิมพ์อักษรไทยครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ หรือที่ปัจจุบันเรียกขานว่า "ฉบับจุลจอมเกล้าบรมธรรมิกมหาราช ร.ศ.๑๑๒"[๘๑] พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ชุดแรกของโลก อีกทั้งนอกเหนือคัมภีร์ชั้นต้นอย่างพระบาลีที่ท่านมักจะยกมาอ้างอย่างเข้มข้นแล้ว ท่านยังเอ่ยถึงคัมภีร์ชั้นรอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้กล่าวถึงคัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งถือเป็นคัมภีร์สำคัญของนักอภิธรรม และถือเป็นหลักสูตรเฉพาะเจาะจงสำหรับเปรียญธรรมระดับสูง ทั้งนี้ทั้งนั้นพึงเข้าใจในบริบทพุทธศาสนายุคท่าน ซึ่งถึงจะมีพระอภิธัมมัตถสังคหะพิมพ์และแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรกในปี ร.ศ.๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)[๘๒] หากแต่การนำสภาวธรรมเฉพาะตัวขณะปฏิบัติ มาอรรถาธิบายสอดประสานเข้ากับนิยามในพระปริยัตติธรรมยังพบได้ไม่บ่อยครั้งนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือธรรมะที่รจนาโดยอุบาสิกา

การผสมผสานที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่ง คือรูปแบบการใช้ภาษา กล่าวคือ มีแบบอย่างการใช้ประโยคที่เรียบง่าย คล้ายคลึงพระอรัญวาสี (พระป่า) ขณะเดียวกันยังแสดงออกถึงความทรงความรู้ และแตกฉานในพระคัมภีร์ โดยเสนอการอ้างอิงแบบพระคามวสี (พระบ้าน) ซึ่งคล้ายคลึงหนังสือวิชาการที่เรารับรู้ในปัจจุบัน (อ้างหัวข้อหมวดธรรมอย่างละเอียด ทั้งเลขหน้าในพระคัมภีร์)

ข้อสังเกตสำคัญในประเด็นปริยัติปฏิบัติอีกประการหนึ่ง คือการตั้งชื่อบทสนทนาทั้ง ๕ ชิ้น โดยคำต้นล้วนเลือกใช้ "ปฏิปัตติ" (ปฏิบัติ) ผนวกศัพท์ต่อท้ายเชิงปริยัติในคัมภีร์ชั้นสูงทั้งสิ้น ได้แก่ "นิเทศ" (๒๔๗๕) , "วิภาค" (๒๔๗๕), "ปุจฉาวิสัชนา" (๒๔๗๖), "วิภังค์" (๒๔๗๖) และ "วิภัชน์" (๒๔๗๗) ตามลำดับ ในปกรณ์วิเสส เช่น *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* ทั้ง ๒๓ ปริเฉทล้วนลงท้ายด้วย "นิเทศ" ขณะที่ "วิภาค" ถูกใช้ "สังคหวิภาค" ต่อท้ายทั้ง ๙ ปริเฉทในคัมภีร์*พระอภิธัมมัตถสังคหะ* ส่วน "วิภังค์" เองก็เป็นชื่อของ ๑ ใน ๗ คัมภีร์ของ*พระอภิธรรมปิฎก* แม้แต่ "ปุจฉาวิสัชนา" ใจยังอดประหวัดคิดถึง*มิลินทปัญหา* และท้ายสุด "วิภัชน์" เอง ซึ่งตัวศัพท์หมายถึงการแจกแจงแยกแยะวิเคราะห์ธรรมะ และยังถือเป็นไวพจน์ของพุทธปรัชญาแบบเถรวาทเช่นกัน

ความสำคัญของมุขปาฐะ
และความทรงจำในการศึกษาธรรมะ

กรรมวิธีในการผลิตงานของคุณหญิงใหญ่มีความน่าสนใจในหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความสำคัญของการท่องจำและการสวดมนต์ (ที่ถูกวิธี) ดังจะแสดงให้เห็นต่อไปนี้[๘๓]

ทั้งๆ ที่บทความในหนังสือชุด *"ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม"* อ้างถึงพระบาลีบ่อยมาก (และให้การแปลเป็นภาษาไทยด้วย) จากการสัมภาษณ์คุณประสพ วิเศษศิริ[๘๔] บุตรบุญธรรมของคุณหญิงใหญ่และผู้ใกล้ชิดท่านกลับพบว่าคุณหญิงใหญ่ไม่ได้ศึกษาภาษาบาลีอย่างเป็นระบบ แต่สามารถจำและสาธยายได้แม่นยำ ความจดจำชั้นเลิศนี้ก็ได้รับการยืนยันจากการบันทึกของ พระเทพสุเมธี (หยวก จตฺตมโล) ว่าคุณหญิงใหญ่ "ได้ทรงจำหลักธรรมได้มากแม้คาถาในพระธรรมบททั้งแปดภาค ท่องจำได้ตั้งแต่อายุยังอยู่วัยรุ่น" และอีกตอนหนึ่งว่า "ท่านมีความจดจำอย่างเยี่ยม สามารถรื้อฟื้นเรื่องเก่าๆ ที่สนทนาโต้ตอบกันได้อย่างละเอียด"[๘๕] สำทับด้วยข้อเขียนของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่ว่า "...ท่องมหาสติปัฏฐานสูตรในหนังสือสวดมนตร์บาลี ๓๐ น่าครึ่ง แลท่องความแปลได้ตลอดแลจำโสฬสปัญหาได้ทั้ง ๑๖ ปัญหา ทั้งแปลด้วยแลธรรมอื่นอีก..."

คุณหญิงใหญ่ได้รับการศึกษาแต่เด็ก จากการจ้างครูมาสอนที่บ้าน หว่าทั้งๆ ที่คุณหญิงใหญ่สามารถอ่านและเขียนหนังสือได้[๘๖]

ความรู้เกี่ยวกับพระธรรมส่วนใหญ่ กลับดูเหมือนว่าเกิดจากการฟังและสนทนาธรรมะ คุณหญิงใหญ่ฟังและสนทนาธรรมะกับสมเด็จฯ ที่กุฏิของสมเด็จฯ หลังโบสถ์ที่วัดเทพศิรินทราวาสแทบทุกวัน เป็นเวลาหลายปีหลังเพล "สมเด็จฯ โดยมากเรียกเณรมานั่งเป็นบุคคลที่สาม (เพื่อมิให้มีปัญหาทางพระวินัยของพระ-ผู้เขียน) หากเณรยังมาไม่ถึงสมเด็จฯ ท่านจะยืนบังแอบที่เสาไม่ให้เห็น ท่านเคร่งในพระวินัยมาก"[๘๗]

คุณหญิงใหญ่ชมชอบที่จะให้เด็กรับใช้อ่านหนังสือธรรมะให้ท่านฟังขณะพักผ่อน จากความรำลึกของคุณประสพ ท่านไม่เคยเห็นคุณหญิงใหญ่อ่านหนังสือ แต่ภายหลังการอนิจกรรมของท่านกลับพบหนังสือท่านอยู่หลายหีบ

ฉะนั้น มุขปาฐะและความทรงจำมีความสำคัญมากในการศึกษาธรรมะของท่านมิเพียงวิธีการรับรู้ แต่ยังส่งต่อไปยังกระบวนการถ่ายทอดความเข้าใจผ่านบทประพันธ์ โดยให้คุณผึ่ง ชื่นจิตต์ ซึ่งเป็นคนรับใช้ของท่านจดตามที่คุณหญิงใหญ่บอกครั้งละราว ๑ ชั่วโมง

เมื่อพิจารณาความลึกซึ้งและซับซ้อนของเนื้อหา ถือว่าวิธีการผลิตบทความลักษณะนี้เป็นเรื่องมหัศจรรย์มากทีเดียว อย่างไรก็ตามคุณหญิงใหญ่เน้นว่า นักศึกษาธรรมะที่ต้องการปฏิบัติตามหลักพุทธลำพังการจดจำข้อมูลได้มากยังไม่เพียงพอ ตามที่ท่านอธิบายไว้ในหนังสือ*ปฏิปัตติวิภาค ว่าด้วยคำถามคำตอบธรรมปฏิบัติ* พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ความว่า

"ถ. ถามว่า ข้าพเจ้าก็ปฏิบัติอยู่ คือเป็นผู้มีศีลมีธรรม และรู้เรื่องราวเข้าใจในคำสอนทั้งหลาย แต่ทำไมจึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมไม่ได้

ต. ตอบว่าท่านรู้แต่ชั้นสัญญา ไม่ได้รู้เห็นในชั้นปัญญา แต่สำคัญตนว่ารู้แล้วเพราะนึกถึงธรรมเหล่าใดที่ได้จำทรงไว้ก็ได้ความแจ่มแจ้งในชั้นสัญญาไม่ใช่รู้เห็นตามความเป็นจริงซึ่งเป็นชั้นปัญญาเหมือนอย่างพระอริยสาวกที่ท่านได้เห็นความจริงคือไตรลักษณ์หรืออริยสัจจ์และได้ทำกิจตามหน้าที่ของอริยสัจจทั้ง ๔ ด้วยจึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง๘ได้

ถ. ถามว่า ไตรลักษณ์และอริยสัจจ์นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจดีและอธิบายให้คนอื่นฟังอีกก็ได้ ทำไมจึงว่าข้าพเจ้าไม่รู้ หรือจะให้ข้าพเจ้าเทศน์ไตรลักษณ์และอริยสัจจ์ ๔ ให้ท่านฟังสักกัณฑ์ใหญ่ก็ได้

ต. หัวเราะแล้วตอบว่า ข้าพเจ้าพูดถึงชั้นปัญญาของพระอริยสาวก ท่านก็พูดแต่ชั้นสัญญาอีกร่ำไป ท่านจงใคร่ครวญพิจารณาดูเองเถิด ถ้าความรู้ความเห็นของท่านไม่ใช่ชั้นสัญญาเป็นชั้นปัญญาแล้วก็คงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้เหมือนพระอริยสาวกที่ไหน จะเป็นปุถุชน

ถ. พูดว่า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่า ความรู้ชนิดไหนเป็นชั้นปัญญาเพราะข้าพเจ้านึกถึงธรรมทั้งหลายที่จำทรงไว้นั้นก็ได้ความในคำสอนทั้งหลายชัดเจนแจ่มแจ้งจึงสำคัญว่าเป็นชั้นปัญญา

ต. พูดว่า ความจำทรงธรรมทั้งหลายไว้ได้มาก นี่เรียกว่าชั้น

ปริยัติและนำคำสอนมาประพฤติปฏิบัติ เจริญจรณะ ๑๕ จนแก่กล้าบริบูรณ์ขึ้นแล้ว นี่เรียกว่าชั้นปฏิบัติ เมื่อวิชชาและวิมุตติเกิดขึ้น นี่เรียกว่าชั้นปฏิเวธ"[๘๘]

ฉะนั้น การท่องจำจำเป็นต้องทำโดยถูกวิธี ก็คือการท่องจำต้องกลายเป็นองค์ประกอบในการปฏิบัติธรรม ดังคุณหญิงใหญ่อธิบายไว้ว่า "เวลาไหว้พระกราบพระนั่นเป็นสมฺมากมฺมนฺโตที่พรรณนาพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ นั่นเป็นสมฺมาวาจา ควรสงเคราะห์เข้าในกองศีล ส่วนใจที่ระลึกถึง พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ควรสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ ส่วนทำวัตต์เช้าที่พรรณนาด้วยเรื่องขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนิจจํ หรืออนตฺตา และสวดมนต์พระสูตรอื่นๆ ที่มีไตรลักษณ์อยู่ในสูตรนั้น เวลาที่สวดไปใจก็กำหนดตามเกิดความเห็นชัดว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์หรือเป็นอนัตตาในเวลาที่สวดอยู่นั้น ควรสงเคราะห์เข้าในกองปัญญาก็พอครบสิกขา ๓ ตามแบบปฏิบัติบูชา"[๘๙] เห็นได้อย่างชัดเจนว่าแม้จะเป็นคนละแนวการอธิบาย หลักการนี้คล้องจองกับการอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดังจะเห็นในการอธิบาย *อุโบสถสูตร* ของสมเด็จฯ ที่ว่า "ปุ(จฉา) เมื่อผู้ที่รู้เนื้อความอย่างนี้แล้ว เวลาสวดปากก็ว่าไป ใจก็กำหนดเนื้อความไป คงจะทำจิตให้สงบรู้สึกเป็นบุญเป็นกุศลและเป็นคุณเป็นประโยชน์ดีมาก บางทีกำจัดนิวรณ์ได้บ้างเป็นตทังปหาน (ละได้ครู่หนึ่ง ขณะหนึ่ง) จะนับว่าเป็นอันเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐานได้หรือไม่

วิ (สัชนา) ได้"[๙๐]

รูปแบบอธิบาย *อุโบสถสูตร* ของสมเด็จฯ ในแนวปุจฉา-วิสัชนา การสนทนาเชิงตั้งคำถามและให้การตอบ เพื่อสร้างความกระจ่างในตัว เป็นโครงสร้างสำคัญที่คุณหญิงใหญ่ใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานของท่าน

สมเด็จฯ เน้นความสำคัญของการสวดมนต์เป็นประจำ และการท่องจำพระธรรมคำสอนอย่างมาก ดังจะเห็นในบทความ ของพระดุลยพากย์สุวมัณฑ์ ลูกศิษย์ท่าน ว่า "การลงทำวัตรเช้าเย็นนี้สมเด็จ ๆ ถือเคร่งครัดมาก ต้องการให้ภิกษุทั้งวัดไม่ว่าเก่าใหม่รวมทั้งองค์ท่านลงทำประจำเป็นกิจวัตรอันสำคัญในพระศาสนา พระนวกะแรกๆ ยังท่องไม่ได้ ก็ผ่อนผันให้กางตำราสวดไปพลางก่อน"[๙๑] และอีกตอนหนึ่งว่า "แสดงธรรมนั้นมีระเบียบเรียบร้อย เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุดไพเราะตลอด ธรรมหมวดหนึ่งมีกี่ข้อ ความอธิบายแต่ละข้อนั้นก็พอดีไม่มากไม่น้อย สม่ำเสมอกัน ไม่สับสนปนเป ผู้สดับกำหนดความได้ชัดเจนแก่ใจ บางทีองค์ท่านก็พยายามแปลข้อพระบาลีเป็นความสัมผัสเพื่อหวังให้ผู้สดับจำได้ง่ายสะดวก"[๙๒] ฉะนั้น พอแสดงลักษณะเด่นในการบรรยายธรรมของสมเด็จฯ คือ มีความไพเราะ และประกอบด้วยข้อธรรมะที่มีโครงสร้างชัดเจน เพื่อให้ผู้ฟังจดจำได้ง่าย

นอกเหนือจากคุณหญิงใหญ่ ยังมีตัวอย่างพุทธสาวิกาจำนวนหนึ่งที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เมตตาสั่งสอนสอนให้อย่างเอาใจใส่ ซึ่งยังพอให้เห็นความสำคัญของมุขปาฐะและความทรงจำในการศึกษาธรรมะ ดังยกมาเป็นกรณีศึกษาพอสังเขปดังต่อไปนี้

บันทึกธรรมสองเจ้าหญิง "บิ๋เอตริศ" สู่ "วาปีบุษบากร"
พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงบี๋เอตริศภัทรายุวดี
(พ.ศ. ๒๔๑๙-๒๔๕๖)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเขียนชมเชยพระเจ้าบรมวงษ์เธอพระองค์เจ้าภัทรายุวดีพระราชธิดาในพระบาท**สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**ไว้ว่าท่าน "เปนผู้พอพระหฤทัยทรงสดับธรรมเทศนามาก ทรงแล้วจดบันทึกใจความแห่งพระธรรมเทศนานั้นไว้เพื่อสู่ผู้อื่นอ่าน"[๙๓]

เมื่อพระเจ้าบรมวงษ์เธอ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี สดับธรรมเทศนาของสมเด็จฯ ขณะยังครองสมณศักดิ์ที่พระเทพกวี ในปี ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๒) พระองค์ทรงบันทึกประสบการณ์เทศนานั้นอย่างน่าสนใจว่า "เมื่อเวลาฟังก็ไม่ได้ตั้งใจว่าจะจำ แต่อาศัยเหตุที่ท่านเทศช้าๆ แลชัด ทั้งไม่ยาวนักด้วย เมื่อเทศจบแล้วดูเหมือนคำที่ได้เทศแล้วนั้นมาปรากฏเปนลำดับอยู่ในใจ...ดูเหมือนว่าจะถอดออกมาให้เปนรูปอย่างนั้นได้จึงลองเขียนดู"[๙๔] ในหนังสือปรารภการฟังธรรม ทรงบรรยายถึงประโยชน์ของการฟังธรรมะที่ถูกวิธีว่า "การฟังธรรมจะเกิดประโยชน์ได้ก็จะต้องอาศัยความตรึกตรองพิจารณาในธรรมนั้นๆ

ให้เข้าใจจนเกิดความเชื่อความจริงใจว่าพระธรรมวินัยนี้สามารถจะล่วงทุกข์ได้จริง จึงจะเปนเหตุให้กระตือรือร้นในการปฏิบัติตามธรรมที่ได้ฟังมาแล้วนั้นๆ"[๙๕]

ชุดบันทึกธรรมนี้ (ร.ศ. ๑๒๗-๑๒๙, พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๔) ตีพิมพ์ขณะพระองค์ท่านยังมีชีวิตอยู่อย่างน้อยสองครั้ง โดยไม่เปิดเผยชื่อ ก่อนจะระบุนามท่านในฐานะเป็นผู้บันทึกในหนังสืออนุสรณ์งานพระศพของท่านเอง ในปี พ.ศ. ๒๔๕๖[๙๖]

กระทั่งล่วงกว่าครึ่งศตวรรษกว่าจึงรวบรวมจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๗ ซึ่งปรากฏคำอนุโมนาของท่านพุทธทาสภิกขุความท่อนหนึ่งว่า "บันทึกในลักษณะเช่นนี้มีประโยชน์ในการที่แสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นธรรม ตั้งอยู่ในจิตใจของมนุษย์เรา ยิ่งกว่าในสมัยนี้มากเพียงไร, ท่านเหล่านั้นเข้าใจอรรถแห่งธรรม และมีความสนใจยิ่งกว่าพวกเราในสมัยนี้ซึ่งพากันเห็นว่าธรรมเป็นของครึไปหมด, อย่างไร."[๙๗]

ความน่าสนใจในบันทึกธรรมของพระเจ้าบรมวงษ์เธอพระองค์เจ้าภัทรายุวดีนี้ ยังได้แก่โน้ตบรรยายความรู้สึกส่วนตัวท้ายเทศนาบางบท ดังที่ท่านว่า "ถ้าอ่านหนังสือนี้รู้สึกได้เหมือนฟังเทศน์หรือเหมือนใครมาเล่าเทศน์ให้ฟังมีประโยชน์อยู่...ถ้าอ่านหนังสือแต่กำหนดที่ใจ มีประโยชน์ดีกว่ากำหนดที่หนังสือ เปรียบเหมือนวาจา คือวจีสังขารเป็นผู้เทศ ใจคือจิตตสังขารเปนผู้ฟังๆ"[๙๘]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๕๒๕)

ด้วยความละม้ายยิ่งในบันทึกธรรมของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาพร้อม กว่า ๓๐ ปีถัดมา ทรงเริ่มจดบันทึกระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘ ต่างกรรมต่างวาระ เช่น พระอุโบสถ และที่พำนักสมเด็จฯ ทั้งที่วัดเทพศิรินทราวาสและวัดเขาบางทราย, เรือนปทุมทยากร (ศรีราชา) วัดอาวุธ (บางพลัด) และวังของท่านเอง (วังวาริชเวสม์) "ทรงรวบรวมแล้วเก็บไว้เฉยๆ" เป็นเวลาหลายปี มีการจัดพิมพ์ครั้งแรกตามต้นฉบับลายมือในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ แต่เสด็จฯ ไม่ทรงยอมเผยแพร่ทันที "จะให้เป็นหนังสือแจกในงานพระเมรุ รับสั่งว่าเขาอาจจะคิดกันว่าอยากทรงโอ้อวด"[๙๙]

ในเรื่องกระบวนการผลิตบทบันทึกธรรมะของท่านมีการบันทึกที่น่าสนใจไว้ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร "ได้ทรงฟังไปจดไปด้วย" แต่ทว่าสมเด็จฯท่าน "เห็นเข้าได้ทูลว่าไม่ควรทรงทำเช่นนี้ ควรทรงฟังให้เข้าพระทัยอย่างดี และเมื่อเสร็จแล้วจึงจะทรงเขียน เสด็จพระองค์วาปีฯ ก็ทรงปฏิบัติตามทรงฟังการเทศน์อย่างดี

และภายหลังจะเป็นในวันนั้นหรือ ๒-๓ วัน ภายหลังได้ทรงเขียนเรื่องเทศน์เท่าที่ทรงเข้าพระทัยและทรงจำได้"[๑๐๐] ขอคัดบางประโยคที่น่าสนใจพอสังเขปดังนี้

"*สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านมาเทศน์มหาโคปาลสูตรให้ฟังที่บ้าน รู้สึกว่าท่านเทศน์ดีมาก ทำให้เข้าใจได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง จนรู้สึกมีความเสียดายที่ฟังแล้วจะปล่อยให้ค่อยเลือนหายไปทีละน้อย จึงนึกอยากจะจดข้อความที่จำได้ไว้เป็นเลาๆ พอกันลืม*"[๑๐๑]

อันนี้แสดงมโนทัศน์อันสำคัญได้ดีที่ว่า การจดบันทึกเป็นตัวหนังสืออักษรนั้นถือว่าเป็นเพียงเครื่องมือเพื่อการจำ (aide-memoire) เท่านั้น พระองค์เจ้าวาปีบุษบากรทรงขยายความว่า "ไม่ได้จดระหว่างเทศน์ เพราะระหว่างนั้นต้องมีสมาธิตั้งใจฟัง ต้องจำไปบันทึกภายหลัง"[๑๐๒] เมื่อศึกษาเนื้อหาและรูปแบบของบทบันทึกต่างๆ นั้นไม่น่าแปลกใจว่าจะพบลักษณะของมุขปาฐะแบบพุทธศาสนามากมายอย่างเช่นข้อธรรมที่มีจำนวนหัวข้อต่างๆ (dhamma lists) และข้อความซ้ำ[๑๐๓] บทบันทึกของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากรนั้นประกอบด้วยพระสูตรอันสำคัญมากมาย เช่น *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ธัมมนิยามสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร* เป็นต้น สมเด็จฯ ตรวจอ่านที่ท่านทรงบันทึกไว้ และ "กรุณาแก้ให้ด้วยความเต็มใจ"[๑๐๔]

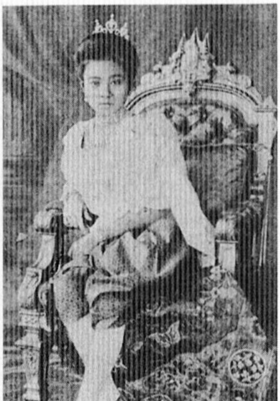
ยิ่งไปกว่านั้นสมเด็จฯ ยังให้กำลังใจดังมีหมายเหตุด้วยลายมือสมเด็จฯ ที่ท้ายสุดของคำบันทึกของพระองค์เจ้าวาปีบุษบากรต่างๆ อย่างเช่นว่า "ขอถวายโมทนาสาธุการ คาดผิด ไม่นึกว่าจะทรงบันทึก

ได้ดีมากถึงเพียงนี้ ถ้าทรงต่อไปจะดียิ่งขึ้นกว่านี้ๆ"[๑๐๕] หรือ "คราวนี้ยากและมาก แต่ทรงบันทึกได้ดีเกินคาด"[๑๐๖]

สดับธรรมสุตาภาษิตจากเจ้าจอมในพระพุทธเจ้าหลวง

"ตัดขาดอนาคต สละหมดทุกสิ่งอัน
อยากเงียบสงบขันธ์ ไปอยู่หอสงัดเดียว ๆ"[๑๐๗]

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๕๒๖)

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ เป็นเจ้าจอมยุคสุดท้ายในรัชกาลที่ ๕ ภายหลังการสวรรคต ท่านใช้ชีวิตในสำนักของพระวิมาดาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา (พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๗๒)[๑๐๘] เริ่มสนใจศึกษาธรรมะของสมเด็จฯ ระหว่างพรรษา พ.ศ. ๒๕๗๒ "ได้ไปฟังธรรมที่วัดเทพศิรินทราวาสทุกวันอุโบสถ ได้ซาบซึ้งในธรรมจากการแจกแจงอรรถาธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จึงขอฝากตัวเป็นศิษย์ที่ศึกษาธรรมกับพระคุณท่านอย่างจริงจัง"[๑๐๙] หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านได้ละ "วัง" (สวนสุนันทา) ไปอยู่ "วัด"

(วัดเขาบางทราย จ.ชลบุรี)[๑๑๐] ซึ่งเป็นบ้านเกิดสมเด็จฯ โดยสร้างอาคารขึ้นภายในวัดดังกล่าวให้ชื่อว่า **"ทับสุข"** ช่วงระยะไม่ห่างกันนั้นเอง พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามาลิศเสาวรส และหม่อมราชวงศ์จินต์ลดาวัลย์ ตามไปปลูกสร้าง **"มนารมย์"** และหม่อมราชวงศ์ลดา ยุคลก็ได้สร้าง **"สมสุขวัลย์"** ขึ้นตามลำดับ หลังจากนั้นท่านพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากรก็ทรงปลูกพระตำหนักชั่วคราว เพื่อเสด็จไปพำนักปฏิบัติธรรมในบริเวณติดกันด้วย[๑๑๑]

ทราบจากคุณประสพว่าคุณหญิงใหญ่ "รู้จักดี" กับเจ้าจอมสดับและ "ชอบกัน" ท่านร่วมสนทนาธรรมะกัน ทั้งไปกราบสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่กุฏิท่านพร้อมๆ กัน

ณ วัดเขาบางทราย ท่านเจ้าจอมสดับใช้ชีวิตอุบาสิกาผู้อุทิศตนให้กับศาสนาเป็นเวลานานกว่า ๓๑ ปี (ถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ได้กลับคืนมาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง) ช่วงระหว่างนี้ท่านได้ศึกษาปฏิบัติธรรมกับสมเด็จฯ ขณะอายุ ๔๕ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๘) ท่านได้ทยอยบันทึกข้อธรรมต่างๆ เป็นช่วงๆ ถึงปี พ.ศ. ๒๕๑๒ จนกลายเป็นหนังสือขนาด ๘ หน้ายกยาว ๔๗๕ หน้า[๑๑๒] ให้ชื่อว่า "สุตาภาษิต" ในคำนำให้ความว่า "วันใดคิดค้นอะไรได้ก็จดลงไว้กันลืม ไม่ใช่ตั้งหน้าเขียนคราวเดียวรวดเดียว ข้อธรรมจึงไม่เป็นหมวดเป็นหมู่"[๑๑๓] *สุตาภาษิต* ประกอบด้วยแม่บทและหัวข้อธรรมต่างๆ นอกจากนั้นก็ยังมีการบันทึกในลักษณะปุจฉา-วิสัชนามากมาย

เจ้าจอมเขียนโคลงระลึกพระคุณสมเด็จฯ ไว้ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ ไว้ดังนี้

"น้อมมโนแลศิระเกล้า กราบกราน
สมเด็จพระอาจารย์ แห่งข้า
นามอุโฆษณาสาส์น สนองโอษฐ์พุทธเอย
ก้องเกียรติเจ้ากูกล้า กลั่นแกล้วกระจายธรรมฯ

ยังผู้สดับรู้ เหตุผล
กลับจากเดินหลงวน สุ่มซ้ำ
พบยานจักร์ฤายนต์ นำส่ง ปานพอ
พระเดชพระคุณล้ำ ไป่สิ้นรำพันฯ"[๑๑๔]

ครั้นอายุ ๖๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๙๓) เจ้าจอมสดับได้ปลงผมนุ่งขาวห่มขาว และขอประทานศีลจากสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทั้งศึกษาธรรมะเพิ่มเติมจากคณะชีสงบจิต วัดสระปทุมตามตำราของอาจารย์อยู่เหล่าวัตร์[๑๑๕] ท่านเจ้าจอมสดับละเว้นสภาพการโกนผมนุ่งขาวห่มขาวเมื่อกลับคืนมาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ จวบถึงอนิจกรรมในปี พ.ศ. ๒๕๒๖

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับความสำคัญของมุขปาฐะและความทรงจำในการศึกษาธรรมะ

ในสมัยพุทธกาลการเรียนการสอนในอินเดีย ล้วนผ่านการฟังและจดจำ ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีว่าในยุคดังกล่าวมีการจดบันทึกรูปแบบการท่องจำพระสูตร[๑๑๖]

ขณะที่ความสามารถทางธรรมของเหล่าผู้หญิงสมัยพุทธกาลพอจะย้อนมองผ่านคัมภีร์ชั้นต้นอย่างพระไตรปิฎกขุททกนิกายพระคัมภีร์ชื่อ *อิติวุตตกะ* ซึ่งอรรถกถาจารย์อธิบายว่าเกิดจากท่องจำโดยนางขุชชุตตราอุบาสิกาที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า โดยนางได้รับการยกย่องว่า "เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาที่เป็นพหูสูต (ผู้สดับธรรมมาก)"[๑๑๗] ยังมีสตรีอีกท่านที่ควรยกอ้างในคัมภีร์พระบาลี คือเวฬุกัณฏกีนันทมารดาอุบาสิกาสำคัญในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่า "เป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลายที่เป็นอุบาสิกาคู่กับนางขุชชุตตรา"[๑๑๘] อรรถกถาว่า นันทมารดาบรรลุอนาคามิผล ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีคือ *อังคุตตรนิกาย* กล่าวว่าครั้งหนึ่งท่านสาธยาย *ปารายนสูตร* ท้าวเวสสวัณมหาราชทรงสดับฟังจนจบ แล้วจึงทรงอนุโมทนาว่า "สาธุน้องหญิง สาธุน้องหญิง" เมื่อศึกษาชีวประวัติของสาวิกาสมัยพุทธกาลและเปรียบเทียบกับวิธีการเรียนการสอนธรรมะในชีวประวัติทางศาสนาของคุณหญิงใหญ่และนักปฏิบัติหญิงท่านอื่นที่พูดถึงข้างต้นนี้ เห็นได้ชัดว่ามีหลายอย่างที่ใกล้เคียงยิ่งนัก

รูปแบบบันทึกธรรมของเจ้าหญิงสองพระองค์ มีลักษณะคล้ายคลึงกัน กล่าวคือเป็นผลงานที่เกิดจาก "ฟังเทศน์-จดจำ-บันทึก" โดยสาระยังเป็นพุทธธรรมของพระผู้ขึ้นธรรมาสน์โดยมีความพยายามให้เกิดความคลาดเคลื่อนน้อยที่สุดและยังนำถวายพระผู้ใหญ่ กล่าวคือทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตรวจแก้ในท้ายสุดทั้งในกรณีของพระเจ้าบรมวงษ์เธอพระองค์เจ้าภัทรายุวดี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากรตามลำดับ ขณะเดียวกันนั้นหนังสือธรรมะของเจ้าจอมสดับบังเกิดจากความรู้สึกที่ได้รับจากการฟังธรรมและประสบการณ์ภาวนาโดยการจดพร้อมแต่งโคลงธรรมะประกอบในบางครั้งเป็นระยะเวลานับสิบปี กระทั่งรวบรวมจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มในช่วงปลายชีวิตท่าน

ในส่วนคุณหญิงดำรงธรรมสาร บท **"ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม"** ถือเป็นงานชิ้นสำคัญยิ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ทั้งเนื้อหาและการตั้งชื่อภายในประกอบด้วยศัพท์แสงธรรมะชั้นสูง การอ้างอิงพระปริยัติในพระไตรปิฎกมากมาย มีลักษณะการผสมผสานระหว่างเทศนาของเหล่าพระผู้ใหญ่ร่วมสมัย เช่น ยกพระบาลีเป็นคาถาสั้นๆ ตามด้วยสาธยายขยายตัวบทนั้น แจกแจงเป็นเทศนาและรูปแบบ "ถาม–ตอบ"

พุทธวิธีการศึกษาดังตัวอย่างข้างต้น มิใช่เพียงเพื่อรักษาและเผยแผ่ข้อมูลทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่มุ่งไปที่สร้างความเข้าใจในระดับปัจเจกที่เป็นเครื่องมือนำพาสู่พุทธิปัญญา ลักษณะเหล่านี้นั้น มีความใกล้เคียงกับวิธีปฏิบัติเรื่องการสืบทอดบทความในสมัย

พุทธกาลหรือสมัยพุทธศาสนายุคต้นๆ มากทีเดียว ตามที่ท่านอนาลโย ภิกฺขุ นักวิชาการชาวเยอรมันบรรยายว่า "การสืบทอดเนื้อหาโดยวิธีมุขปาฐะ มิเพียงแต่เพื่อรักษาตัวบทเท่านั้น หากยังเป็นองค์ประกอบสำคัญในมรรคาเพื่อความหลุดพ้นด้วย และเป็นที่ชัดเจนว่าทั้งชุมชนของพระพร้อมคฤหัสถ์ในบางกรณีสมาทานความเข้าใจแบบนี้"[๑๑๙]

ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *วรรณกรรมของกวีหญิงในยุคต้นรัตน-โกสินทร์* ของ พรรณทิภา ชื่นชาติ ได้รวบรวมและวิเคราะห์งานวรรณกรรมจำนวน ๑๓ ชิ้น ของกวีสตรี ๖ ท่าน โดยทุกท่านที่กล่าวอ้างล้วนเป็นบุคคลที่อยู่ในแวดวงชั้นสูงของสังคมไทยทั้งสิ้น[๑๒๐] ทั้งเราจักพบเห็นมโนทัศน์ทางพุทธศาสนา ทั้งในเรื่องนิพพาน กรรม บุญ บาป ภพชาติ ฯลฯ สอดแทรกในงาน[๑๒๑] (อาทิ *นิพานวังน่า*[๑๒๒] และ *กุมารคำฉันท์*[๑๒๓]) โดยร้อยเรียงในแทบจะทุกรูปแบบของงานประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง

บันทึกธรรมของพระเจ้าบรมวงษ์เธอพระองค์เจ้าหญิงบีเอตริศภัทรายุวดี เป็นหนังสือธรรมะโดยสตรีชิ้นแรกเท่าที่เราทราบขณะนี้ ชื่อผู้ประพันธ์มิปรากฏ ขณะตีพิมพ์ครั้งแรกในปลายรัชกาลที่ ๕ ล่วงถึงต้นรัชกาลที่ ๖ จึงถูกเปิดเผยโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งจัดพิมพ์ในงานศพขององค์หญิงท่านเอง จวบถึงครั้งท่านหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๕๓๓) แต่งหนังสือ *สาสนคุณ* ชนะในการประกวด ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ยังเป็นเพียงหนังสือธรรมะเบื้องต้น "แก่เด็ก"[๑๒๔]

งานชิ้นสำคัญที่ควรเน้นย้ำยิ่งคือบทประพันธ์ธรรมะ **"ปุจฉา-วิสัชนา ๕ เล่ม"** ของคุณหญิงใหญ่ สาระในงานชิ้นนี้ผ่านการตีความและแจกแจงพุทธธรรมอย่างพิสดารซับซ้อน ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๗ ทั้งไม่ระบุชื่อบุคคลผู้ประพันธ์ โดยมิพักควรอ้างถึงรางวัลชนะเลิศที่ท่านได้รับจาก ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) ในการประกวดตอบคำถามธรรมะก่อนหน้างานชุดนี้ ๑ ปี ในนาม *อัฏฐธรรมปัญหา* โดยผู้ส่งคำตอบเข้าแข่งขันกอปรด้วยอุบาสกอุบาสิกากว่า ๓๐ ท่าน[๑๒๕]

เชิงอรรถ : ชีวประวัติ การศึกษา การปฏิบัติธรรม คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)

๑/๓๓๑ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ), "ปฏิบัตติวัชน์ นายประสบ วิเศษศิริ พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจคุณหญิงดำรงธรรมสารซึ่งเป็นมารดาร่มเกล้า และเป็นผู้มีพระคุณยิ่ง วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๘๙".

๒/๓๓๑ ภาพถ่ายคุณหญิงใหญ่ภายในพระอุโบสถ วัดธรรมิการาม วรวิหาร คณะเหนือ ระบุปีชาตะ พ.ศ. ๒๔๒๙ ไม่ตรงกับหนังสืองานศพนี้ ซึ่งระบุปี พ.ศ. ๒๔๒๕

๓/๓๓๒ ปีมรณะ พ.ศ. ๒๔๘๔ ในภาพคุณหญิงใหญ่ภายในพระอุโบสถ มีความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เนื่องด้วยท่านได้มาร่วมงานศพคุณนายถาง ในปี พ.ศ. ๒๔๘๗ และสิ้นหลังงานนี้ไม่นานนัก

๔/๓๓๔ พระยาสุรินทรภาชัย (จันทร ตุงคสวัสดิ์) เรียบเรียง, "ฉันไม่โกรธพิมพ์ครั้งที่ ๒ แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ) ณ เมรุวัดไตรมิตรหัวลำโพง พระนคร เมื่อ ณ วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๓".

๕/๓๓๕ ดู http://th.wikipedia.org/wiki/พระเจ้าบรมวงศ์เธอ_พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาค

๖/๓๓๕ วัดธรรมิการามวรวิหาร, "ที่ระลึกเจติยานุสรณ์ ครั้งที่ ๑๗ บนยอดเขากระจก ในงานนมัสการพระบรมธาตุเจดีย์ ณ วัดธรรมิการาม ประจวบฯ ๒๕๑๗", น. ๔๑.

๗/๓๓๖ คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์, "พระราชเมธาภรณ์คุณานุสรณ์ และประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์ พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระราชเมธาภรณ์ (จรัส สุมงฺคลเถร)" วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๔๒, น. ๘๐.

๘/๓๓๗ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๘.

๙/๓๓๘ ที่ดินผืนดังกล่าว เนื้อที่ ๒ ไร่ ๓ งาน ๔๘ ตารางวา พร้อมตึกแถว จำนวน ๖๕ คูหา นับแต่คุณหญิงใหญ่ วิเศษศิริ ถึงแก่อนิจกรรม วัดได้ให้เอกชนเช่าตลอดมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ที่ดินดังกล่าวเกือบทั้งหมด และตึกแถวจำนวน ๕๓ คูหา ถูกเวนคืนโดยกระทรวงมหาดไทย เพื่อสร้างทางด่วนพิเศษ ระยะ ๒ บางโคล่-แจ้งวัฒนะ การทางพิเศษแห่งประเทศไทย ได้จ่ายเงินให้วัดธรรมิการามวรวิหารจำนวนประมาณ ๑๙๔ ล้านบาท ดู "พระราชเมธาภรณ์คุณานุสรณ์ และประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์พิมพ์เป็น

ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระราชเมธาภรณ์ (จรัส สุมงคลเถร) ณ เมรุวัดธรรมิการามวรวิหาร อ.เมือง จ.ประจวบคีรีขันธ์ วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๔๒" น. ๓-๘.

๑๐/๓๓๙ ในที่นี้ต้องสังเกตว่า คุณหญิงใหญ่อายุเพียงเก้าขวบ ครั้งสมเด็จพระวันรัตทับมรณภาพ

๑๑/๓๓๙ คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์, "พระราชเมธาภรณ์คุณานุสรณ์และประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระราชเมธาภรณ์ (จรัส สุมงฺคลเถร) วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๔๒", น. ๑๕๓-๑๕๔.

๑๒/๓๔๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๙๔.

๑๓/๓๔๐ ใน "หนังสืออนุโมทนาในการสร้างกุฏิสมเด็จวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒" ปรากฏชื่อคุณหญิงดำรงธรรมสาร ใหญ่ วิเศษศิริ ในลำดับที่ ๙๔ หน้า (ฆ) ในฐานะผู้ร่วมบริจาคสมทบทุนด้วยจำนวนเงิน ๔๗ บาท

๑๔/๓๔๒ พรรณพิมล, "หอมกลิ่นศีล", (กรุงเทพ ฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๔), น. ๑๗.

๑๕/๓๔๒ "โอวาทปาฏิโมกขกถา ของ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ สังฆนายก คณะบุตรธิดาพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ

คุณแม่ถาง คชสุต ณ วัดสัตตนารถปริวัตร อำเภอเมืองจังหวัดราชบุรี ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๔๗", (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย), น. ง-ฉ.

๑๖/๓๔๔ พระประสพปสาโรและคุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร, "ตัดบ่วงกรรม", (กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๗), น. ๔.

๑๗/๓๔๔ เลขที่คำพิพากษาฎีกา ๓๘๔/๒๔๘๐, "ธร์มสาร เล่ม ๒๑ คำพิพากษาฎีกา พ.ศ. ๒๔๘๐", น. ๓๗๘-๓๗๙.

๑๘/๓๔๕ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๓ หน้า ๑๙๑๙ วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ ปรากฏประกาศเจ้าพนักงานรักษาทรัพย์ เรื่องคุณหญิงดำรงธรรมสาร ใหญ่ วิเศษศิริ ล้มละลาย รายละเอียดดู http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2479/D/1919.PDF.

๑๙/๓๔๕ องค์คณะ ๓ ท่าน คือ ๑. นลราชสุวัจน์ ๒. อิศรภักดีธรรมวิเทต ๓.อรรถกฤตนิรุตติ์, เลขที่คำพิพากษาฎีกา ๓๘๔/๒๔๘๐, "ธร์มสาร เล่ม ๒๑ คำพิพากษาฎีกา พ.ศ. ๒๔๘๐", น. ๓๗๕-๓๘๐.

๒๐/๓๔๖ สมพงษ์ สุทินศักดิ์, "วัดธรรมิการามจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ", (กทม. : โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๓๗) น. ๙๕.

๒๑/๓๔๗ พระประสพ ปสาโร และคุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร, "ตัดบ่วงกรรม", (กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๗), น.๕.

๒๒/๓๔๗ ดู "พระราชเมธาภรณ์คุณานุสรณ์ และประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์ พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระราชเมธาภรณ์ (จรัส สุมงคลเถร) ณ เมรุวัดธรรมิการามวรวิหาร อ.เมือง จ.ประจวบคีรีขันธ์ วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๔๒", น. ๑๒๔.

๒๓/๓๔๘ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ), "ปฏิปัตติวัชน์ นายประสบ วิเศษศิริ พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจคุณหญิงดำรงธรรมสารซึ่งเป็นมารดาร่มเกล้าและเป็นผู้มีพระคุณยิ่ง วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๙", คำนำ.

๒๔/๓๕๐ "พระมงคลวิเสสกถา เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย ญาณวรเถระ ศิษยานุศิษย์พิมพ์เป็นอนุสสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕",น. (๕).

๒๕/๓๕๑ เรื่องเดียวกัน, น. (จ).

๒๖/๓๕๒ เรื่องเดียวกัน, น. (๒๕)-(๒๖).

๒๗/๓๕๒ เรื่องเดียวกัน, น. ฌ.

๒๘/๓๕๓ พุทฺธทาส อินฺทปญฺโญ, "สมเด็จ ๆ ในความรู้สึกของข้าพเจ้า" ใน ธีรชัย ทองธรรมชาติ (เรียบเรียง), "ประมวลเกียรติคุณ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวร)", (ชลบุรี : ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔), น. ๑๓๙.

๒๙/๓๕๓ จากบทระลึกโดย ม.จ.หญิงพูนพัศมัย ดิศกุล ใน ธีรชัย ทองธรรมชาติ (เรียบเรียง), "ประมวลเกียรติคุณ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวร)", (ชลบุรี : ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔), น. ๗.

๓๐/๓๕๓ เรียกว่า "อาทิตยธรรมกถา"

๓๑/๓๕๓ "ประวัติวัดเทพศิรินทราวาสอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๕๔๒", น. ๕๓-๕๔.

๓๒/๓๕๓ "บัญชีสัทธิวิหาริก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์งาน ๑๐๐ ปีวันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๕", (คำนำ).

๓๓/๓๕๔ ดูเพิ่มเติม Martin Seeger และนริศ จรัสจรรยาวงศ์, "สัมมาจาริณี แห่งวัดเทพศิรินทราวาส สมัยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวร): ความสำคัญ

ของมุขปาฐะและความทรงจำในการศึกษาธรรมะ", ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๖ ฉบับที่ ๖ (เมษายน ๒๕๕๘), น. ๑๕๒-๑๖๙.

๓๔/๓๕๔ ปัจจุบันสิ่งปลูกสร้างสมัยสมเด็จฯ ยังคงหลงเหลืออยู่บางส่วน ทั้งยังมีแขวนรูปขนาดใหญ่ของท่านไว้ที่หิ้งบูชา แม่ชีคณะนี้ทั้งหมดล้วนสมาทาน "ศีลและข้อกติกา" ที่สมเด็จฯ ท่าน "ตรวจแก้แล้วโมทนาด้วย" สำหรับสำนักสงบจิตต์โดยเฉพาะ

๓๕/๓๕๔ นรินทร์ ภาษิต, "แถลงการณ์เรื่องสามเณรี วัตร์นารีวงศ์, พิมพ์ตามฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.๒๔๗๑, จัดพิมพ์โดยสมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย", ๒๕๔๔, น. ๑๐.

๓๖/๓๕๔ "'สามสมเด็จ' มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานฌาปนกิจ นายเขียว พัฒโนทัย ณ เมรุวัดธรรมโศภิต จังหวัดอุทัยธานี วันเสาร์ที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๓", น. ๔.

๓๗/๓๕๕ หนังสือ ๕ เล่มดังว่า ไม่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์ ดังรายนามเรียงปีพิมพ์ดังต่อไปนี้ :

- *ปฏิปัตตินิเทศ ว่าด้วยความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา*, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๑๗/๑๐/๒๔๗๕).
- *ปฏิปัตติวิภาค คำถามคำตอบธรรมปฏิบัติ*, (พระนคร:

โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕/๑๑/๒๔๗๕).
- หนังสือ *ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา* พิมพ์แจกในการอุปสมบท นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ บุตรพระยาดำรงธรรมสาร ใน วันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ วัดเทพศิรินทราวาส (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร).
- *ปฏิปัตติวิภังค์ ว่าด้วยความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา,* (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๐๙/๐๘/๒๔๗๖).
- *ปฏิปัตติวิภัชน์ ว่าด้วยความปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา,* (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๑๔/๐๕/๒๔๗๗).

๓๘/๓๕๕ ดู สัมภาษณ์ ท่านอาจารย์ แม่ชีวิมุตติยา วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๗

๓๙/๓๕๖ รายละเอียดดูได้ที่ Martin Seeger และ นริศ จรัสจรรยาวงศ์, "ตามรอยเรื่องราวของนักปฏิบัติธรรมหญิงโดดเด่นที่ถูกลืม คุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร (๒๔๒๙-๘๗) และปัญหาว่าด้วยความเป็นเจ้าของผลงานประพันธ์เชิงพุทธศาสนาอันสำคัญ", ใน ศิลปวัฒนธรรมปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๖ (เมษายน ๒๕๕๖), น. ๑๕๔-๑๖๙. และ Dissanayake, Samanthi. "Buddhist text's true author identified as Thai

woman" BBC Asia, 28 March 2013 (http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-21936656), http://en.wikipedia.org/wiki/Thammanuthamma-patipatti , Seeger, Martin. "'The (Dis)appearance of an author': some observations and Reflections on authorship in modern Thai Buddhism", in Journal of the International Association of Buddhist Studies, Volume 36/37, 2013/2014 (2015). Seeger, Martin. "Orality, Memory, and Spiritual Practice: Outstanding Female Thai Buddhists in the Early 20th Century", in Journal of the Oxford Centre for Buddhist Studies, Volume 7, 2014 , pp. 153-190.

๔๐/๓๕๖ ดู Martin Seeger และนริศ จรัสจรรยาวงศ์, "'พุทธมามิกา เอก อุ' แห่งยุค ๒๔๗๕ คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร", ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๕ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๖), น. ๑๓๖-๑๔๕.

๔๑/๓๕๗ "แผนกตรวจรักษาของโบราณ. ประชุมจารึกสยามภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย.ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) ณ สุสานหลวง

วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๗", (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์) และดูเพิ่มเติมที่ http://www.museum.coj.go.th/SpPerson/mookmontri.html

๔๒/๓๕๗ ดูพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา, "แก่นไตรภพเพ็ชร์ในหินวิวิธธัมโมทัยมฤตยูกถาหรือมรณานุสสร เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชาที่พระเมรุวัดเทพสิรินทราวาส ณ วันพฤหัศบดีที่ ๑๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕", โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

๔๓/๓๕๘ พระประสพปสาโร และคุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร, "ตัดบ่วงกรรม", (กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๗)

๔๔/๓๕๘ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) และประสพ วิเศษศิริ, "ปิตุททิศ เรียงเป็นโคลงฉันท์กาพย์กลอนเพื่ออุทิศแก่ท่านบิดา พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานบำเพ็ญกุศลประจำปีและงานบรรจุอัฏฐิแห่งพระยาเกษตร์รักษา (ช่วง) และพระยาดำรงธรรมสาร (ส่าง วิเศษศิริ) ณ อนุสสรณีย์แห่งวัดธรรมิการามจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔".

๔๕/๓๕๙ "อัฏฐธรรมปัญหาเล่ม ๓ ถามว่า พระสงฆ์เป็นที่พึ่งที่ระลึก เราขอถึงจะถึงอย่างไรถึงที่ตรงไหนอะไรเป็นพระสงฆ์? พุทธมามกะ ๓๒ ท่านเป็นผู้ตอบพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ทรงตัดสิน. นายห้างน้ำมันวิริยะพานิชพิมพ์แจกในคราวฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี วันที่ ๔ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๕".พิมพ์ที่โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์.

๔๖/๓๖๐ "อัฏฐธรรมปัญหา พุทธมามกะเป็นผู้ตอบ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ทรงตัดสิน นายห้างน้ำมันวิริยะพานิช เป็นผู้สร้างชำร่วยในงานพระราชทานเพลิงศพท่านน้อยเปาโรหิตย์ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔", (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์).

๔๗/๓๖๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), "พุทธวิธีในการสอนพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ มีนาคม ๒๕๕๖ พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ อายุครบ ๕ รอบ", น. ๔๗-๔๘.

๔๘/๓๖๕ เอนก นาวิกมูล, "หญิงชาวสยาม", (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๔๗), น. ๒๘ และ Barend Jan Terwiel, "Siam": Ten Ways to Look at Thailand's Past, (Gossenberg: OstasienVerlag, 2012), pp. 102-104.

๔๙/๓๖๕ เรื่องเดียวกัน, น. ๒๘.

๕๐/๓๖๕ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, "สาสนคุณ หนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก", พิมพ์ครั้งที่ ๒, (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒).

๕๑/๓๖๖ ดู เชิงอรรถ ๑๒๑/๓๙๖ และ เอนก นาวิกมูล, "หญิงชาวสยาม",(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๔๗), น. ๒๘.

๕๒/๓๖๖ "ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ", (เชียงใหม่ : บี เอส ดี การพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๐)

๕๓/๓๖๖ ประพต เศรษฐกานนท์ (บรรณาธิการ), "๗ วันบรรลุธรรม ปุจฉา – วิสัชนา ว่าด้วยการปฏิบัติธรรม", (นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ม.ป.ป.).

๕๔/๓๖๗ เช่น หนังสือ "ปุจฉา วิสัชนาว่าด้วยการปฏิบัติธรรม : อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีปชา สิริวรสาร ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๖" และดูเชิงอรรถ ๑/๓๓๑.

๕๕/๓๖๘ พระประสพ ปสาโร และ คุณหญิงใหญ่ดำรงธรรมสาร, "ตัดบ่วงกรรม", (กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๗) (อารัมภบท).

๕๖/๓๖๙ พระประชา ปสนฺนธมฺโม สัมภาษณ์, "อัตชีวประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา", (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๕), น. ๓๘๕. คำว่า "ปุจฉา

วิปัสสนา" ในบริบทนี้น่าจะพิมพ์ผิด ควรหมายถึง "ปุจฉาวิสัชนา"

๕๗/๓๖๙ ขณะบันทึกประวัตินี้ยังไม่พบบทพิมพ์ดังว่า ผู้เขียนขอขอบพระคุณ คุณกิตติศักดิ์ รุ่งเรืองวัฒนะชัย จากมูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาสอินทปัญโญ สำหรับการช่วยเหลือในการนี้

๕๘/๓๖๙ ดูตัวอย่าง เช่น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สิริจนฺโท (จันทร์), "หนังสือไตรนิกาย, คุณทองคำ ธรรมาชีวะ และ พระยาศรีบัญชา (ทวนธรรมาชีวะ) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์สิริจนฺโท (จันทร์) ณ วันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๕".

๕๙/๓๖๙ พระประชา ปสนฺนธมฺโม สัมภาษณ์, "อัตชีวประวัติของท่านพุทธทาสเล่าไว้เมื่อวัยสนธยา", (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๕), น. ๓๘๕.

๖๐/๓๖๙ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) พุทธทาส อินทปัญโญ และ พระดุลยพากย์สุวมัณฑ์, "สาส์นสมเด็จกับพุทธทาส และ ดุลยพากย์สุวมัณฑ์", (กรุงเทพ ฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๓), น. ๖๙.

๖๑/๓๗๐ "ปฏิปัตตินิเทศ", (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๕), น. ๑.

๖๒/๓๗๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๓๔.

๖๓/๓๗๐ ปฏิปัตติวิภังค์", (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๖), น. ๑.

๖๔/๓๗๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๒.

๖๕/๓๗๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๓.

๖๖/๓๗๐ คณะเจ้าภาพ, "ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์และธรรมบรรยาย ของ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร, พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ณ วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร".

๖๗/๓๗๐ ดู ท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน, "ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ, 'ศรีสัปดาห์' รำลึกพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม พิมพ์เป็นธรรมานุสรณ์ ในพระราชพิธีรัชดาภิเษก ๙ มิถุนายน ๒๕๑๔", (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีศตวรรษศรีย่านซอย ๑). ในงานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเขียนชีวประวัติของหลวงปู่มั่น James Taylor ก็มิได้กล่าวอ้างถึงบทสนทนาธรรมนี้เหมือนกัน พร้อมเสริมว่า คำสอนของหลวงปู่มั่นที่ยังเหลืออยู่ มีแต่สองบทความ คือ "มุตโตทัย" กับ "ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะ" (James L. Taylor. "The Textualization of a Monastic Tradition: Forest Monks, Lineage, and the Biographical

Process in Thailand", in: Juliane Schober (ed.), Sacred Biography in the Buddhist Traditions of South and Southeast Asia, Honolulu : University of Hawai'i Press, 1997, pp. 289-309.

๖๘/๓๗๐ พระญาณวิริยาจารย์ (พระอาจารย์วิริยังค์ สิรินธโร), "ประวัติพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต ฉบับสมบูรณ์ และใต้สามัญสำนึก, อนุสรณ์ในการฌาปนกิจศพ คุณย่ามั่น บุญฑีย์กุล ๑๕ มกราคม ๒๕๒๑ ณ เมรุวัดธรรมมงคล ๑๐๑ สุขุมวิท พระโขนง กรุงเทพฯ".

๖๙/๓๗๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) พุทธทาส อินทปัญโญ และ พระดุลยพากย์สุวมัณฑ์, "สาส์นสมเด็จกับ พุทธทาส และ ดุลยพากย์สุวมัณฑ์",(กรุงเทพ ฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๓), น. ๖๙.

๗๐/๓๗๒ Seeger, Martin "'The (Dis)appearance of an author': some observations and Reflections on authorship in modern Thai Buddhism", in *Journal of the International Association of Buddhist Studies*, Volume 36/37, 2013/2014 (2015), pp. 499-536.

๗๑/๓๗๒ "สุขุมาลนิพนธ์ พระนิพนธ์กาพย์กลอนและร้อยแก้วของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

สมเด็จพระพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เนื่องในการทรงบำเพ็ญพระกุศลสนองพระคุณสมเด็จพระชนนีเมื่อพระศพครบปีปัญญาสมวาร ณ วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐", (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร).

๗๒/๓๗๒ "พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และนิพนธ์บางเรื่องของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ พูนแสง (ลดาวัลย์) สูตะบุตร พิมพ์ฉลองพระคุณคุณป้า ในโอกาสที่มีอายุครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์", (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์), น. ๑๕-๘๒.

๗๓/๓๗๓ "อนุสรณ์สุนทรธรรมของ ก. เขาสวนหลวง พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในวาระ ๑๐๐ วันแห่งการละสังขารของท่าน ก. เขาสวนหลวง ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๒", (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แสวงสุทธิการพิมพ์).

๗๔/๓๗๓ ดู "กระทู้ธรรมภาษิต เกิดแก่เจ็บตาย" ปิตุทิศ แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาศรีราชอักษร (มา กาญจนาคม) ๑๘ มกราคม ๒๔๗๘, น. ๑-๒.

๗๕/๓๗๓ "วัดธรรมิการามวรวิหารพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ. (๒๕๑๙, ๒ พฤษภาคม). ประวัติพระเทพสุทธิโมลี (ปิ่น รัตนพรรณ์) เจ้าอาวาสวัดธรรมิการามวรวิหาร และ เจ้าคณะจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

(ธรรมยุต)", โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย.

๗๖/๓๗๓ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) พุทธทาส อินทปัญโญ และ พระดุลยพากย์สุวมัณฑ์, "สาส์นสมเด็จกับ พุทธทาส และ ดุลยพากย์สุวมัณฑ์", (กรุงเทพ ฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๓), น. ๑๐๘.

๗๗/๓๗๓ "ธรรมภาษิตนิทเทศ คำโคลง.คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ) พิมพ์เพื่อบำเพ็ญกุศลในการฌาปนกิจศพคุณแม่เป้า ตุงคสวัสดิ ซึ่งเป็นพระมารดาพระยาสุรินทรภาชัย ณ สุสานวัดมกุฏกษัตริยาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙", (พระนคร :โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย), น. อารัมภพจน์ และ น. ๒๙-๓๘.

๗๘/๓๗๓ "ธัมมิการามานุสรณ์ ที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมา และฉลองพระอุโบสถ วัดธัมมิการาม อำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๒", (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย), น. ๖๓.

๗๙/๓๗๙ ใหญ่ ดำรงธรรมสาร (ผู้พิมพ์), "ปฏิปัตติปุจฉาวิสัชนา พิมพ์แจกในการอุปสมบท นายสั่งสิทธิ์ วิเศษศิริ บุตรพระยาดำรงธรรมสาร ใน วันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ วัดเทพศิรินทราวาส", คำนำ.

๘๐/๓๘๐ สัมภาษณ์ท่านแม่ชีอาจารย์วิมุตติยา (รศ. ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง) วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๗

๘๑/๓๘๐ "๑๑๒ ปี จุลจอมเกล้าบรมธรรมิกมหาราช ร.ศ.๑๑๒ พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ชุดแรกของโลก : เทคโนโลยีธรรมสู่โลกโดยคนไทย อนุสรณ์ปาฐกถาหน้าพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ จันทร์ที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ ณ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร กรุงเทพมหานคร".

๘๒/๓๘๐ "พระอภิธรรมัตถสังฆห เก้าปริเฉท จบบริบูรณ์ พิมพ์โดยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทรทัดจุธาธารทรงพระศรัทธา ให้สร้างขึ้น ๕๐๐ ฉบับ ในปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ นายนาฏ เปรียญ ได้รับๆ สั่งจัดการลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ".

๘๓/๓๘๒ ข้อมูลต่อไปนี้ ส่วนใหญ่ได้มาจากการสัมภาษณ์ คุณประสพ วิเศษศิริ ผู้เขียนสัมภาษณ์ท่านเชิงลึกหลายครั้ง เสริมด้วยข้อมูลที่ได้จาก หนังสือประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร จังหวัดประจวบคิรีขันธ์ ที่เรียบเรียง โดย สมพงษ์ สุทินศักดิ์ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการสมโภชวัดธรรมิการามวรวิหารครบ ๗๒ ปี แห่งการก่อตั้งวัด และครบ ๓๔ ปี นับแต่สถาปนาเป็นพระอารามหลวง วันที่ ๒๖ เมษายน – ๓ พฤษภาคม ๒๕๓๗).

๘๔/๓๘๒ บรรณาธิการได้สัมภาษณ์ คุณประสพ หลายครั้ง ทางโทรศัพท์ (จากประเทศอังกฤษ) และพบปะโดยตรง ในช่วงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ ถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๗.

๘๕/๓๘๒ คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์, "พระราชเมธาภรณ์คุณานุสรณ์และประวัติวัดธรรมิการามวรวิหาร คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระราชเมธาภรณ์ (จรัส สุมงฺคลเถร)" วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๔๒, น. ๑๕๓-๑๕๔.

๘๖/๓๘๒ คุณประสพเล่าให้เราฟังว่า "ถึงจะเขียนได้ แต่คุณหญิงใหญ่เขียนไม่ค่อยเก่ง"

๘๗/๓๘๓ สัมภาษณ์วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๗.

๘๘/๓๘๕ ปฏิปัตติวิภาค คำถามคำตอบธรรมปฏิบัติ, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๕), น. ๖-๘.

๘๙/๓๘๕ ปฏิปัตตินิเทศ ว่าด้วยความปฏิปัตติทางพระพุทธศาสนา, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๕), น. ๑๕-๑๖. เป็นการเน้นของผู้เขียน

๙๐/๓๘๕ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส (เรียบเรียง), "อุโบสถศีล (หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นตรี)", พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๒๒), น. ๘.

๙๑/๓๘๖ พระดุลยพากย์สุวมัณฑ์, "สมเด็จ ๆ อุปัชฌาย์" ใน ธีรชัย ทองธรรมชาติ (เรียบเรียง), "ประมวลเกียรติคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวร)", (ชลบุรี: ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรีในพระสังฆราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔), น. ๑๘.

๙๒/๓๘๖ เรื่องเดียวกัน, น. ๒๓.

๙๓/๓๘๗ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี, "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นิพนธ์ 'คำนำ' ในหนังสือ พระนิพนธ์และบันทึกธรรมเทศนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔", ๒๕๑๗, น. ๑๓.

๙๔/๓๘๗ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๙.

๙๕/๓๘๘ พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์เจ้าภัทรายุวดี, "หนังสือปรารภการฟังธรรม", (ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์), คำนำระบุ พ.ศ. ๒๔๕๗, น. ๑-๒.

๙๖/๓๘๘ เรื่องเดียวกัน, คำนำหน้าแรก และ ข-ค.

๙๗/๓๘๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัรายุวดี, "พุทธทาส อินฺทปญฺโญ เขียน 'อนุโมทนา' ในหนังสือ พระนิพนธ์และบันทึกธรรมเทศนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔", ๒๕๑๗.

๙๘/๓๘๘ เรื่องเดียวกัน, น. ๓๑.

๙๙/๓๘๙ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา, "พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๕ ในวโรกาสที่

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร พระชันษาครบ ๙๐ ปี วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๔”, น. ๑๓.

๑๐๐/๓๙๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๑.

๑๐๑/๓๙๐ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร, “บันทึกเทศฯสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ วัดเทพศิรินทราวาส, พิมพ์สนองพระเดชพระคุณ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ ที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖”, น. ๑.

๑๐๒/๓๙๐ เรื่องเดียวกัน, น. (ฆ).

๑๐๓/๓๙๐ ดู Allon, Mark, 1997, “The Oral Composition and Transmission of Early Buddhist Texts”, in: Peter Connolly and Sue Hamilton (eds.), Indian Insights: Buddhism, Brahmanism and Bhakti, Papers from the Annual Spalding Symposium on Indian Religion, London: Luzac Oriental, pp. 39-61. และ Gethin, Rupert, 1992, “The Mātikās: Memorization, Mindfulness and the List”, in: J. Gyatso (ed.),

The Mirror of Memory: Reflections on Mindfulness and Remembrance in Indian and Tibetan Buddhism, Albany: State University of New York, pp. 149-72.

๑๐๔/๓๙๐ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร, ๒๕๒๖, "บันทึกเทศฯสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ วัดเทพศิรินทราวาส, พิมพ์สนองพระเดชพระคุณ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ ที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖", น. ๑.

๑๐๕/๓๙๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร, "บันทึกเทศฯสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ วัดเทพศิรินทราวาส, พิมพ์สนองพระเดชพระคุณ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ ที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖", น. ๕.

๑๐๖/๓๙๑ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๖.

๑๐๗/๓๙๑ "ศรุตานุสรณ์, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๖", น. ๒๐๖.

๑๐๘/๓๙๑ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๙๗.

๑๐๙/๓๙๑ "เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับในรัชกาลที่ ๕, ม.ล. พูนแสง (ลดาวัลย์) สูตะบุตร พิมพ์สนองพระคุณ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๖", น. ๑๑.

๑๑๐/๓๙๒ "ศรุตานุสรณ์, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๖", น. ๑๗.

๑๑๑/๓๙๒ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๘.

๑๑๒/๓๙๒ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๘๒.

๑๑๓/๓๙๒ "สุตาภาษิต รสพระธรรมของเจ้าจอม ม.ร.ว.สดับ ใน ร.๕, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายผัน วรรณเมธี ณ เมรุวัดมงกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๕ มกราคม ๒๕๑๙", คำนำ.

๑๑๔/๓๙๓ "เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับในรัชกาลที่ ๕, ม.ล. พูนแสง(ลดาวัลย์) สูตะบุตร พิมพ์สนองพระคุณ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๖", น. ๖๖.

๑๑๕/๓๙๓ "ศรุตานุสรณ์, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๖", น. ๑๘. และ " 'คิดถึงคุณอาจารย์' ของเจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ ในรัชกาลที่ ๕ คุณลิ้นจี่ อมาตยกุล พิมพ์เป็นธรรมทาน และแจกในงานศพ อุบาสิกาปรีกษา นาคสารน์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒".

๑๑๖/๓๙๔ ดู Allon, Mark, 1997, "The Oral Composition and Transmission of Early Buddhist Texts", in: Peter Connolly and Sue Hamilton (eds.), Indian Insights: Buddhism, Brahmanism and Bhakti, Papers from the Annual Spalding Symposium on Indian Religion, London: Luzac Oriental, p. 39.

๑๑๗/๓๙๔ แม่ชีวิมุตติยา (รศ. ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง), "พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย, " หอพระไตรปิฎกนานาชาติ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖, น. ๑๘๔.

๑๑๘/๓๙๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), "พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์", พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด), ๒๕๕๑, น. ๑๕๗.

๑๑๙/๓๙๖ "oral transmission was not only seen as a means to preserve texts, but also as an integral part of the path to liberation, and as such was apparently practiced by monastics and at times also by the laity" ใน Anālayo, "A Comparative Study of the

Majjhima-nikāya Volume 2 (Studies of Discourses 91 to 152, Conclusion, Abbreviations, References, Appendix)", (Taipei: Dharma Drum, 2011), p. 867.

๑๒๐/๓๙๖ ดู เอนก นาวิกมูล, "หญิงชาวสยาม", (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๔๗), น. ๒๘.

๑๒๑/๓๙๖ พรรณทิภา ชื่นชาติ, ๒๕๕๐, "วรรณกรรมของกวีหญิงในยุคต้นรัตนโกสินทร์ : ศึกษาด้านมโนทัศน์กลวิธีการนำเสนอ และอัตลักษณ์", วิทยานิพนธ์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, น. ๙๙.

๑๒๒/๓๙๖ พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร, "นิพานวังน่า", พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๔๓, ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ, สำนักพิมพ์มติชน.

๑๒๓/๓๙๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้าหญิงมณฑากับพระองค์เจ้าหญิงอุล, "กุมารคำฉันท์", พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านารีรัตนา โปรดให้พิมพ์เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๖๖, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

๑๒๔/๓๙๖ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, "สาสนคุณหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก", พิมพ์ครั้งที่ ๒, (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒).

๑๒๕/๓๙๗ Martin Seeger, นริศ จรัสจรรยาวงศ์, "'พุทธมามิกา เอก อุ' แห่งยุค ๒๔๗๕ คุณหญิงใหญ่ ดำรงธรรมสาร",ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๕ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๖), น. ๑๓๖-๑๔๕ และ Seeger, Martin, "Orality, Memory, and Spiritual Practice: Outstanding Female Thai Buddhists in the Early 20th Century", in *Journal of the Oxford Centre for Buddhist Studies, Volume 7, 2014,* pp. 153-190. ในบทความนี้ Martin Seeger เสนอและวิเคราะห์ชีวประวัติของสตรีชาวพุทธดีเด่นแห่งยุคสมัยนั้นที่เป็นสามัญชนนอกเหนือจากชนชั้นสูงด้วย เรื่องนี้ดูเพิ่มเติมได้ที่, "'The (Dis) appearance of an author' : some observations and Reflections on authorship in modern Thai Buddhism", in Journal of the International Association of Buddhist Studies, Volume 36/37, 2013/2014/ (2015), pp. 499-536

ภาพคุณหญิงดำรงธรรมสาร
ในหนังสืออนุสรณ์งานศพ ปี พ.ศ. ๒๔๘๙

รายนามผู้ร่วมจัดพิมพ์หนังสือ "ดำรงธรรม"

๑.	มูลนิธิปัญญาประทีป	๕๐,๐๐๐
๒.	คุณอัจฉราวรรณ และ ดร.มาร์ติน เซเกอร์	
	เด็กหญิงอธิภา บุญมา เซเกอร์	
	เด็กชายชยกร ซีกฟรีด เซเกอร์	๒๕,๐๐๐
๓.	คุณเทียม 周美添 และคุณบัว 何阿杏 จรัสจรรยาวงศ์	๒๕,๐๐๐
๔.	คุณแม่สุวดี ศิริสุข และ คุณรัฐไกร ศิริสุข	๑๐,๐๐๐
๕.	คุณโจว เป่า เหวิน 周宝文 และครอบครัว	๑๐,๐๐๐
๖.	คุณชาญชัย สิทธิศิรินุกูล และครอบครัว	๑๐,๐๐๐
๗.	คุณกิ่งฟ้า มหัธนสกุล	๑๐,๐๐๐
๘.	คุณอมรศรี สุธิตะกูล	๑๐,๐๐๐
๙.	คุณมยุรี จรัสจรรยาวงศ์	๑๐,๐๐๐
๑๐.	ครอบครัวจาตุรันต์ภิญโญ	๑๐,๐๐๐
๑๑.	คุณสุรพล สัจจะรัตนะโชติ	๑๐,๐๐๐
๑๒.	ลัดดา เฉลิมกาญจนา และครอบครัว	๑๐,๐๐๐
๑๓.	ครอบครัวจงวิไลพร	๑๐,๐๐๐
๑๔.	คุณพรรณพิมล (ต้อย) คชะสุต	๙,๐๐๐
๑๕.	คุณฉัททวุฒิ พืชผล	๕,๐๐๐

๑๖.	คุณสุกฤษฏิ์ พัฒนาภิเศรษฐ์กุล	๕,๐๐๐
๑๗.	ทิพย์ อมาตยกุล และครอบครัว	๕,๐๐๐
๑๘.	รวิโรจน์ อัมพลเสถียร	๕,๐๐๐
๑๙.	มงคลธิดา อัมพลเสถียร	๕,๐๐๐
๒๐.	คุณวิวัฒน์ กรุงเรืองชัย	๔,๐๐๐
๒๑.	คุณชาตรี อวยบางมด	
	คุณรื่นฤดี ชุมแวงวาปี และครอบครัว	๔,๐๐๐
๒๒.	คุณอารีวรรณ จรัสจรรยาวงศ์	๔,๐๐๐
๒๓.	ณัชชา คูณทวีลาภ	๒,๑๐๐
๒๔.	คุณทวีพงศ์ จรัสจรรยาวงศ์ และครอบครัว	๒,๐๐๐
๒๕.	คุณมานพ จรัสจรรยาวงศ์ และครอบครัว	๒,๐๐๐
๒๖.	ครอบครัวมงคลเจริญโชค	๒,๐๐๐
๒๗.	คุณนาตาลี ทรัพย์สาคร	๒,๐๐๐
๒๘.	ฐากร มงคลชนะกุล	๒,๐๐๐
๒๙.	คุณสุวรรณ จรัสจรรยาวงศ์	๑,๐๐๐
๓๐.	คุณรังสรรค์ เติมพิทยาเวช	๑,๐๐๐
๓๑.	คุณพนิตา อังจันทรเพ็ญ	๑,๐๐๐
๓๒.	จิตติมา ตันติพิภพ	๑,๐๐๐
๓๓.	อรรดี นรพัลลภ	๑,๐๐๐
๓๔.	สมศรี เจริญวีรกุล	๑,๐๐๐
๓๕.	จิตสุภา ศิริชัยเทวินทร์	๑,๐๐๐

๓๖.	ศิรชัย อรุณรักติชัย	๑,๐๐๐
๓๗.	สุกัญญา เจริญวีรกุล	๗๐๐
๓๘.	กานท์พิมล ศิริชัยเทวินทร์	๕๐๐
๓๙.	เอก ศิริชัยเทวินทร์	๕๐๐
๔๐.	ธันยาลักษณ์ สืบไทยพาณิชย์	๕๐๐
๔๑.	ธีรภูมิ ช่างสาร	๕๐๐
๔๒.	ยุวดี สารเลิศโสภณ	๕๐๐
๔๓.	เพ็ญพิมล เรืองกมลศักดิ์	๕๐๐
๔๔.	พิสิษฐ์ เรืองกมลศักดิ์	๕๐๐
๔๕.	ภาวนีย์ บุญวรรณ	๓๐๐
๔๖.	วิมลรัตน์ อุดมรัชตะวณิชย์	๓๐๐
๔๗.	วีณา คิ้วงามพริ้ง	๓๐๐
๔๘.	มนรรชวรรณ เอี่ยมศรีวงศา	๒๕๐
๔๙.	ณัฏฐพล จันทวัชราภร	๒๕๐
๕๐.	ณรรฐวรรณ จันทวัชราภร	๒๕๐
๕๑.	เกียรติภูมิ จันทวัชราภร	๒๕๐
๕๒.	คุณปรีชา กุสุวิมล	๒๐๐
๕๓.	ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๓,๔๐๐
	รวมยอดทั้งสิ้น	**๒๗๕,๘๐๐**

จาก สถานถิ่นทิ้ง ทั้งผอง
บ้าน สีไปคิดปอง ปกป้อง
มา สร้างกุศลสนอง หนีหน่าย ทุกข์แฮ
วัด วิเวกเวิกวุ่นจ้อง จักพ้นมลทิน ฯ

บวช เรียนเพียรเพื่อพ้น ภัยมหันต์
ชี วิตจิตต์ใจหัน ห่างร้าย
หนี ภัยเพื่อพรหมจรรย์ จิตต์สงบ สุขเฮย
ทุกข์ โทษโหดหายได้ เพราะด้วยความเพียร ฯ

ใหญ่ ดำรงธรรมสาร

ดำรงธรรม ❋ คุณหญิงดำรงธรรมสาร (ใหญ่ วิเศษศิริ)